

๕๕
๗.

ประวัติศาสตร์

ภาคกรุงธนบุรี และ กรุงเทพฯ

ตามหลักสูตร ชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย

(ลำดับ)

ใบอนุญาตให้ใช้แบบเรียน

ฉบับที่ ๒๐/๕๑๙

วันที่ ๑๒ เดือน พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๕

หนังสือ ประวัติศาสตร์ ภาคกรุงธนบุรีและ กรุงเทพฯ
ของ อำนวยการ หอวังชุดนักการศึกษา, รองอำนวยการหอวังชุดนักการศึกษา,
รองอำนวยการชุดวิชาอาชีวศึกษา, อำนวยการหอวังชุดวิชา
พิมพ์ครั้งที่ หนึ่ง จำนวน หนึ่งพัน ฉบับ ใน พ.ศ. ๒๔๗๕

เจ้าหน้าที่ได้ตรวจแล้ว อนุญาตให้ใช้ในโรงเรียนได้

(ลงนาม) เจ้าพระยาธรรมศักดิ์

เสนาบดีกระทรวงธรรมการ

(ใช้ได้เฉพาะในการพิมพ์ครั้งเท่านั้น)

และมีให้มีใบอนุญาตนี้ ไปพิมพ์ในหนังสือเรื่องอื่นที่มีได้ รับอนุญาตเป็นอันขาด

หลวงขุนนักการศึกษา หลวงสิบล้านศาสตร์

ขุนวิชาอาชีวศึกษา พระปวโรฬารวิทยา

อาจารย์ โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย

รวบรวม

พิมพ์ครั้งที่หนึ่ง ๑๐๐๐ ฉบับ พุทธศักราช ๒๔๗๕

ราคา ๑ บาท

สงวนลิขสิทธิ์ไว้ตามพระราชบัญญัติ

อิสสระ

สถาน

๔๒, ถนนเจริญกรุง

ใกล้สี่แยกพระยา

เจ้าหน้าหอหนังสือ

๙๐๔๒๗๙

กรุงธนบุรี

เหตุการณ์ต่างๆหลังจากเสียกรุงศรีอยุธยา

ในพ. ศ. ๒๓๓๐ กรุงศรีอยุธยา ได้เสียแก่พม่าเป็นครั้งที่ ๒ เมื่อพม่ายกกองทัพเข้ากรุงศรีอยุธยาได้แล้วก็แย่งชิงเก็บริบเอาทรัพย์สินสิ่งของอันมีค่าต่าง ๆ ทั้งของหลวงและของราษฎรไปเกือบหมด และได้เอาไฟเผาตามบ้านเรือนและสถานที่ซึ่งมีผู้คนมาอาศัยอยู่จนถึงองค์พระพุทธรูปที่หุ้มด้วยทองคำก็ถูกเอาไฟเผาลอกเอาทองไป ทั้งได้จับเอาพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการและราษฎรไปเป็นเชลย ในครั้งนั้นพมามีโศกที่ระงับรักษาเมืองไทยไว้เป็นประเทศราช เพื่อขยายอาณาเขตให้กว้างขวางออกไปเหมือนครั้งพระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าองค์บรมคrownแห่งหงสาวดีที่พม้ายึดทรัพย์จับเชลยเป็นกำไร เพราะฉะนั้นในครั้งกรุงศรีอยุธยาจึงยับเยินยิ่งกว่าคราวก่อนมาก แต่เพราะหัดหัดได้เสียเมืองแก่พม่าทั้งหมดเหมือนคราวก่อน ก่อนที่พม่าจะเลิกทัพกลับบ้านเมืองได้คงให้ส่งไปเป็นแม่ทัพควบคุมพล ๓,๐๐๐ คน รักษากรุงศรีอยุธยาอยู่ณค่ายโพธิ์สามต้น ซึ่งอยู่เหนือกรุงแห่งหนึ่ง กับให้คนไทยคนหนึ่งชื่อ นายทองอินควบคุมพลรักษากรุงธนบุรีอีกแห่งหนึ่ง ให้ช่วยกันคอยค้นหาผู้คนและทรัพย์สินมีค่าที่ตกค้างอยู่ดังไปยังพม่า แต่อย่างไรก็ดี พม่าคงมีอำนาจอยู่เฉพาะแต่ในกรุงศรีอยุธยาและหัวเมืองใกล้เคียงเท่านั้น ผู้คนนี้เป็นมอญเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าพระยาของเป็นผู้ที่เคยทำความชอบไว้ คือเป็นผู้ปราบราษฎรชาวบ้านบางระจันพม่าให้คุมพลอยู่โดยอิสระ ผู้ให้ไพร่พลออกติดตามสมเด็จพระเจ้าเอกทัศที่พม่าไม่ ใกล้เคียงนัก พระองค์มิได้เสวยพระกระยาหารมา ๓๓-๓๕ วัน เมื่อเชิญพระองค์เสด็จมาถึง

ค่ายโพธิ์สามต้นที่ถาวรยศ ^{๕๖๖} ตักจงเชิญพระศพไปฝังไว้ที่โคกพระเมรุ แล้ว
ได้รวบรวมราษฎรที่แตกฉานเข้าเช่นไว้เป็นพรรคพวกเป็นอันมาก.

เมื่อพระมเหสีเสด็จกลับไปแล้ว เนื่องด้วยพลเมืองพากันอดอยากเข้า
ปลงอาหาร จึงเป็นเหตุให้เกิดการจลาจลรบพุ่งแย่งชิงอาหารกันวุ่นวาย
ต่าง ๆ ผู้คนในท้องที่ที่พระม้าม่านาจออยู่ (ในจังหวัดกรุงศรีอยุธยาและหัว
เมืองใกล้เคียง) ซึ่งพระม้ายังจับไม่ได้ ใครมีกำลังพาหนะหรือว่าเป็นโจดอยู่แก่
ตัว ก็หนีออกไปอาศัยอยู่ตามหัวเมืองที่ยังเป็นสัทธิแก่ไทย พวกที่มี
กำลังพาหนะน้อยหรือท้องโยอยู่ด้วยครอบครัวไม่สามารถจะหนีไปต่างเมือง
ได้ ก็หลบหลัดกลุ่มซ่อนอยู่กับครอบครัวและสมัครพรรคพวกของตน ที่
พรรคพวกน้อยก็ได้แต่คอยหลบหลัดกวอดตัวไปวันหนึ่ง ๆ ที่มีพรรคพวก
มากก็ตั้งต่องปกระองกันเป็นหมวดหมู่ ช่วยกันบ้องกันรักษนตราตามกำลัง
เป็นต่งนทวไปในบรรดาหัวเมืองที่เสียแก่พระมา ส่วนหัวเมืองที่มีได้เสียแก่
พระมาเมื่อไม่มีพระเจ้าแผ่นดินปกครองกรุงศรีอยุธยาแล้ว ก็กลายเป็นเมือง
อิสระด้วยกันทงนนั้น ที่เป็นเมืองน้อยผู้ว่าราชการเมืองเห็นจะปกครองอยู่
โดยลำพังไม่ได้ ก็ยอมอ่อนน้อมแก่เมืองใหญ่ที่อยู่ใกล้เคียง ผู้ที่เป็นเจ้า
เมืองใหญ่หรือที่มีกำลังพาหนะมากก็คิดตั้งตัวเป็นเจ้า โดยหวังจะเป็นใหญ่
ในเมืองไทยต่อไป เพราะฉะนั้นในหัวเมืองไทยก็มีได้เสียแก่พระมาซ้ำคักจึง
มีผู้ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าถึง ๕ ชุมมุดด้วยกัน.

- ๑ ชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลก เจ้าพระยาพิษณุโลกตั้งตัวเป็นเจ้าขึ้นที่เมือง
พิษณุโลก มีอาณาเขตคดตั้งแต่เมืองพิษย (จังหวัดอุตรดิตถ์) จนถึงเมือง
นครสวรรค์ เจ้าพระยาพิษณุโลกนั้นชื่อเดิมชื่อ เรือง เป็นข้าราชการผู้ใหญ่
ที่มีความสามารถก่อนเสียกรุงผู้หนึ่ง เมื่อคราวรบกับพระมาได้แต่คงผู้
เข้มแข็ง ประกอบกับเมืองพิษณุโลกเคยเป็นราชธานีจึงมีผู้คนมาก

ตลอดจนราษฎรในกรุงศรีอยุธยาได้ไปเข้าเป็นพรรคพวกด้วยเป็นอันมาก นับว่าเป็นชุมนุมใหญ่ฝ่ายเหนือชุมนุมหนึ่ง.

- ๒ ชุมนุมพระสังฆราชา พระสังฆราชาเมืองสงวามบุรี (คือเมืองฝางอยู่ใน จังหวัดอุตรดิตถ์) เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าเจ้าพระฝาง ชื่อเดิมชื่อ เรือน มีกำเนิดเป็นชาวเหนือ มาเล่าเรียนอยู่ในกรุง ได้เลื่อนเป็นพระพาทูเถระราชาคณะฝ่าย วิษัฒนาขระ อยู่ ณ วัดศรีอยุธยาใน แผ่นดิน พระเจ้าบรมโกษ ภายหลังจากได้โปรดเกล้าฯ ให้เป็นสังฆราชาเมืองสงวามบุรี มีคนนับถือมาก เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตกแล้วได้ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าทั้งพระ แต่แปลงเครื่องนุ่งห่มเป็นสังฆ ได้แต่งตั้งพระสงฆ์ที่มีคุณวุฒิให้เป็นนายทัพนายกอง มีอาณาเขตตั้งแต่พิษณุโลกไปจดแดนลาว จึงเป็นชุมนุมเหนืออีกชุมนุมหนึ่ง.
- ๓ ชุมนุมพระปลัดผู้รั้งเมืองนครศรีธรรมราช พระปลัด ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าที่เมืองนครศรีธรรมราช มีอาณาเขตตั้งแต่แดนมะลายูขึ้นไปจนถึงเมืองชุมพร คนทั้งหลายเรียกกันว่าเจ้านคร ชื่อเดิมชื่อ หนู เป็นเชื้อสายเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ได้เข้ามารับราชการอยู่ในกรุง ภายหลังจากได้เป็นปลัดเมืองนครศรีธรรมราช ต่อมาพระยาราชสุภาวดีเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชมีความผิดต้องออกจากราชการ พระปลัดจึงได้รั้งตำแหน่งเจ้าเมืองอยู่จนกระทั่งเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า จึงได้ตั้งตัวเป็นเจ้า.
- ๔ ชุมนุมเจ้าพิมาย เจ้าพิมายตั้งชุมนุมอยู่ที่เมืองพิมายมณฑลนครราชสีมา มีอาณาเขตอยู่ในมณฑลนครราชสีมา ทั้งตลอดด้านน้ำลำดงมาจนถึงเมืองสระบุรี นับว่าเป็นชุมนุมใหญ่ภาคตะวันออกชุมนุมหนึ่ง เจ้าพิมายเป็นพระราชโอรสสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษ พระนามเดิมว่าพระองค์เจ้าแขก ได้เลื่อนขึ้นเป็นกรมหมื่นเทพพิพิธ ต่อมาในแผ่นดินพระ

เจ้าเอกทัศคิดการจะเป็นกบฏต่อพระเจ้าแผ่นดิน จึงรับสั่งให้เขาคัวไป
 ปลดปล่อยที่เกาะลังกา เมื่อพระม่ายกกองทัพมาล้อมกรุงศรีอยุธยา กรม
 หมื่นเทพพิพิธได้ข่าวว่ากรุงศรีอยุธยาเสียแก่พระม่าย จึงได้หนีกลับมาประเทศ
 ดัษยาม แต่กรุงศรีอยุธยายังหาได้เสียแก่พระม่ายตามข่าวหรือไม่ จึงถูกพระ
 เจ้าเอกทัศรับสั่งให้คุมตัวไว้ที่เมืองมะริด ครั้นพระม่ายเมืองมะริดกรม
 หมื่นเทพพิพิธได้หนีพระม่ายมาอยู่ที่เมืองเพชรบุรี พระเจ้าเอกทัศจึงมีรับ
 สั่งให้เขาคัวไปคุมขังไว้ที่เมืองจันทบุรี กรมหมื่นเทพพิพิธเกลี้ยกล่อม
 ได้ผู้คนเป็นสมัครพรรคพวกเป็นอันมาก คิดจะไปช่วยกรุงศรีอยุธยา แต่
 ถูกท้าวพระม่ายคัดค้านตั้งเสียก่อน จึงได้พาครอบครัวหนีไปอยู่ด่านโลกพระยา
 ในเมืองนครราชสีมา แล้วก็เริ่มเกลี้ยกล่อมพระยานครราชสีมาให้เข้าเป็น
 พรรคพวก พระยานครราชสีมาไม่ยินยอมและจะจับตัวส่งกรุงศรีอยุธยา
 กรมหมื่นเทพพิพิธจึงลอบให้คนเข้าไปฆ่าพระยานครราชสีมาเสียแล้วหนี
 หนีเมืองแทน หลวงแพ่งน้องชายพระยานครราชสีมาหนีไปเกณฑ์กองทัพ
 เมืองพิมายมาตีเมืองนครราชสีมากลับคืน จับได้ตัวกรมหมื่นเทพพิพิธ
 พร้อมกับครอบครัว คิดจะปลงพระชนม์กรมหมื่นเทพพิพิธเสีย แต่พระ
 พินายขอชีวิตไว้ เพราะเห็นว่าเป็นเชื้อพระวงศ์กรุงศรีอยุธยา ด้วยในเวลา
 นั้นเชื้อพระวงศ์ถูกพระม่ายจับไปเป็นเชลยหมด แล้วพระพิมายก็ยกกรมหมื่น
 เทพพิพิธขึ้นเป็นเจ้าเมืองพิมาย กรมหมื่นเทพพิพิธจึงตั้งพระพิมายเป็นเจ้า
 พระยาศรีสุริยวงศ์ คอมาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็คิดอุบายจับหลวงแพ่งฆ่า
 เสีย กรมหมื่นเทพพิพิธก็ได้อาณาเขตต์ตลอดมณฑลนครราชสีมา แต่ตั้ง
 ราชธานีอยู่ที่เมืองพิมาย.

- ๕ ชุมนุมเจ้าตาก(สิน) พระยาตากหรือเดิมชื่อสิน ลงไปตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่
 ที่เมืองจันทบุรี มีอาณาเขตต์ตั้งแต่แดนเขมรจนถึงเมืองชลบุรี นับ
 ว่าเป็นชุมนุมใหญ่ฝ่ายตะวันออกเฉียงใต้ชุมนุมหนึ่ง คนทั้งหลายเรียกพระ
 ยาตากว่า เจ้าตาก.

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

ประวัติเบื้องต้น เจ้าตากเกิดเมื่อ ปีชวด พ.ศ. ๒๒๗๗ ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มีบิดาเป็นจีน ชื่อไฮฮอง นายอากรบ่อนเบี้ย ตั้งบ้านเรือนอยู่หน้าบ้านเจ้าพระยาจักรีตำแหน่งสมุหนายก เจ้าพระยาจักรีได้ขอมาเลี้ยงไว้เพราะชอบในรูปร่างลักษณะของเจ้าตาก จึงให้ชื่อว่า นายสิน อย่างคนไทย และได้เลี้ยงดูทำนุบำรุงอย่างบุตรบุญธรรม พออายุได้ ๘ ขวบก็จัดการให้ได้เข้าเรียนในสำนักพระอาจารย์ทองดีวัดโกษาจาศ์ ครั้นอายุได้ ๓๓ ปีก็นำเข้าถวายตัวแด่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้รับราชการเริ่มต้นแต่เป็นมหาดเล็ก ขณะนั้นนายสินออกไล่หาเรียนหนังสือจีน ญวน และแขกจนพูดได้คล่องเมื่ออายุครบ อุปสมบทเจ้าพระยาจักรีก็จัดการ อุปสมบทให้ อุปสมบทอยู่ได้ ๓ พรรษา ก็ลาออกมารับราชการตามเดิม ค่อยมาได้เป็นมหาดเล็กรายงานจนถึงแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศนี้ นายสินรับราชการมีความดีความชอบจึงได้เป็น หลวงยกกระบัตรเมืองตาก ช่วยราชการพระยาตาก ครั้นต่อมาพระยาตากถึงแก่กรรม ได้โปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นพระยาตาก ซึ่งเวลานั้นเมืองตากขึ้นกับเมืองกำแพงเพชร เมื่อพระมาเจ้ามาด้อมกรุงพระยาตากถูกเกณฑ์ลงมาช่วยรักษามหาดมอญ ฝมอญพุ่งเข้ามามีบาเห็นใจความชอบในสงคราม จึงได้เลื่อนให้เป็น พระยาวิเชียรปราการ (พระยากำแพงเพชร) ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองกำแพงเพชร แต่คนทั้งหลายคงเรียกว่า พระยาตาก.

หนีออกจากกรุงไปตั้งตัวเป็นใหญ่ ครั้นรบกับพม่า รักษามหาดมอญดีมาจนกระทั่งกรุงศรีอยุธยาจนเสียแก่พม่า มีเหตุทำให้พระยาตากเกิดความท้อใจหลายคราว คราวหนึ่งพระยาตากออกไปรบพม่าได้ค่ายพม่า ผู้บัญชารักษามหาดมอญมิได้สั่งกำลังหนุนไปช่วยรบ พระยาตากต้องถอยทัพกลับเข้ากรุง

อีกคราวหนึ่งเพราะเหตุที่กระสุนดินดำในกรุงมีน้อย ผู้บัญชาการรักษาวพระนคร
 จึงออกกฎเกณฑ์นายทัพนายกองทั้งปวงว่า ผู้ใดจะยิงปืนใหญ่จะต้องได้รับอนุมัติ
 จากศาลาลูกขุนเสียก่อน พระยาตากเป็นเจ้าหน้าที่รักษาวพระนครทางด้าน
 ตะวันออกอยู่ที่วัดเกาะแก้ว (ตรงหน้าวัดสุวรรณข้าม) เห็นพระม่ายกพล
 เข้ามากเข้าบ้านใหญ่ยิ่งโดยมิได้ขออนุญาตที่ศาลาลูกขุน เป็นการฝ่าฝืนกฎ
 ข้อบังคับเกือบจะต้องถูกลงโทษ แต่หากว่าพระยาตากได้เคยทำความดี
 ความชอบมาแล้ว จึงได้รับความกรุณาลดหย่อนผ่อนโทษลงเป็นภาคทัณฑ์
 อีกคราวหนึ่งสมเด็จพระเจ้าเอกทัศได้โปรดให้พระยาตากคุมกองทัพเรือออก
 หนึ่งพระยาเพชรบุรี คุมกองหนึ่งคอยสกัดค้ำทัพพระม่ายซึ่งจะยกมาที่วัดใหญ่
 พระม่ายยกกองทัพเรือลัดทุ่งมา พระยาตากเห็นว่าเหลือกำลังจะต่อสู้แต่
 พระยาเพชรบุรีไม่ฟังขอร้องไปรบพระม่าย พระม่ายเอาดินดำทั้งลงในเรือพระยา
 เพชรบุรี ดินดำระเบิดชนเผาพระยาเพชรบุรีตาย พระยาตากถูกหาว่า
 ทอดทิ้งพระยาเพชรบุรีให้เมื่อนั้นคราย จึงรู้สึกเสียใจและท้อใจเป็นกำลังเห็น
 ว่าขึ้นสู้รบพระม่ายคือไปคงไร้ประโยชน์ ทำศึกกลับจะเป็นร้าย พระนครที่รือรุษยา
 คงไม่แคล้วเสียแก่พระม่ายเพราะความอ่อนแอของผู้บัญชาการ พระยาตาก
 จึงรวมสมัครพรรคพวกได้ประมาณ ๕๐๐ ในเดือนยี่ ๔ ค่ำ พ.ศ. ๒๓๐๘
 เวลาค่ำก็ยกออกจากค่ายวัดพิชัย คี่แหม่ค่ายพระม่ายไปทางทิศตะวันออก
 มีข้าราชการที่ออกไปด้วยคือพระเชียงเงิน พระพรหมเสนา หลวงพิชัยอาสา
 หลวงราชเสน่หา ขุนอภัยภักดีและหมื่นราชเสน่หา พระม่ายได้ติดตามไปทัน
 พระยาตากที่บ้านโพธิ์สังหารเวลารุ่งเช้าพระยาตากก็ออกนำหน้าทหารเข้าคือ
 ผู้ฆ่าฟันพระม่ายล้มตายแตกพ่ายไป แล้วพระยาตากจึงพาไพร่พลไปตั้งชุมนุม
 อยู่ที่บ้านพรานนกแขวงเมืองนครนายก ให้ทหารออกเที่ยวหาเสบียง

อาหาร ในเวลานั้นมีทหารพระม้ากองหนึ่งมีจำนวนพลประมาณ ๓๐๐ พลเดินเท้า
ประมาณ ๒๐๐ ยกสองทางมาพบทหารพระยาตากกำลังหาเสบียงอาหารอยู่
ก็ไล่จับ ทหารไทยพากันหนีกลับเข้าค่าย พระยาตากจึงขึ้นขี่ม้ากับทหาร
๔ คนพร้อมด้วยทหารเดินเท้าไล่ฟันแทงพระม้าแตกพ่ายหนีไป.

ไพร่บ้านพลเมืองที่พากันหลบหนีพระม้าเมื่อได้ทราบข่าวพระยาตากรบ
ชนะพระม้าต่างก็มีความยินดี เข้าเป็นสมัครพรรคพวกด้วยพระยาตากเป็น
อันมาก ตลอดจนนายสังนายชุมนุมต่าง ๆ ก็พากันมา อ่อนน้อมยอมเข้า
ด้วย ถ้าต้องใครชุมนุมใดไม่ยอมเข้าด้วยพระยาตากก็ใช้กำลังเข้าปราบปราม
ได้ไว้ในอำนาจ ในที่สุดก็รวบรวมไพร่พลได้เป็นกองทัพ แล้วยกไปทางตง
ศรีมหาโพธิ์ ฝ่ายกองทัพพระม้าที่ถูกพระยาตากตีแตกไปจากบ้านพรานนก
ก็ยกกองทัพติดตามมาตีทัพพระยาตากที่ตงศรีมหาโพธิ์อีก เมื่อพระยาตาก
ทราบข่าวพระม้ายกมากับขบวนใหญ่ก็รีบนำไพร่พลไปตั้งรับที่ชัยภูมิอันเหมาะ คอยดัก
ยิงพระม้าที่ยกติดตามมา แล้วพระยาตากออกนำหน้าทหารประมาณ ๓๐๐ คน
ออกรบพระม้าได้หน้อยก็ถอยหนี พระม้าไม่รู้ว่าเป็นกลอุบายก็ไล่ติดตาม
เข้าไป พอได้ทางบนไทยก็ยังบนใหญ่ก็ถอยออกไปพร้อมกัน ถูกพระม้าถ่ม
ค่ายแตกกระจัดกระจายไป พระม้าติดตามมาอีกก็ถอยหนีอีก พระม้าถอยหนีเช่น
นี้ถึง ๓ ยกก็ถอยหนี แต่นั้นพระม้าก็ได้ติดตามอีกต่อไป พระยาตากก็
ยกทัพเดินต่อไปจนถึงเมืองระยอง ชาวเมืองตามระยงทางที่พระยาตากผ่าน
ไปมาเข้าเป็นพรรคพวกด้วยเป็นอันมาก ทั้งพระยาระยองก็ยอมอ่อนน้อม
พระยาตากจึงยกทัพเข้าตั้งอยู่ในเมืองระยอง ขณะนั้นกรุงศรีอยุธยายังไม่
เสียแก่พระม้า พวกกรมการเมืองระยองพากันเห็นว่าพระยาตากคิดประทุษ

ร้ายค่อแผ่นดิน จึงคบคิดกันจะค่อผู้ พระยาระยองห้ามปรามก็ไม่เชื่อฟัง
 พอพระยาตากเข้าไปอยู่ในธานีเมืองระยองได้ ๒ วัน กรมการเมืองเหล่านั้นคิด
 จะปล้นค่ายพระยาตากในเจดากลางคืน เมื่อมีผู้นำความมาบอกพระยาตาก
 พระยาตากจึงถามพระยาระยอง พระยาระยองปฏิเสธแต่มีกิริยาอาการ
 พิรุธ จึงจับพระยาระยองไว้ในค่าย พอเวลาค่ำพระยาตากให้เตรียมการ
 บ้องกันค่าย ให้ตีไฟในค่ายให้มืด ห้ามมิให้ทหารให้ร้องและยิงปืนโต้ตอบ
 ครั้นเจดากลางคืนพวกกรมการเมืองไม่ทราบว่ามีพระยาตากรู้ตัวจึงยกกองเข้า
 ปล้น ค่ายพระยาตาก ไม่เห็นทหารฝ่ายพระยาตากยิงปืนโต้ตอบ เข้าใจว่า
 กำลังตื่นตกใจ ขุนจำเมืองจึงคุมทหาร ๓๐ คน เข้าแหกค่ายพระยาตาก ถูก
 ทหารพระยาตากยิงตายหมด พวกที่ตามเข้ามาที่หลังเห็นเช่นนั้นก็ตกใจ
 พากันถอยหนี พระยาตากเห็นเป็นโอกาสเหมาะจึงให้ไพร่พลให้ร้องได้
 คิดตามค้ำจี้คักแตกพ่ายหนีไป พระยาตากก็ไต่เมืองระยองโดยดีชัชาดใน
 คืนนั้น จึงตั้งตัวเป็นใหญ่ในเมืองนั้น พรรคพวกพระยาตากก็เรียกพระยา
 ตากว่า เจ้าตาก ตั้งแต่นั้นมา.

ฝ่ายขุนรามหมื่น ซึ่งกรมการเมืองระยองหนีไปตั้งอยู่ในเขต
เมืองแกลง อันเป็นเมืองขึ้นของเมืองจันทบุรี เจ้าตากเห็นว่าควรที่จะตั้ง
 ตัวอยู่ได้ จำเป็นต้องใช้กำลังปราบปรามพวกที่เป็นศัตรู จึงยกกองทัพลง
 ไปรบพวกขุนรามหมื่นซึ่งที่เมืองแกลง ขุนรามหมื่นซึ่งสู้ไม่ได้ก็พา
 ด้มัครพรรคพวกหนีไปอยู่กับพระยาจันทบุรี แล้วเจ้าตากได้ยกทัพกลับ
 จากเมืองแกลงตรงเข้าไปยังเมืองชลบุรี ซึ่งนายทองอยู่ยกเด็กตั้งตัวเป็นใหญ่
 อยู่ที่นี่ พยายามเกลี้ยกล่อมให้นายทองอยู่ยกเด็กจมนยอม อ่อนน้อม
 เข้าด้วยโดยดี เจ้าตากจึงตั้งนายทองอยู่ยกเด็กเป็นที่พระยาอนุราฐบุรี

ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองชลบุรี แล้วเจ้าตากก็เลิกทัพกลับลงไปยังเมือง
ระยอง.

เจ้าตากชักชวนพระยาจันทบุรีให้ช่วยกันรบพระมอแก้วพระนครให้พ้น
จากอำนาจข้าศึก ครั้นแรกพระยาจันทบุรีรับว่าจะเป็นไมตรีด้วย แต่ภายหลังได้เปลี่ยนความคิดเดิม คบคิดกับขุนรามหมื่นซึ่งคิดเป็นกตอุบายลง
เจ้าตากให้ยกทัพเข้าไปในเมือง ครั้นเจ้าตากรู้ว่าพระยาจันทบุรีไม่ซื่อ
ตรงคิดร้ายต่อก็ก็นำทัพเข้าไปในเมือง ครั้นชุมนุมไพร่พลอยู่เพียงนอกเมือง
ตกเวลาเย็นจึงประชุมนายทัพนายกองสั่งว่า “เราจะตีเมืองจันทบุรีในค่ำ
วันนั้น เมื่อกองทัพพุ่งเข้าเย็นกินเสร็จแล้วทั้งนายและไพร่ให้เทงอาหารที่
เหลือนและด้อยหม้อเดียวให้หมด หมายถึงกินเข้าเข้าด้วยกันทั้งในเมืองเขาพรวัง
นั้น ถ้าตีเมืองไม่ได้ในค่ำวันนั้นก็จะได้ตายเสียด้วยกันให้หมดทีเดียว” ครั้น
เวลา ๓ ยามก็ยิงปืนเป็นสัญญาณขึ้น ทหารไทยจันทบุรีก็ยกเข้าปล้นเมืองพร้อมกัน
ส่วนตัวเจ้าตากก็ขับช้างพังศรีบุญชูเข้าชนบานประตูเมืองพังทะลายลง ทหาร
ก็รุกกันเข้าเมืองได้ ส่วนพระยาจันทบุรีก็พาครอบครัวได้ตลอดหนีออกจาก
เมืองไปเมืองบันทายมาศ(ฮาเตียน) ซึ่งสมัยนั้นชนกรุงศรีอยุธยา เจ้าตาก
ก็ตั้งฐานทัพอยู่ที่เมืองจันทบุรี เมื่อเจ้าตากตีเมืองจันทบุรีได้นั้นเป็นเดือน
เจ็ด พ. ศ. ๒๓๓๐ กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พระมอแก้วได้ ๒ เดือน ครั้นเห็นว่าเมือง
จันทบุรีเรี่ยบริบถอย่างเต็มแล้ว จึงยกกองทัพเรือไปยังเมืองตราข พวก
กรมการและราษฎรก็พากันเกรงกลัวยอมอ่อนน้อมโดยดีทั่วทั้งเมือง และ
ขณะนั้นมอแก้วเจ้าหนาทอดอยู่ที่ปากน้ำเมืองตราขหลายลำ เจ้าตากให้ไป
เรียกนายเรือมาเผ่า พวกจันทขันธ์แต่ตั้งตนเป็นศัตรู จึงเกิดรบพุ่งกันขึ้น
รบกันอยู่ครึ่งวันเจ้าตากก็ตีเรือมอแก้วจนได้ทั้งหมด ได้ทรัพย์สินดังของเป็น

กำลังการทัพเป็นอันมาก แล้วกลับขึ้นมาตั้งอยู่ณเมืองจันทบุรี แทน
ไปเจ้าตากก็มีอำนาจสิทธิ์ขาดตลอดทุกหัวเมืองชายทะเลตะวันออก จึง
ตั้งตนกระเตรียมการที่จะเข้ามาทำสงครามกับกรุงศรีอยุธยา.

ฐานะของเจ้าตากเสียเปรียบผู้ที่ตั้งตัวเป็นใหญ่ที่กล่าวมาแต่ทั้ง ๔ ชุม
นุมน เพราะไม่ได้อาศัยชาติสกุลอุตุหนุนเหมือนอย่างเจ้าพิมาย และไม่มี
ถิ่นฐานภูมิตำแน่งจะตั้งตัวเหมือนอย่างเจ้าพิษณุโลกเจ้านครและเจ้าพระฝาง
แม้ที่สุดจนผู้คนที่จะได้ใช้สอยเป็นกำลังในเบื้องต้นก็มีเพียง สักห้าร้อยคน
ด้วยเหตุนี้เมื่อคิดดูจึงเห็นว่าขณะ เมื่อ เจ้าตากยกไปจากกรุงศรีอยุธยานั้น
ความมุ่งหมายเห็นจะมีเพียงคิดจะหนีให้พ้นภัยจาก ชาติศึก ไปคิดหาภูมิ
ตำแน่ง รักษาตัว เท่านั้น ยังหาได้คิดที่จะตั้งตัวเป็นใหญ่ใน เมืองไทย
ไม่ ข้อที่เจ้าตากได้เปรียบชุมนุมอื่นก็มีหลายอย่าง ข้อแรกนั่นก็คือ
เจ้าตากหนุ่มแน่นกว่าเจ้าชุมนุมอื่นทั้งหมด มีอายุย่างเข้า ๓๕ ปี เป็น
เวลาว่องไวทั้งกำลังกายและกำลังปัญญา อีกอย่างหนึ่งเจ้าตากเป็นชาว
กรุงศรีอยุธยา เจริญวัยในกรุง ได้คุ้นเคยคบหามิตรสหายและข้าราชการ
ชั้นรุ่นเดียวกัน เป็นเหตุให้ ได้ข้าราชการหนุ่มเหล่านั้นมาเข้าด้วยช่วยเป็นกำลัง
โดยมาก อีกอย่างหนึ่ง เมื่อรบพุ่งรักษากรุงเจ้าตากได้แสดงฝีมือรบพุ่ง
เข้มแข็งเป็นที่ยกย่องยำเกรงแก่คนทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่ง ทหารของ
เจ้าตากมีอุทขวิสัยและชำนาญานุกระบวนยุทธยิ่งกว่าพวกอื่นๆ เนื่องด้วย
มีโอกาสรบพุ่งหลายครั้งเป็นการฝึกซ้อมอยู่ในตัว แต่ที่เป็นข้อสำคัญ
ยิ่งกว่าอย่างอื่นนั่น คือเจ้าตากเป็นนักรบโดยอุปนิสัย.

ในขณะที่เจ้าตากเตรียมกองทัพอยู่ที่เมืองจันทบุรีนั้น ข้าราชการเก่า
ในกรุงศรีอยุธยาที่หลบหนีพ้นพระมาได้ ไปเข้าด้วยหลายคน มีหลวงศักดิ์

นายเวรมหาดเล็กและนายสุตจินดาหุ้มแพรมหาดเล็กเป็นต้น นายสุตจินดา (คือกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท) นั้นหนีออกไปสำนักอยู่นครเมืองชลบุรี ครั้นรู้ว่าเจ้าตากออกไปตั้งอยู่นครเมืองจันทบุรี จึงพาพรรคพวก บ่าวไพร่เข้าไปพึ่งอยู่ด้วย เจ้าตากก็รับไว้ชุบเลี้ยงตั้งเป็น พระมหามนตรี เพราะรู้จักคุ้นเคยกันมาแต่กรุงยังไม่เสีย เจ้าตากจึงได้นายทัพนายกอง มากขึ้น.

กู่ฮัสนาฮ์ นายสุตจินดาหุ้มแพรมหาดเล็กเป็นต้น นายสุตจินดา (คือกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท) นั้นหนีออกไปตั้งอยู่นครเมืองจันทบุรี ครั้นรู้ว่าเจ้าตากออกไปตั้งอยู่นครเมืองจันทบุรี จึงพาพรรคพวก บ่าวไพร่เข้าไปพึ่งอยู่ด้วย เจ้าตากก็รับไว้ชุบเลี้ยงตั้งเป็น พระมหามนตรี เพราะรู้จักคุ้นเคยกันมาแต่กรุงยังไม่เสีย เจ้าตากจึงได้นายทัพนายกอง มากขึ้น.

กู่ฮัสนาฮ์ นายสุตจินดาหุ้มแพรมหาดเล็กเป็นต้น นายสุตจินดา (คือกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท) นั้นหนีออกไปตั้งอยู่นครเมืองจันทบุรี ครั้นรู้ว่าเจ้าตากออกไปตั้งอยู่นครเมืองจันทบุรี จึงพาพรรคพวก บ่าวไพร่เข้าไปพึ่งอยู่ด้วย เจ้าตากก็รับไว้ชุบเลี้ยงตั้งเป็น พระมหามนตรี เพราะรู้จักคุ้นเคยกันมาแต่กรุงยังไม่เสีย เจ้าตากจึงได้นายทัพนายกอง มากขึ้น.

สร้างกรุงธนบุรีเป็นราชธานี เมื่อเจ้าตากมีชัยชนะพระม่านแล้วก็ตั้งพักกองทัพ อยู่ในค่ายพระม่านที่โพธิ์สามต้น ขณะนั้นมีพวกข้าราชการที่พระม่านจับเอา ไปรวบรวมไว้ในค่ายหลายคน มีพระยาธิเบศร์เป็นต้น ต่างพากันมาเฝ้า พระเจ้าตาก นอกจากนั้นยังมีเจ้าหญิงอีก ๘ องค์ คือพระราชธิดาของ

สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ๔ องค์ หลานเธอ ๔ องค์ เจ้านายทั้ง ๘ องค์
เมื่อพระมาจับได้ประจวบอยู่จึงมิได้ตั้งไปยังเมืองอังวะ เจ้าตากจึงได้จัด
ที่ให้เจ้านายประทับตามสมควร และให้ปล่อยคนทั้งปวงที่ถูกพระมาจักขังไว้
แล้วแจกจ่ายทรัพย์สินดังของประทานด้วยกันทั้งนั้น ให้ชุดพระบรมศพสมเด็จพระ
พระเจ้าเอกทัศขึ้นเชิญลงพระโกศ ทำการถวายพระเพลิงตามเยี่ยงอย่าง
สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนมา.

เมื่อเจ้าตากทำการพระบรมศพเสร็จแล้ว ก็คิดจะปฏิสังขรณ์พระนคร
ศรีอยุธยาตั้งเป็นราชธานีอย่างแต่ก่อน ได้เสด็จเข้าไปประทับแรมอยู่ที่
พระที่นั่งทรงปืน เจ้าตากทรงพระสุบินว่า สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนมา
จับได้มิให้อยู่ จึงตั้งกรุงศรีอยุธยาตั้งมาสร้างกรุงธนบุรีเป็นราชธานี
ตั้งพระราชวังอยู่ระหว่างวัดอรุณราชวรารามกับวัดโมลีโลก ข้าราชการ
ไทยจีนจึงพร้อมกันอัญเชิญให้พระองค์เป็นพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐
ในเวลานั้นพระองค์มีพระชนมายุได้ ๓๕ พรรษา ทรงพระนามว่าสมเด็จพระ
บรมราชาที่ ๔.

เมื่อพิเคราะห์ดูตามเหตุการณ์ เห็นว่าที่เจ้าตากลงมาตั้งเมืองธนบุรีเป็น
ราชธานีนั้นเหมาะแก่ประโยชน์ทุกอย่าง หากว่าเจ้าตากทรงพระสุบินจริง
เชื่อว่าเจ้าตากคงพอพระทัยในพระสุบินนั้นด้วย.

เหตุที่เจ้าตากล้มความคิดไม่ตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีมีดังนี้:-

- (๑) ทัพของเจ้าตากที่มีอยู่ไม่พอจะรักษากรุงศรีอยุธยาต่อผู้ข้าศึก
- (๒) กรุงศรีอยุธยาอยู่ในทางที่ข้าศึกจะมาถึงได้สะดวกทุกทาง ถ้าตั้งไม่
พอจะรักษานั้นตั้งอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาก็คงเป็นอันตราย (๓) กรุงศรีอยุธยา
ทรุดโทรมเหลือกำลังที่จะปฏิสังขรณ์ (๔) พระมารู้หนทางเข้ามาตั้งแล้ว.

เหตุที่เจ้าตากลงมาตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานีนั้น คือ— (๑) กรุงธนบุรีตั้งอยู่ในที่น้ำลึกใกล้ทะเล เมื่वाศึกมาทางบกก็ยากที่จะมาตีกรุงธนบุรีได้ (๒) เมืองธนบุรีมีบ่อนปรการและเป็นเมืองขนาดย่อมพอกำดั่งกองทัพบกกองทัพเรือของเจ้าตากจะรักษาได้ (๓) ถ้ารักษาไว้ไม่ได้จริงก็อยู่ใกล้ปากน้ำอาจจะลงเรือดำทัพกลับไปเมืองจันทบุรีอย่างเดิมได้โดยสะดวก (๔) เมืองธนบุรีตั้งริมปากน้ำทางที่หัวเมืองเหนือทั้งปวงจะไปมากับต่างประเทศ เป็นที่กักกันมิให้หัวเมืองเหนือตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่หาเครื่องอาวุธยุทโธปกรณ์ที่มาจากต่างประเทศได้ (๕) เมืองธนบุรีเป็นที่ประชุมการค้าขาย และอยู่ใกล้ทะเลสะดวกแก่การไปมาค้าขายกับต่างประเทศ.

ในการที่พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงตั้งพระองค์เป็นกษัตริย์น้อยอมมีพระราชกรณียกิจที่จะต้องกระทำอยู่ตั้งแต่บัดนั้น ด่วนแต่เป็นพระราชภาระอันเหนื่อยหนัก คือพระองค์ต้องทรงก่อกำหนดบำรุงทั้งฝ่ายพุทธจักรและราชอาณาจักร ให้เป็นปึกแผ่นแน่นหนาเจริญรุ่งเรืองขึ้น เป็นต้นว่า ต้องหาเข้าปลาอาหารไปจ่ายแจกแก่พลเมืองที่อดอยาก ต้องพยายามเกลี้ยกล่อมพลเมืองที่แตกฉานซ่านเซ็นให้กลับมามีความสามัคคีกันอยู่ตามเดิม และรับสั่งให้เอาตัวภิกษุสงฆ์ที่ประพฤติผิดศีลตมาจารมาชำระต่างดงโทษ แต่งตั้งสงฆ์ที่มีศีลตมาจารบริสุทธ์และมีความรู้ให้มั่งคั่งถนัดตำราทั้งตำแหน่งสูงต่ำในสังฆมณฑลตามสมควร.

ขณะนั้นพระมหามนตรีจึงกราบทูลว่า จะขอไปรับหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรีผู้พี่เขามาถวายตัวทำราชการ จึงโปรดให้ไปรับเข้ามา แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นพระราชวรินทร์ หลวงยกกระบัตรเป็นขุนนางกรุงศรีอยุธยาขึ้นรับเคียดกับพระเจ้ากรุงธนบุรี และเป็นผู้คุ้นเคยสนิทสนมกันมาก่อน.

เมื่อตกของทัพระยาทะวายที่บางกุง ซึ่งพระเจ้ากรุงอังวะใช้ให้
ตรวจตลาดเดาแตกพ่ายไปสิ้นแล้วพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ตั้งมือปราบชุมนุมต่าง ๆ
ที่ยังมิได้ซอมน้อมยอมขึ้น จึงมีรายจะเอี้ยคต๋อไปน.

การปราบปรามชุมนุมต่าง ๆ เมื่อพระเจ้าตากได้เสวยราชสมบัติเป็นพระเจ้า
กรุงธนบุรีแล้ว ได้ทรงเป็นแม่ทัพยกกองทัพเรือสรรพด้วยทหารไทยจีนขึ้น
ไปปราบปรามชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลกในพ.ศ. ๒๓๓๓ เจ้าพระยาพิษณุโลก
ให้หัตถ์โกษาช้อย (เข้าใจว่าเป็นเจ้าเมืองพิศิตรหรือนายทหารคนหนึ่งที่มี
มือเข้มแข็ง) ยกกองทัพมาตั้งรับที่ตำบลเกยชัยแขวงเมืองนครสวรรค์ ได้
สู้รบกันจนพระเจ้ากรุงธนบุรีถูกกระสุนปืนเข้าที่ทรวงพระเชิงซ้าย ต้องยกกองทัพ
กลับกรุงธนบุรี เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเลิกทัพกลับกรุงแล้ว เจ้าพระยา
พิษณุโลก ก็มีใจกำเริบสำคัญว่าตนเก่งกล้าพระเจ้ากรุงธนบุรีสู้ไม่ได้ จึงตั้ง
ตัวเป็นพระมหากษัตริย์ แล้วย่นมาไม่ช้าก็ถึงแก่กรรมลง พระอินทร์อากรน้อง
ชายได้ปกครองพิษณุโลกต่อมา แต่ไม่ตั้งตัวเป็นเจ้าอย่างพี่ชาย เพราะเห็น
ว่าตัวไม่ใช่เชื้อกษัตริย์ เกรงจะเกินวาสนาของตัวเองไป พระอินทร์อากรเป็น
คนอ่อนแอ ชุมนุมพิษณุโลกถอยอำนาจเสื่อมทรุดลงทุกที ในที่สุดเจ้าพระ
ฝางก็ตีพิษณุโลกได้ และจับพระอินทร์อากรประหารชีวิตเสีย แล้วให้
เก็บรวบรวมรวมทรัพย์สมบัติบรรดาม้าในเมืองพิษณุโลก กับทั้งเครื่องคัสดราวุธ
และกวาดต้อนราษฎรพลเมืองพากันกลับไปยังเมืองสวางคบุรี พวกราษฎร
ชาวเมืองพิษณุโลกและเมืองพิศิตรที่หนีได้พากันอพยพครอบครัวลงมาพึ่งพระเจ้า
ธนบุรี ครั้นนั้นเป็นอันมาก ชุมนุมพิษณุโลกก็ต้องไปขึ้นกับเจ้าพระฝางต่อไป.

การที่ชุมนุมพิษณุโลกไม่สำเร็จนั้น ทำให้พระเจ้ากรุงธนบุรีได้คิดว่า
การปราบชุมนุมใหญ่ก่อนนั้นไม่ใช่วิธีดี ควรจะปราบปรามชุมนุมเล็กๆ ก่อน
ในบรรดาชุมนุมต่าง ๆ นั้น ชุมนุมเจ้าพิมายมีกำลังอ่อนแอที่สุดจึงควรจะยก
ทัพไปปราบปรามก่อนชุมนุมอื่น พอหาญประหารเรียบร้อยแล้ว ทราบว่า

เจ้าพิมายให้พระยาอรรณวคำขิราช (ลูกคนเล็กของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์) เป็นแม่ทัพรักษาเขตแดนอยู่ที่ด่านกะโทกแห่งหนึ่ง และให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นแม่ทัพรักษาเขตแดนอยู่ด่านจอหอแห่งหนึ่ง และทราบข่าวเวลานั้นชุมนุมเจ้าพระฝางกับชุมนุมพิษณุโลกกำลังรบพุ่งกัน เห็นเป็นโอกาสเหมาะ จึงโปรดให้พระมโหณนทร์และพระราชวรินทร์คุมกองทัพน้อยยกไปตีด่านกะโทก ส่วนพระเจ้ากรุงธนบุรีคุมกองทัพหลวงยกไปตีด่านจอหอ ใน พ.ศ. ๒๓๓๓ ตีด่านจอหอแตก จับได้ตัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ คำนวณตั้งให้ประหารชีวิตเสีย แล้วยกเลยไปตีชุมนุมเจ้าพิมาย พระมโหณนทร์และพระราชวรินทร์ตีด่านกะโทกแตก พระยาอรรณวคำขิราชยกทัพหนีไปเมืองเสียมราฐ ฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิธเมื่อเห็นจะสู้ไม่ได้พาพรรคพวกหนีเอาตัวรอดออกจากเมืองพิมายจะไปกรุงศรีสัตนาคนหุต แต่ขุนชนะชาวเมืองนครราชสีมาจับตัวได้นำมาถวายพระเจ้ากรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีหมายจะชุบเลี้ยงไว้ แต่เจ้าพิมายแค้นถึงกิริยาจะต่างกระเดื่องโดยชาติคดียมานะ ไม่ยอมอ่อนน้อม จึงตรัสสั่งให้เอาไปประหารชีวิตเสีย ทรงตั้งให้ขุนชนะเป็นพระยากำแพงสงครามครองเมืองนครราชสีมาต่อไป แล้วเลิกทัพกลับกรุงธนบุรี ทรงตั้งให้พระราชวรินทร์เป็นพระยาอภัยวรินทร์และพระมโหณนทร์เป็นพระยาอนุชิตราชาผู้มีความชอบในสงคราม ตำแหน่งจางวางพระตำรวจทั้ง ๒ คน.

เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ชุมนุมเจ้าพิมายเรียบร้อยแล้ว พอรุ่งขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๓๒ โปรดให้เจ้าพระยาจักรี (แขก) เป็นแม่ทัพใหญ่พร้อมด้วยพระยา ยมราช พระยาศรีพิพัฒน์และพระยาเพชรบุรี ยกกองทัพ ๕,๐๐๐ ไปตีชุมนุมเจ้านคร ทิวเมืองตามรายทางพากันอ่อนน้อมตลอดไป ทางนครศรีธรรมราชได้ส่งกองทัพมาตั้งค่ายสกัดอยู่ ได้รับกันเป็นสามารภ จนพระยาเพชรบุรีและพระยาศรีพิพัฒน์ตายในที่รบ ฝ่ายพระยาจักรีกับพระยา

ยมราชเกิดไม่ปรองดองกันขึ้น เจ้าพระยาจักรีได้ถอยทัพกลับมาตั้งที่เมือง
ชัยยา พระยายมราชมีใบบอกกล่าวโทษเจ้าพระยาจักรีเข้ามาว่าอย่าถือคําราชการ
 ทรงเห็นว่า จะไฉไลให้แม่ทัพทำการตามคำฟังไม่ได้ จึงยกทัพเรือออกไปก
 นำไปทางทะเล มีจำนวนพล ๓๐,๐๐๐ เกิดพายุพัดจัดขึ้นในทะเลขณะที่
 กระบวนทัพเรือไปอยู่ในเขตต์เมืองเพชรบุรี ต้องหยุดพักซ่อมเรือเสียคราว
 หนึ่ง แล้วจึงยกออกไปที่เมืองชัยยา มีรับสั่งให้รวบรวมพลจัดเป็นกองทัพบก
 ให้พระยายมราชเป็นกองหน้า ให้เจ้าพระยาจักรีกับพระยาพิชัยราชาคุมกอง
 หดวงยกไปทาง ๓ แล้วพระเจ้ากรุงธนบุรีคุมกองทัพเรือไปอีกทาง ๓ เมื่อ
 ถึงนครศรีธรรมราชพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ยกกองทัพเข้ารบทันที เจ้านคร
 เห็นเหลือกำลังจะต่อสู้ก็ถอยหนีออกจากเมืองไปทางทิศใต้ ไปอาศัยอยู่ที่
เมืองปัตตานี กองทัพไทยก็เข้าเมืองนครศรีธรรมราชได้ พระเจ้ากรุงธนบุรี
 ได้แสดงความกล้าหาญ โดยออกนำหน้าทหารเข้าเมืองในขณะที่กำลังรบพุ่ง
 คัดฟันกันอยู่ พระยาตานีศรีสุทัศน์ ได้จับตัวเจ้านครมาถวายพระเจ้ากรุง
 ธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงยกโทษให้ ไม่ตั้งให้ประหารชีวิต เพราะถือ
 ว่าเจ้านครไม่ได้เป็นข้าราชการของพระองค์ ต่างคนต่างคิดจะตั้งตัวเป็นใหญ่
 ด้วยกัน โปรดให้ขุมนเลี้ยงไว้ในกรุงธนบุรี แล้วตั้งให้เจ้าหลานเธอ เจ้า
นราธิราชวงศ์ ครองเมืองนครศรีธรรมราชต่อไป เมื่อปราบปรามชุมนุม
 เจ้านครเรียบร้อยแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีจะเสด็จกลับกรุงธนบุรียังไม่ได้
 ด้วยเกิดมรสุมลงทางชายทะเลบ่กษได้ ลมกล้าคลื่นใหญ่ฝนตกชุก ต้อง
 ยับยั้งรอคลื่นลมสงบอยู่ถึง ๓ เดือนเศษ.

ใน พ.ศ. ๒๓๓๓ พระเจ้ากรุงธนบุรีกำลังปรารภที่จะยกทัพไปปราบปราม
 ชุมนุมเจ้าพระฝาง ก็พอดีได้ทราบข่าวว่าเจ้าพระฝางให้กองทัพมาลาดตระเวน
 ถึงเมืองชัยนาทและเมืองอุทัยธานี หวังจะหาหนทางยกทัพมาตีกรุงธนบุรี
 จึงโปรดให้เตรียมกองทัพ เผอิญประจวบเหมาะที่ชาวฮอลันดาส่งปืนใหญ่มา
 ถวายและแขกเมืองศรีลังกา^๕ ส่งปืนคาบศิลา^๖ มาถวาย ๒,๐๐๐ กระบอก เลยเหมาะ

กับพระราชประสงค์ โปรดตั้งให้พระยาอนุชิตราชาเป็นพระยายมราชแทน
พระยายมราชคนเก่าที่ถึงแก่กรรมไปแล้ว และให้เป็นแม่ทัพพหุหน้ายกไปกับ
พระยาอภัยรณฤทธิ์พิชัย พระองค์คุมกองทัพหลวง ต้องไปรบกับกอง
ทัพหลวงโกษา (ยัง) ผู้รักษาเมืองพิษณุโลก รบอยู่คนเดียวก็เข้าเมืองได้
หลวงโกษาหนีขึ้นไปทางเหนือ กองทัพกรุงธนบุรีก็ยกเลยขึ้นไปเมือง
สว่างบุรีอันเป็นเมืองหลวงของเจ้าพระฝาง กองทัพไทยได้เข้ารบเมือง
สว่างบุรีเป็นสามารบ เจ้าพระฝางเห็นเหลือกำลังจะต่อสู้ ก็พาลูกช้างเผือก
หนีออกจากเมืองคึกคักไปทางด่านพระยาอภัยรณฤทธิ์ ทัพกรุงธนบุรีก็ได้อำนาจ
เมืองสว่างบุรี พระยาอภัยรณฤทธิ์ตั้งคนติดตามได้แต่ลูกช้างเผือกมา ตัว
เจ้าพระฝางหาไม่พบ เมื่อเสร็จศึกแล้วทรงตั้งให้พระยายมราชเป็นเจ้าพระยา
ผู้รั้งพิชัยดาบหักสำเร็จราชการหัวเมืองฝ่ายเหนืออยู่ณพิษณุโลก เมื่อมี
อายุได้ ๒๗ ปี ส่วนพระยาอภัยรณฤทธิ์นั้น แม้จะมีความผิดที่ปล่อยให้เจ้า
พระฝางหนีออกไปได้ก็ตาม ในภายหลัง เมื่อตามลูกช้างเผือก กลับคืนมา
ได้ก็โปรดตั้งให้เป็นพระยายมราชแทนน้องชาย ขณะนั้นมียายุได้ ๓๔ ปี.

เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีปราบปรามชุมนุมเจ้าพระฝางสำเร็จเรียบร้อยแล้ว
แล้วก็จัดการปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งฝ่ายพุทธจักรและราชอาณาจักร
ให้เรียบร้อยเป็นปกติ ประเทศสยามซึ่งแตกแยกกันเป็นก๊กเป็นเหล่าคุ่ม
กันไม่ติดต่อดต่อดเวลา ๓๐ ปีก็กลับรวมกันเป็นปึกแผ่นได้ ใน พ. ศ. ๒๓๑๓ โดย
อาศัยความเก่งกล้าสามารถของพระเจ้ากรุงธนบุรีผู้เป็นประมุข.

พระเจ้ากรุงธนบุรีได้เสด็จไปรบเชียงใหม่ ๒ ครั้ง รบเขมรครั้ง ๓
ทรงยกกองทัพไปตั้งรบมอญซึ่งพม่าใช้ ให้มารบไทยครั้ง ๓ ทรงยกกองทัพ
ไปตั้งรบกับพม่า ๒ ครั้ง ส่วนการรบที่มิได้เสด็จไปด้วยมีอยู่หลายครั้ง
คือการปราบเขมร ๒ ครั้ง (ครั้งที่ ๓ กับที่ ๓) การรบกับพม่าครั้ง ๓ การ
รบนครจำปาศักดิ์ครั้ง ๓ และการตีเมืองเวียงจันทน์ครั้ง ๓

ต่อจากนี้เป็นเรื่องราวการรบกับประเทศใกล้เคียง.

การรบกับพะม่า

การรบครั้งที่ ๑ ที่บางกุ้งเมืองสมุทรสงครามใน พ.ศ. ๒๓๑๐ ในปีที่กรุงธนบุรี

เป็นราชธานีตนเองก่อนลงมือปราบปรามชุมนุมพิษณุโลก เจ้าเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งกำลังฝึกฝายอยู่กับพะม่าในเวลานั้นได้บอกไป ยังพะม่าว่าไทยได้ตั้งตัวเป็นอิสระระชนอีกกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ฝ่ายพระเจ้าอังวะซึ่งกำลังกังวลทำสงครามอยู่กับจีนไม่เชื่อว่าไทยจะสามารถตั้งตัวเป็นอิสระระชนได้อีก จึงเป็นแต่ให้แม่ทัพมอญเจ้าเมืองทวายยกกองทัพมาปราบปรามเสียให้ราบคาบ เจ้าเมืองทวายยกพลเข้ามาทางเมืองไทรโยคผ่านเมืองกาญจนบุรีเมืองราชบุรี จนถึงบางกุ้งที่ค่ายทหารจีนของพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งอยู่ พระยาทวายยกทัพเข้าล้อมทหารจีนไว้ กรมการเมืองสมุทรสงครามได้มีใบบอกมากราบทูลพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงโปรดให้พระมหามนตรีคุมทัพหน้าพระองค์ทรงคุมทัพหลวงยกเป็นกระบวนเรือไปรบซ้ำอีกทัพพระยาทวายแตกยับเยินหนีกลับไปทางด่านเจ้าชัวว กองทัพไทยได้เรือรบและเครื่องศาสตราวุธเป็นอันมาก การรบครั้งนี้ทำให้ราชญ์รบคึกคักขึ้นนับถือพระเจ้ากรุงธนบุรีมากทั้งเป็นที่ยำเกรงแก่ชุมนุมอื่นๆ ด้วย.

การรบครั้งที่ ๒ ที่บางแก้วเมืองราชบุรีใน พ.ศ. ๒๓๑๗ มุขเหตุของการรบ

ครั้งนี้เกิดแค้นมอญ มีเหตุผลคืบปลายดังนี้ พวกมอญเกิดความไม่พอใจพะม่าได้รุกเป็นกบฏแข็งเมืองต่อพะม่า พระเจ้าอังวะมั่งระจึงให้อะแซหุ่ญยกทัพมาปราบปรามมอญ พวกมอญพากันอพยพหลบหนีภัยเข้ามาในดินแดนสยามเป็นอันมาก พระยามอญที่เป็นหัวหน้าคิดการกบฏมาด้วย ๔ คน มีพระยาเจ่งและพระยากลางเมืองเป็นต้น ฝ่ายไทยได้ส่งทหารออกไปอารักขาควบคุมมอญเข้ามา โปรดให้ครัวมอญเหล่านั้นไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่ปากเกร็ดบ้างและตามโคกบ้าง อะแซหุ่ญก็ให้ยุบกองहु่ญยกทัพติดตามพวกมอญและตั้งว่าถ้าตามทันก็ให้กวาดต้อนพวกมอญกลับไ้ ถ้าพวกมอญหนีเลย

เข้ามาในแดนสยามแล้วให้ยกทัพกลับ งดยกกองทัพออกต่อสู้กับไทย จึงผ่าน
คำสั่ง ยกทัพหลวงแดนเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์.

พอพระเจ้ากรุงธนบุรีกลับจากการรบที่เชียงใหม่ถึงพระนครก็ทราบ
ข่าวศึก จึงรับสั่งให้เกณฑ์กองทัพในกรุง ให้พระองค์เจ้าจุ้ยอุกเชกกับ
พระยาธิเบศร์บริคุต ๓,๐๐๐ ไปรักษาเมืองราชบุรี กับมีตราสั่งให้กอง
ทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือลงมาช่วย แล้วให้ตำรวจพาเรือขึ้นไปประกาศแก่
กองทัพที่ตามเสด็จลงมาไม่ให้ใคร แวะบ้านเป็นอันขาด ขณะนั้นมุนาย
ทหารคนหนึ่งชื่อพระเทพโยธายังหาจขัตติย์รับสั่งแวะขึ้นบ้าน พอทรงทราบ
ก็ให้จับตัวมานัดเข้ากับเสด็จท่านักแพ ทรงพระแสงดาพาคิดศีรษะพระ
เทพโยธาด้วยพระหัตถ์ แล้วให้เอาศีรษะไปเสียบไว้ที่บ่อนวิชัยประสิทธิ์
ขณะนั้นพวกกองทัพที่กลับจากเชียงใหม่พอมายังท่านักแพถวายบังคมลา
แล้วก็แยกเข้าคดของบางกอกใหญ่ทุกถ้ำ ส่วนพระองค์นั้นประทับอยู่ใน
พระนคร ๓๓ วัน แล้วก็ให้พระทัยยกทัพออกจากพระนครไปต่อสู้ข้าศึกที่เมือง
ราชบุรีในเวลาที่กรมพระเทพามาตย์ราชชนนีกำลังประชวรหนักอยู่ กอง
ทัพพระมาตย์กมครวณมไพรพลราว ๕,๐๐๐ มาตั้งค่ายมั่นอยู่ที่บางแก้วแขวง
เมืองราชบุรี ๓ ค่าย และให้แบ่งจำนวนพลให้ไปตั้งที่ปากแพรกเสีย ๒,๐๐๐
เมื่อพระองค์เจ้าจุ้ยยกทัพไปถึงก็เข้าล้อมค่ายพระมาตย์ ต่อมาพระเจ้ากรุงธน
บุรีก็ได้ส่งกองทัพไปล้อมสมทบเข้าอีก พระมาตย์มารบคราวนี้ประมาณฝีมือ
ไทยโดยเบ็ดเสร็จ บด้อยให้ไทยล้อมเพราะถ้อยคำยังล้อมมากยิ่งขึ้น เมื่อพระมา
ตย์กองทัพไทยที่ล้อมไว้แตกจะได้เก็บทรัพย์สินจับระเอยได้มาก แต่ความคิด
ของพระมาตย์ถนัด พระมาตย์ไม่สามารรถแตกกองทัพไทยที่ล้อมอยู่ออกไปได้
ทั้งเสบียงอาหารก็ร่อยหรอลงทุกที ฝ่ายอะแซหวุ่นกี้คอยอยู่ที่เมืองเมะ
ตะมะเห็นกองทัพของหัวหนายไปเกินกำหนด จึงให้ตะแคงมะระหนองยก
พล ๓,๐๐๐ ติดตามเข้ามา กองทัพพระมาตย์กมครวณมาตั้งอยู่ที่เขาชะงุ้มใน

แขวงเมืองกาญจนบุรี ไม่สามารถยกเข้าช่วยพวกที่ถูกไทยล้อมเข้าไว้ได้
แต่พยายามส่งข่าวติดต่อให้ทราบว่ามีกองทัพยกมาช่วย พระม้าวพยายามตี
แตกออกจากที่ล้อมอยู่เสมอ แต่จะพยายามสักเท่าไร าก็ไม่สำเร็จจน
สระเบียงอาหารในค่ายหมดลง ในที่สุดต้องยอมให้ไทยจับเป็นเชลย
๓,๓๒๘ คน รวมทั้งยุบของหุ้ม ชุมมะสังห์จ้อจัวและนายทัพนายกองทั้งปวง
ส่วนที่ตายเสียเมื่อถูกล้อมกว่า ๓,๖๐๐ คน การรบคราวนี้พระเจ้ากรุง
ธนบุรีไม่ตี พระม้าวให้แตกพ่ายเหมือนครั้งก่อน พยายามล้อมจับ เป็นเชลย
เพื่อให้ประจักษ์แก่ตาคนไทยที่เกรงกลัวพระม้าว จะได้ไม่กล้าต่อไป พอได้ค่าย
พระม้าวที่บางแก้วพระเจ้ากรุงธนบุรีก็มิรับสั่งให้ระดมตีกองทัพพระม้าวที่ เขาชะงุ้ม
และปากแพรก พระม้าวพ่ายแพ้ยับเยินและหนีกลับไปแล้ว และที่ล้มตายและ
ถูกจับเป็นเชลยก็มาก เจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์เป็นหัวแรง
ของพระเจ้ากรุงธนบุรีในการรบครั้งนี้ด้วย.

การรบครั้งที่ ๓ ที่เมืองพิษณุโลกในพ.ศ. ๒๓๑๘ สงครามครั้งนี้เป็นครั้ง

ใหญ่ที่สุดในสมัยกรุงธนบุรีเป็นราชธานี และมีเหตุต่อเนื่องมาแต่สงคราม
ครั้งที่ ๒ คือ พอพระม้าวเสร็จสงครามกับจีนใน พ.ศ. ๒๓๑๔ แล้ว พระเจ้า
อังวะดำริจะให้ยกกองทัพมาตีเมืองไทยอีก แต่บังเอิญพวกมอญพากันเป็น
กบฏใหญ่โต การตีเมืองไทยจึงต้องงดชั่วคราว ครั้นเมื่ออะแซหุ่ยก
ปราบกบฏมอญ เรียบร้อยแล้ว พระเจ้ามังระจึง มีรับสั่งให้อะแซหุ่ยก
คิดอ่านการรบเมืองไทยต่อไป อะแซหุ่ยกเป็นแม่ทัพเก่งกล้าสามารถ
ของพระม้าว มีอหิชาสัยใจขมิดกับแม่ทัพพระม้าวคนอื่น ๆ ที่มารบไทยมาก ทั้ง
เคยรบชนะจีนมาแล้วด้วย เพราะฉะนั้นการรบกับพระม้าวครั้งนี้ถ้าไทยไม่มี
แม่ทัพที่มีความสามารถได้เปรียบกับอะแซหุ่ยกแล้ว น่ากลัวว่าเมืองไทยจะ
ต้องแตกยับเยินอีกครั้งหนึ่ง.

อะแซหุ่ยกก็รับรับสั่ง พระเจ้าอังวะแล้วก็ยกกองทัพมาตั้งอยู่ที่เมือง
เมาระตะมะในพ.ศ. ๒๓๑๘ ตะแคงมะระหน่องหนีไทยกลับไปรายงานว่ากองทัพ

ญยอคงหวุ่นถูกไทยจับเป็นเชลย และกองทัพ พระม้ายี่เราจะมี ถูกไทย ต่
แตกยับเยิน อระแซหวุ่นก็เห็นว่าไทยมีฝีมือเข้มแข็ง กว่าแต่ก่อนมากนัก
จำต้องดำเนินยุทธวิธีตามแบบพระเจ้าบุเรงนอง คือ ยกกองทัพ มาตีหัว
เมืองฝ่ายเหนือเพื่อตัดกำลังไทยให้น้อยลงเสียขั้นหนึ่งก่อน แล้วยึดเอา
หัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นที่ชุมนุมพลและสะสมเสบียงอาหาร เมื่อสำเร็จ
แล้วจึงยกทัพลงมาตีกรุงธนบุรีตามลำน้ำเจ้าพระยาต่อไป อระแซหวุ่นจึง
สั่งให้ โปสุพะดา และ โปมะยุงวณ ซึ่งหนีไทยไปอยู่ เชียงแสน ให้กลับมาตี
เชียงใหม่นี้ให้ได้แล้วสะสมเสบียงอาหารไว้คอยอระแซหวุ่นต่อไป.

ก่อนที่อระแซหวุ่นจะยกทัพเข้ามา พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทราบข่าวว่า
โปสุพะดาและโปมะยุงวณซึ่งหนีไทยไปจากเมืองเชียงใหม่นั้น ได้ยกทัพลงมา
จะตีเอาเชียงใหม่นั่น จึงมีรับสั่งให้ เจ้าพระยาสุรสีห์ และ เจ้าพระยาจักรี
ยกกองทัพขึ้นไปช่วย แต่โปสุพะดาและโปมะยุงวณยกทัพมาถึงเชียงใหม่นี่ยัง
ไม่ทันลงมือรบ พอทราบว่ากองทัพไทยยกขึ้นไป ก็ถอยทัพหนีไปเชียงแสน
แล้วเลยกลับไปประเทศพม่า เพื่อสมทบกับอระแซหวุ่นแต่ไม่ทัน.

ฝ่ายอระแซหวุ่นเมื่อเตรียมกองทัพพร้อมสรรพแล้วก็ยกกองทัพออก
จากเมืองเมะตะมะมาทางด่านแม่ตะเภาพร้อมด้วยนายทัพรอง ๆ หลายน
คือกระตะโป มังเขยงู ตะแคงมะระหนองและพระเจ้าคองอ มีจำนวน
ไพร่พลประมาณ ๓๕,๐๐๐ คน กรมการตามหัวเมืองรายทางพากันหลบ
หนีเข้ามาสิ้น กองทัพพม่ายกเลยมาถึง เมืองสุวรรณโคตร จับได้กรมการ
เมืองสุวรรณโคตร ๒ คนเอาตัวมาถามว่า “พระยาเจ้าเมืองพิษณุโลก
อยู่หรือไม่” กรมการเมืองตอบว่า “ไม่อยู่ ไปเมืองเชียงใหม่นี่ยังไม่กลับ
อระแซหวุ่นก็กล่าวว่า “เจ้าของเขาไม่อยู่อย่าเพิ่งเข้าไปเหยียบเมือง
พิษณุโลกเลย” จึงให้กองทัพหนีไปตั้งอยู่ที่บ้านกงขาน (ที่ตั้งอำเภอ
สุโขทัยทุกวันนี้) ส่วนอระแซหวุ่นเองตั้งรกรากอยู่ที่เมืองสุโขทัย.

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีเจ้าพระยาสุรสีห์ พอได้ทราบข่าวว่าพระม่ายกของทัพ
มาทางด้านแม่ตริมา ก็ยกทัพกลับจากเชียงใหม่ลงมาทางเมืองสวรรคโลก
และเมืองสุโขทัย ครั้นมาถึงพิษณุโลกเจ้าพระยาสุรสีห์ขอยกไปรบพระม่าย
เพื่อจะดู่ก้าง คัก ณ เมืองสุโขทัย พร้อม ด้วยพระยาสุโขทัย พระยาอัครวงค์
และพระยาพิชัย ครั้นเห็นว่าจะสู้มิได้ก็ถอยทัพมาเมืองพิษณุโลก อะแซ
หุุ่น^๕ ก้างแบ่งกองทัพให้รักษาเมืองสุโขทัย ๕,๐๐๐ และจัดทัพแยกไปตีเมือง
พิชัยอีก ๓๐,๐๐๐ ยกมาล้อมเมืองพิษณุโลกไว้ทั้งสองฟากแม่น้ำ เจ้าพระยาทั้ง
สองก็เกณฑ์ไพร่พลให้ ขนรักษาบ้อมปราการทั้งสองฟากแม่น้ำอย่างเข้มงวด
ให้ทำสะพานเรือข้ามแม่น้ำกลางเมืองสามแห่ง เวลานั้นในเมืองพิษณุโลก
มีพลเมืองราว ๓๐,๐๐๐ คน ขณะที่ล้อมอยู่นั้นอะแซหุุ่น^๕ ก็ยกพลจัดเป็น
ขบวนแห่ออกเรียบค่ายทุกวัน เจ้าพระยาสุรสีห์ยกทหารออกโจมตีสู้พระม่ายไม่
ได้ต้องถอยกลับ ถึงคราวเจ้าพระยาจักรียกทหารออกโจมตีบ้าง พระม่ายต้อง
ถอยหนีเข้าค่ายหลายครั้ง ผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะถึงเก้าสิบวัน อะแซหุุ่น^๕
เห็นเจ้าพระยาจักรีมีฝีมือเข้มแข็งจึงขอตัว ให้ถามถามเจ้าพระยาจักรี
ว่ามีอายุเท่าไร เจ้าพระยาจักรีตอบว่าอายุ ๓๐ ปีเศษ แล้วถามอายุอะแซหุุ่น^๕
บ้าง อะแซหุุ่น^๕ ก็บอกว่าอายุได้ ๗๒ ปี อะแซหุุ่น^๕ ก็พิจารณาครุ่น
ลักษณะเจ้าพระยาจักรีแล้วสรรเสริญว่า “ท่านรูปงามฝีมือก็เข้มแข็ง
สู้รบกับเราเป็นผู้เฒ่าได้ จงอย่าดูข้าพเจ้าตัวไว้ ภายหน้าจะได้เป็น
กษัตริย์เป็นแท้” แล้วให้เอาเครื่องม้าของตัวรับ ๓ กับดักหลาดพับ ๓ ดินสอ
แก้ว ๒ ก้อนน้ำมันดิน ๒ หม้อมาให้เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาจักรีก็ให้ของ
ตอบแทนตามสมควร แล้วให้ถามบอกเจ้าพระยาจักรีว่า “จงรักษาเมือง
ไว้ให้มั่นคงเถิด เราจะตีเอาเมืองพิษณุโลกให้ได้ในครั้งนี้ ไปภายหลัง
พระม่ายจะมาตีเมืองไทยไม่ได้อีกแล้ว” ปรากฏว่าวันนั้นหยุดรบกันทั้งวัน และ
ทหารพระม่ายชวนทหารไทยไปกินเข้าด้วยกันในค่ายมิได้ทำอันตรายแก่กันเลย.

พอพระเจ้ากรุงธนบุรีทราบข่าวว่าพระม่ายกกองทัพมาทางเมือง ตะนาวศรี ก็ให้ พระเจ้าหลานเธอ เจ้ารามลักขณ (กรมขุนอนุรักษ์สงคราม) ยกพลไปรักษาเมืองเพชรบุรี เพื่อกองป้องกันพระม่ายที่อาจจะยกมาทางด่านสิงขร และในเวลาเดียวกันนั้นก็ได้ทราบข่าวว่า อะแซห่อนก็ยก กองทัพใหญ่มา ทางเหนือ จึงได้แยก กองทัพหลวง ทั้งทางบก ทางเรือมีจำนวนไพร่พลไทยจีน เป็นคน ๓๒,๐๐๐เศษขึ้นไปช่วยหัวเมืองฝ่ายเหนือ ครั้งแรกไปตั้งค่ายหลวงอยู่ที่ ตำบลปากฟิงใต้เมืองพิษณุโลก ระยะหนทางห่างจากพิษณุโลก ๓ วัน.

ให้ตั้งค่ายรายเป็นระยะๆ ขึ้นไปจนถึงเมืองพิษณุโลก เช่น ที่บ้านบางทราย บ้านท่าโรงบ้านกระต่าย วัดจุฬามณีและวัดจันทร์เป็นต้น ให้จัดกองตระเวนออกตรวจตรารักษาทางไปมาถึงกันทุกระยะ และให้ทำทางหลวงแต่ปากฟิง ขึ้นไปจนถึงเมืองพิษณุโลก.

กำลังทั้งสองฝ่ายที่ตั้งประชิดกันอยู่เวลานี้ ไทยมีจำนวนพลราว ๒๐,๐๐๐ พระม่ายมีราว ๓๐,๐๐๐ แต่ไทยมีปืนใหญ่มากกว่าพระม่ายที่มีเรือรบและได้ทางไปมาทางน้ำด้วย แต่ทั้งสองฝ่ายมีความลำบากในเรื่องเสบียงอาหารเหมือนกัน ในชั้นเดิมพระม่ายหวังได้เสบียงจากเชียงใหม่แต่ไม่สมหวัง เพราะไปสู้พะดากับไปมระยวงค์เชียงใหม่ไม่ได้ เพราะฉะนั้นเสบียงที่จะได้มากก็ต้องได้จากไทยผู้เป็นข้าศึกเท่านั้น แต่ถ้าถูกกองทัพไทยก็กั้นการหาเสบียงอาหารเสีย พระม่ายได้เสบียงอาหารก็จะต้องเลิกทัพกลับ ส่วนข้อลำบากของไทยในเรื่องเสบียงอาหารนั้น เพราะเมืองพิษณุโลกอยู่ในที่ลุ่ม ทั้งพลทหารและราษฎรออกหาเสบียงอาหารไม่ได้ ต้องอาศัยเสบียงอาหารจากกองทัพ

หลวง ฝ่ายกองทัพหลวงก็ต้องอาศัยเสบียงอาหารทางใต้ตั้งแต่กรุงเก่าขึ้นไปจนถึงเมืองพิศิตร จิตบรรทุกเรือดำเลียงส่งขึ้นไป ถ้าถูกพระม้าคอยขัดเสบียงอาหารส่งเข้าไปในเมืองไม่ได้ ข้าศึกก็ค้ำยได้ เมืองพิศินโดก แต่ ถ้าไทยพยายามไม่ให้เมืองพิศินโดกขาดเสบียงอาหาร ลงใต้ แล้วในที่สุดพระม้าก็ต้องแพ้ เนื่องด้วยเหตุผลดังกล่าวมาแล้ว พกกองทัพหลวงขึ้นไปตั้งคิติดอกกับกองทัพรักษาเมืองพิศินโดก อะแซหุ่ญกักรับลงม็อบรบรุกกองทัพกรุงธนบุรีตั้งเป็นระยะที่เดียว เมื่อลงม็อบรบได้ ๒-๓ วัน อะแซหุ่ญกักรู้สึกว่ากองทัพกรุงธนบุรีมีกำลังมากกว่าที่ประมาณไว้แต่แรก จึงให้ตั้งการรบรุกกองทัพกรุงธนบุรีไว้ แล้วตั้งไปยังกองทัพหนุนที่เมืองสุโขทัยให้แยกลงมาตีตัดลำเลียงของกองทัพกรุงธนบุรี ๓,๐๐๐ ฝ่ายพระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นกองทัพพระม้าเลิกกลับไปทางพิศินโดกหมด ก็จัดกองทัพพระม้าที่ล้อมเมืองพิศินโดกบ้าง แต่กักค่ายพระม้าไม่แตกสมพระราชประสงค์ ต่อมาพระม้าได้ระดมตีกองทัพกรุงธนบุรีรุนแรงยิ่งขึ้น พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชดำริเห็นว่า ข้าศึกมีกำลังมากนัก จะคงต่อสู้ยากปากพังต่อไปจะเสียที จึงให้ถอยทัพหลวงจากปากพังลงมาตั้งมั่นอยู่ที่บางเขาคอกเขววงเมืองพิศิตร กองทัพที่ตรงรักษาทางตามระยะก็ถอยตามกองทัพหลวงลงมาโดยลำดับหมดทุกกอง.

อะแซหุ่ญกักรู้สึกให้ล้อมเมืองพิศินโดกแน่นหนาและประชิดกำแพงเข้าไปเป็นลำดับ และคอยขัดเสบียงอาหารของไทยไม่ให้ส่งเข้าไปในเมืองได้ ในเมืองพิศินโดกก็ขัดสนเสบียงอาหารลงทุกที เจ้าพระยาทั้งสองจึงขออนุญาตทั้งพิศินโดก แล้วตีแตกค่ายพระม้าออกจากเมืองทางด้านตะวันออกพร้อมกับด้วยครอบครัวราษฎรไปตั้งรวมพลอยู่ที่เมืองเพชรบูรณ์ ฝ่ายอะแซหุ่ญกักรู้เมื่อทราบว่าไทยตีหักค่ายหนีไปได้ก็ยกกองทัพเข้าในเมือง ให้จุดเพลิงเผาบ้านเรือนและวัดวาอารามใหญ่น้อยทุกตำบล ไล่จับผู้คนและครอบครัวซึ่งยังตกค้าง

อยู่ในเมืองหน่อกอกไม้ทัน และเก็บเอาทรัพย์สินและเครื่องค้ำคราต่าง ๆ แล้วตั้งอยู่ในเมือง แล้วอะแซหฺวุ่นก็จึงประกาศแก่นายทัพนายกองทั้งปวงว่า “ไทยกับคนผมอเขมรเข้มแข็งนัก ไม่เหมือนไทยแต่ก่อน และเมืองพระพิษณุโลก เดียวครั้งนี้จะแพ้ ผมอเพราะท้าวท้าวหนั้นหามีได้ เพราะเขาอดเข้าขาดละเบี่ยงอาหารคอกจึ่งเสียเมือง พระมาซึ่งจะมารบเมืองไทยสืบไปภายหน้า นนทา แม่ทัพ มืดคิ บุญญาและผมอแต่เพียงเสมอเรากำกว่า เรานั่นอย่ามาทำสงครามต่อเมืองไทยเลย จะเขาชนะเรามิได้ แม้คักว่าเราจึงจะมาทำศึกกับไทยได้ชัยชนะ” เมื่ออะแซหฺวุ่นได้เมืองพิษณุโลกก็พืดได้รับใบบอก ว่าพระเจ้ามังระตั้งพระชนม์ จึงกราบทูลโอรสได้ราชสมบัติ มีรับสั่งให้ อะแซหฺวุ่นยกทัพกลับ อะแซหฺวุ่นก็จึงรับยกกองทัพกลับไป กองทัพ พระมายังคงตกค้างอยู่ในเมืองไทยอีก ๒ กองทัพคือ มังแญ ยางคุมกองทัพหนึ่ง และ กระโปงคุมกองทัพหนึ่ง ต้องรบจับเคียวกับไทยอีกหลายเดือน และในที่สุดก็พ่ายแพ้หนีกลับไป เหลือทัพกลับไปถึงเมืองพระมาแต่เพียงเล็กน้อย เท่านั้น การสงครามคราวนี้ไทยต้องรบกับพระมาแต่เดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๓๓๘ ถึง เดือน ๑๐ พ.ศ. ๒๓๓๙ รวมเป็นเวลาถึง ๑๐ เดือนจึงเลิกรบ และพระมาด้อมเมืองพิษณุโลกอยู่ ๔ เดือน คือนับว่ายังไม่ทันจะแพ้และชนะกันอย่างเด็ดขาด ฝ่ายพระมายังมารบพุ่งเสียรพลเป็นอันมาก ไม่ช้าเร็จประโยชน์ที่ยกทัพมา ถึงได้ครวญชาวเมืองพิษณุโลกไปบ้างอย่างมากที่สุดก็ไม่เกิน ๒,๐๐๐ คน ไม่คุ้มค่าที่มาเสีย.

การตีเชียงใหม่

ครั้งที่ ๑ ใน พ.ศ. ๒๓๑๔ เหตุที่ต้องรบเชียงใหม่ครั้งนี้ ก็เพราะไปมะฮฺยว่นเจ้าเมืองเชียงใหม่คุมกองทัพลงมาตีเมืองสวรรคโลกเข้าล้อมเมืองไว้ เจ้าพระยาสวรรคโลกต่อสู้ป้องกันเมืองเป็นสามารแต่ขับออกมายังกรุง พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีท้าวคราวขึ้นไปเกณฑ์กองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นไปช่วย

เมืองสุวรรณโลก เจ้าพระยาสุรสีห์พระยาพิชัยและพระยาสุโขทัยจึงยก
กองทัพขึ้นไปยังเมืองสุวรรณโลก เข้าค้ำหน้าบ พะม่า ซึ่ง ตั้ง ถม เมืองอยู่
พะม่าด้านทานมิได้ก็แตกพ่ายหนีกลับไปยังเมืองเชียงใหม่ พระเจ้า
กรุงธนบุรีทรงพระราชดำริว่า ถ้าไม่ปราบปรามเมืองเชียงใหม่ให้ราบคาบ
หัวเมืองฝ่ายเหนือก็จะต้องถูกพะม่ารบกวนรำไป จึงเกณฑ์กองทัพยกขึ้นไปตี
เมืองเชียงใหม่ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเป็นแม่ทัพยกกองทัพไปทางเขตमार
ไปตั้งชุมพลที่เมืองพิชัย แล้วยกกองทัพยกออกจากเมืองพิชัยไปยังเชียงใหม่
ใหม่ ให้เจ้าพระยาสุรสีห์เป็นนายทัพหน้าคุมพลหัวเมืองฝ่ายเหนือยกด่วงหน้า
ไปก่อน ฝ่ายโปมะยูนจัตกกองทัพยกออกมาตั้งค่ายรับนอกเมือง ถูกกอง
ทัพหน้าของไทยตีแตกพ่ายกลับเข้าเมือง แต่ไทยจะตีหักเอาเมืองเชียงใหม่
ไม่ได้ เพราะ โปมะยูนจัตกการสู้รบด้านทานเป็นสามารถ พระเจ้ากรุง
ธนบุรีจึงมีพระราชดำริว่า “อันเมืองเชียงใหม่ ต้องทำนายอยู่ คำ
ปรัมปราเล่าสืบ ๆ กันมาว่า กษัตริย์องค์ใดยกทัพไปตีเมืองเชียงใหม่
ครั้งเดียวมิได้ ต้องยกไปเป็นสองครั้งจึงจะตีได้ แม้จะบุกรุกหักหาญเอา
ด้วยกำลังกล้าบดันทันทีจะได้แต่จะเสียไพร่พลมาก และยกมาครั้งหนึ่งเหมือนจะ
ทวงที่ทำทางและกำลังข้าศึก ก็เห็นประจักษ์อยู่แล้ว ถ้ายกมาครั้งหลังเห็น
คงจะได้ถ่ายเดียว” ครั้นแล้วพระเจ้ากรุงธนบุรีก็เลิกทัพกลับกรุงธนบุรี.

ครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๓๑๗ ในปี พ.ศ. ๒๓๓๕ ขณะที่พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จ
เขมรใหม่ ๆ ไปสู่พระดาเมศที่พะม่าซึ่งมาอยู่ช่วยรักษาเมืองเชียงใหม่ยก
กองทัพมาตีเมืองลับแล (เดี๋ยวนี้เป็นอำเภอขึ้นจังหวัดอุตรดิตถ์) แตกแล้ว
ก็ยกเลยลงมาตีเมืองพิชัย พระยาพิชัยจัดการรบอย่างเก่งเป็นสามารถ
และเจ้าพระยาสุรสีห์ยกกองทัพขึ้นไปช่วยด้วย ไทยกับพะม่าได้สู้รบกันถึง
อาวสุตัน พะม่าด้านทานมิได้ก็แตกพ่ายเลิกทัพกลับไปเมืองเชียงใหม่.

ครั้นต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๓๖ ไปสู่พระดาบยกกองทัพมาตีเมืองพิษณุ
พระยาพิษณุและเจ้าพระยาสุรสีห์ยกไพร่พลออกไปตั้งขุมนัดอยู่ที่ชัยภูมิ
 ในกลางทาง พกกองทัพพม่ายกมาถึง เจ้าพระยาสุรสีห์กับพระยาพิษณุออก
 ระดมตี เมื่อเข้าประจัญบานพระยาพิษณุตีดาบสองมือคุมไพร่พลออกไป
 ไล่ฟันพม่าอย่างเก่งกล้าจนดาบหัก จึงได้นำสมญาว่า พระยาพิษณุดาบหัก
 พม่าสู้ไม่ได้ ก็แตกพ่ายถอยหนีกลับเชียงใหม่ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระ
 ราชมารว่า พม่ายกกองทัพมาย่ำยีหัวเมืองฝ่ายเหนือไม่หยุดหย่อน จำจะ
 ต้องยกกองทัพไปตีเชียงใหม่ให้ได้อย่างเด็ดขาด จึงเกณฑ์กองทัพหัวเมือง
 ฝ่ายเหนือและในกรุงรวมกำลังทั้งหมดราว ๓๕,๐๐๐ ไปตั้งขุมนัดอยู่ที่บ้าน
 ระแหง แขวงเมืองตาก.

ฝ่ายพระเจ้ามังระเมื่อทรงทราบข่าว พระยาตากคงตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า
 แผ่นดินเมืองไทย สร้างกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ก็คิดจะมาปราบปรามเมือง
 ไทยที่คงตั้งตัวขึ้นใหม่เพื่อมิให้คงคิดคิด จึงตระเตรียมเกณฑ์กองทัพเพื่อจะ
 ยกมารบไทย คือจะให้ไปสู่พระดาเป็นแม่ทัพยกลงมาจากเชียงใหม่ทางหนึ่ง
 และให้ปะกันห่อเป็นแม่ทัพยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ทางหนึ่ง ต่
 หัวเมืองเข้ามาประจันกันที่กรุงธนบุรี ในคราวนี้ปะกันห่อได้รับรับสั่งให้
 เกณฑ์ไพร่พล พวกมอญให้ทำทางที่ยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์
 และเกณฑ์เข้ากองทัพด้วยเป็นอันมาก พวกมอญไม่พอใจพม่าก็เกิด
 กบฏลุกตามใหญ่โต มีพระยาเจ่งเจ้าเมืองเคริน (ฮัตวัน) เป็นหัวหน้ากบฏ
 พระเจ้าอังวะจึงให้ฮะแซห่อ^๕นำทัพไปปราบปรามหัวเมืองมอญที่กบฏ พวก
 มอญก็พากันหลบหนีเข้ามาในเขตแดนไทยเนื่องๆ ฝ่ายไทยก็ยินดียับ
 มอญที่หนีเข้ามาพึ่งไทย.

พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเห็นว่า การที่มีเหตุอันวุ่นวายเกิดขึ้นในแคว้นมอญเช่น
นี้เป็นผลดีแก่ไทย เพราะทำให้พระม่ายกเข้ามาตั้งเมืองไทยยังไม่ได้มีช่อง ควร
จะชิงตั้งเชียงใหม่ตัดกำลังพระม่ายเสียทางหนึ่งก่อน จึงยกกองทัพไปประชุมอยู่
ที่เมืองตาก มีจำนวน ๓๕,๐๐๐ และดำรัสให้เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพหน้าคุม
ไพร่พลหัวเมืองเหนือยกขึ้นไปรบเชียงใหม่ พร้อมกับ เจ้าพระยาสุรสีห์ ที่มี
จำนวน ๒๐,๐๐๐ ขณะที่ยกกองทัพไทยยกขึ้นไปถึงเมืองนครลำปางนั้น พระยา
จำบ้าน พระยาภาณุวงศ์ขุนนางเมืองนครลำปางซึ่งเป็นแม่ทัพหน้าของพระม่ายมา
ขอตัวมาติดเข้าด้วยกองทัพไทย พากองทัพไทยยกไปถึงเมืองเชียงใหม่ว่า
ก็เข้าล้อมเมืองไว้ พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ยกกองหนุนตามขึ้นไปทันที่หลัง
เส้นนครของเจ้าพระยาสุวรรณภังค์ได้เกิดยกล้อมชาวเมืองลำพูนและเชียง
ใหม่มาเข้าด้วยกองทัพไทยเป็นอันมาก พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้คัดเลือก
เอาชาชนกรรจ์ไปเข้ากองทัพเจ้าพระยาจักรี.

ฝ่ายพระม่ายเมืองเชียงใหม้ยกกองทัพออกตั้งค่ายรอบเมืองอย่าง
สามารถ ถูกกองทัพเจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์ตีแตกถอยกลับเข้า
เมือง ไปสู่พระดาโหมะยังจนเห็นว่าจะสู้ไม่ได้ ก็ทิ้งเมืองพาครอบครัว
หนีออกทาง ประตูช้างเผือก ค่ายเจ้าพระยาสุวรรณภังค์ซึ่งตั้งยังไม่เสร็จ
กองทัพไทยก็ตีเมืองเชียงใหม่ว่าได้ติดตามฆ่าฟันพระม่ายล้มตายและชิงครอบครัว
พลเมืองกลับคืนมาได้เป็นอันมาก เมื่อเสร็จศึกแล้วเจ้าพระยา
สุวรรณภังค์ต้องรับพระราชอาญาเขียน ๕๐ ที่และถูกจำคุกด้วย การที่เจ้า
พระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์ตีเชียงใหม่ว่าได้รวดเร็วเช่นนั้น พระเจ้า
กรุงธนบุรีทรงพระโสมนัสด้วยพระหัตถ์คม พระเพลาทั้งสองข้าง ดำรัส
สรรเสริญเจ้าพระยาทั้งสองว่า “นี่จะว่าพิชิตหรืออ่อนด้อยกว่ากันไหนในครั้ง”
ก่อนพระเจ้ากรุงธนบุรีจะยกทัพกลับกรุงทรงตั้งให้พระยาจำบ้านเป็นพระยา

วิเชียรปราการ ครองเมืองเชียงใหม่ พระยาดำขุนเป็นพระยาวิชัยวงศ์ครอง
เมืองลำพูน พระยาภาวดีจะเป็นพระยานครลำปาง และให้เจ้าพระยาจักรี
อยู่ช่วยจัดการบ้านเมืองทั้งปวงให้ราบคาบเป็นปกติก่อน การรบครั้งนี้
ได้พาหะและเครื่องศาสตราวุธของข้าศึก และเป็นเหตุให้ไทยได้หัว
เมืองสำคัญๆ ในดงนา มีเมืองน่าน เมืองลำพูน เมืองนครลำปางและ
เมืองแพร่ กลับมาอยู่ในอาณาจักรสยามตั้งแต่ พ. ศ. ๒๓๑๗ เป็นต้นมาจน
กระทั่งทุกวันนี้.

การตีเมืองนครจำปาศักดิ์ ใน พ.ศ. ๒๓๑๘ พระยานางรองเจ้าเมืองนางรองซึ่งเป็น
เมืองชั้นของนครราชสีมาไปคบคิดกับเจ้าโอ เจ้าอินและอุปฮาดเมืองนคร
จำปาศักดิ์ กระทำการกำเริบเป็นกบฏ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบ จึง
โปรดให้เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพยกกองทัพขึ้นไปยังเมืองนครราชสีมา กอง
ทัพหน้าจับตัวพระยานางรองได้ให้ประหารชีวิตเสีย ส่วนเจ้าโอเจ้าอินและ
อุปฮาดทั้งต้องสู้มไฟพลอยู่ณเมืองนครจำปาศักดิ์ มีไฟพลมากทั้งดาวและ
ข้า เจ้าพระยาจักรีจึงบอกข้าราชการมากราบทูล โปรดให้เจ้าพระยาสุรสีห์
คุมทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือยกไปสมทบกองทัพเจ้าพระยาจักรีที่เมืองนครราชสีมา
กองทัพเจ้าพระยาทั้งสองยกไปตีเมืองนครจำปาศักดิ์เมืองโขงและ
เมืองอัตตะปือได้ และจับตัวเจ้าอินเจ้าโอและอุปฮาดได้ให้ประหารชีวิตเสีย
แล้วเกิดยกถล่มเขมรมาตั้งเมืองตะลุงเมืองสุรินทร์เมืองสังขะและเมืองขุขันธ์
มาลงนามภักดีชนกับไทยได้ทั้งสี่เมือง เมื่อกองทัพไทยกลับแล้ว ทรงพระ
กรุณาโปรดฯ ตั้งเจ้าพระยาจักรีเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกพิทักษ์
รักษาทุกนครวาละเสนา

การตีเมืองเวียงจันทน์ ใน พ.ศ. ๒๓๒๑ เหตุที่คิดจะยกทัพไปรบเมืองเวียง
จันทน์ครั้งนั้น คือ พระวอเสนาบดีเมืองเวียงจันทน์ (กรุงศรีสัตนาคนหุต

หรือด่านช้าง) เกิดเหตุวิวาทกับพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต (บุญสาร) พระ
 วอด้ไม่ได้ จึงพาสมัครพรรคพวกหนีออกจากเมืองเวียงจันทน์ ไปตั้งอยู่ที่
 ตำบลคอนมดแดง (อุบลราชธานี) แล้วตั้งเครื่องราชบรรณาการมาขอเป็น
 เมืองขึ้นไทย ครั้นต่อมาพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตให้พระยาสุโขเป็น
 แม่ทัพยกพลมาตีเมืองคอนมดแดง จับตัวพระวอด้ให้ประหารชีวิตเสีย
 พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบก็ทรงพระพิโรธ หว่าพระเจ้ากรุงศรีสัตนา
 คนหุตดูหมิ่นไม่ยำเกรง จึงโปรดให้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกฯ
 เป็นแม่ทัพกับเจ้าพระยาสุรสีห์ยกกองทัพไปตีเมืองเวียงจันทน์ กองทัพไทย
 ยกไปชุมนุมไพร่พลณเมืองนครราชสีมา สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกฯ
 ให้เจ้าพระยาสุรสีห์แยกทัพไปเกณฑ์พลเมืองเขมรค่อเรือรบ แล้วให้ชุดสอด
 อ้อมล้อมยกกองทัพเรือขึ้นไปบรรจบทัพพร้อมกันที่เมืองเวียงจันทน์ กองทัพ
 เจ้าพระยาทั้งต้องตีได้หัวเมืองรายทางตลอดไป เช่น เมืองนครพนม เมือง
 พะโค เมืองเวียงคุก เมืองพานพร้าวและเมืองหนองคาย เป็นต้น พระเจ้าร่มขาว
 เจ้าเมืองหลวงพระบางซึ่งเป็นอริอยู่กับพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ครั้น
 ทราบว่าไทยยกทัพขึ้นไปตีเมืองเวียงจันทน์ ก็มาขออ่อนน้อมยอมเป็นเมือง
 ขึ้นไทย และส่งกองทัพมาช่วยไทยตีเมืองเวียงจันทน์อีกทัพหนึ่ง รบกัน
 อยู่ดีเดือนเศษ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเห็นเหลือกำลังจะต่อสู้ ก็หนี
 ออกจากเมืองพร้อมด้วยราชบุตรสององค์และข้าหลวงคนสนิทขึ้นไปทางเหนือ
 กองทัพไทยก็เข้าเมืองได้จับได้ตัวเจ้าอุปฮาด เจ้านันทเสน ราชบุตร บุตร
 วงศ์านวงศ์ ดมมกันดีและขุนนางทั้งปวง ทั้งได้แต่งขุนนางไทยตามไป
 เกือบล้อมหัวเมืองลาวทั้งปวงฝ่ายตะวันออกได้สิ้น เมื่อสมเด็จพระ
 ยามหากษัตริย์ศึกยกกองทัพกลับได้เชิญพระแก้วมรกต และ พระบาง ซึ่ง
 ประดิษฐาน อยู่ ณ เมืองเวียงจันทน์มายังกรุงธนบุรีด้วย พระเจ้ากรุงธน
 บุรีให้สร้างโรงไว้พระแก้วที่ข้างพระอุโบสถวัดแจ้งในพระราชวัง เชิญพระ

แล้วแต่พระบางทั้งสององค์ไปประดิษฐานไว้ในโรงนั้น ทั้งได้กวาดคั่น
 ครอบครว้ดาวชาวเมืองพระญาติวงศ์ของเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตและขุนนาง
 ทั้งปวงกับทรัพย์สินสิ่งของเครื่องใช้ศรัทธาบูชาเข้ามาด้วยเป็นอันมาก.

การรบประเทศเขมร

ครั้งที่ ๑ ใน พ.ศ. ๒๓๑๒ ขณะที่พระเจ้ากรุงธนบุรีกำลังเตรียมกองทัพจะ
 ไปตีเมืองนครศรีธรรมราชอยู่นั้น ได้เกิดเรื่องขึ้นทางประเทศเขมร คือ
นักองคน (สมเด็จพระนารายณ์ราชาธิบดี) ไปขอกองทัพญวนมาตีเมืองพุทไธ
 เพ็ชร (บันทายเพ็ชร) นครหลวงของเขมร นักองรามาชิดี (นักองหนท์)
 สู้ไม่ได้ จึงอพยพครอบครัวหนีมาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ทรงเห็นเป็น
 โอกาสเหมาะที่จะแผ่อำนาจไปทางนั้น จึงโปรดให้พระยาอภัยรัตนฤทธิเดช
พระยาอนุชิตราชาคุมพล ๒,๐๐๐ ยกไปทางนครราชสีมาทัพหนึ่ง ให้พระยาโกษา
ชิดีคุมพล ๒,๐๐๐ ยกไปทางเมืองปราจีนทัพหนึ่ง เพื่อตีเมืองพุทไธเพ็ชร
 คืนให้นักองรามาชิดี พระยาอภัยรัตนฤทธิเดชและพระยาอนุชิตราชาได้เมือง
 เด็ยมราชได้เมื่อต้นฤดูฝน ครั้นพระยาทั้งสองได้รับทูลทราบว่า จะเด็จ
 จไปตีเมืองนครศรีธรรมราชในฤดูฝน และเมื่อถึงฤดูแจ้งจะเด็จจยกกองทัพ
 หลวงออกไปตีกรุงกัมพูชา ก็ตั้งรอกยกกองทัพหลวงอยู่ที่เมืองเด็ยมราช
 ครั้นถึงฤดูแจ้งไม่ได้ยื่นข่าวกองทัพหลวงยกไปก็แคลงใจ เพราะไม่ทราบว่
 พระเจ้ากรุงธนบุรี คิคมรสุมอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราช ต่อมาก็มีข่าว
 ดิ่อไปว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีส่งพระชนม์ในขณะตีเมืองนครศรีธรรมราช
 พระยาทั้งสองเกรงว่าจะเกิดการจลาจลขึ้นที่กรุงธนบุรี จึงรีบยกทัพ
 กลับพระยาอภัยรัตนฤทธิชียกพลมาพักอยู่ที่นครราชสีมา พระยาอนุชิต
 ราชายกเลมมายังฉลบุรี พอทราบว่าข่าวดิ่อนนั้นเหลวไหลก็พักพลอยู่ที่

ดพบรู๊ ฝ่ายพระยาโกษาธิบดีได้เลิกทัพมาพักอยู่ที่เมืองปราจีนบุรี แล้วมี
หนังสือมากราบทูลกล่าวโทษพระยาทั้งสอง พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบก็
ทรงพระพิโรธ จึงมีรับสั่งให้พระยาอนุชิตราชาขกกองทัพกลับ เมื่อ
พระยาอนุชิตราชาเข้าเฝ้า ทรงถามว่า เหตุไรจึงเลิกทัพกลับโดยอำเภอใจ
พระยาอนุชิตราชากราบทูลว่า มีข่าวลือว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีขึ้นพระชนม
ที่เมืองนครศรีธรรมราช เกรงว่าจะมีข้าศึกมาตีเอากรุงธนบุรี จะรักษาแผ่น
ดินไว้ ไม่ยอมเป็นข้าคนอื่นอีกเป็นอันขาด พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงฟังก็
หายกริ้วและตรัสสรรเสริญ พระยาอนุชิตราชาว่าเป็นคนสัตย์ ซื่อแท้ แล้ว
ก็เรียกกองทัพไทยกลับกรุงทั้งหมด จึงเป็นอันว่าศึกเขมรยังไม่ได้ ในครั้งน.

ครั้งที่ ๒ ในพ.ศ. ๒๓๑๔ เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสร้างม้อมปราการกรุงธน
บุรีเรียบร้อยแล้ว ก็เริ่มคิดการที่จะไปตีประเทศเขมรคืนให้นักองรามาชิด
ให้สำเร็จ ประจวบกับเหตุที่สมเด็จพระนารายณ์ราชา (นักองคัตน) เจ้ากรุง
กัมพูชาได้ข่าวว่า พระม่ายกกองทัพมารบไทยทางเมืองเหนือ คาดว่าไทยจะ
แพ้พระม่าย เห็นได้ทงจตุรทิศกองทัพให้มาตีเมืองตราดและจันทบุรี แต่ถูกกองทัพ
เมืองจันทบุรีตีแตกกลับไป พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงขัดเคืองเขมร จึง
โปรดให้พระยาสมรราชเป็นเจ้าพระยาจักร์แทนเจ้าพระยาจักร์แขก และ
ให้เป็นแม่ทัพยกกองทัพไปทางเมืองปราจีน พาพระรามราชา (นักองรามาชิด)
ไปในกองทัพดำหรับให้เกิดยกด้อมพดกเขมรด้วย ให้ตีเมืองพระ
ตะบอง โพธิ์สัตว์ และพุทไธเพชรซึ่งเป็นเมืองหลวงของขอม ส่วนพระองค์
ยกทัพเรือออกทะเลทางปากน้ำเมืองสมุทรปราการ ไปประทับที่ปากน้ำเมือง
จันทบุรี ให้พระยาโกษาธิบดีกองหน้ายกไปตีเมืองกำพงโสมก่อน ต่อมาอีก
วันพระองค์ก็ยกกองทัพหลวงไปตีเมืองบันทายมาศ ได้ตัวเจ้าเมืองเป็นญวนชื่อ
พระยาราชเศรษฐี ได้หลบหนีออกจากเมืองไปได้ จึงตั้งให้พระยาพิพิธช่วย

ราชการกรมทำเป็นพระยาราชเศรษฐีครองเมืองบันทายมาศ แล้วเสด็จ
ยกกองทัพไปตีเมืองพุทไธพัธต่อไป ฝ่ายกองทัพเจ้าพระยาจักรีก็ได้
เมืองพระตะบอง เมืองโพธิ์สัตว์ และเมืองบริบูรณ์ แล้วเลยไปตีเมืองพุ
ทไธพัธ นักองตนเห็นว่าจะสู้รบด้านทานมิได้ ก็พาไพร่พลและครอบครัว
หนีไปเมืองญวน กองทัพไทยก็ตีได้เมืองพุทไธพัธได้โดยง่าย พระเจ้า
กรุงธนบุรีจึงมอบราชสมบัติประเทศเขมรให้นักองรามาชิตีครอบครองตาม
เดิม และให้เจ้าพระยาจักรีและพระยาโกษาธิบดีอยู่ช่วยราชการจนกว่าจะ
สงบราบคาบ แล้วก็เลิกทัพกลับกรุง ครั้นต่อมาเจ้าเมืองบันทายมาศคน
ก่อนที่หนีไปนั้น ได้ไปตั้งสมุ้มนักคนได้มากแล้วยกมาตีเมืองบันทายมาศ
แต่ในที่สุดก็ต้องแพ้กับไป พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเห็นว่าเมืองบันทาย
มาศอยู่ด้อยแหลมมากจะรักษาไว้ได้ยากบวชแรงทนถาวร ทหาร จึงเรียกพระ
ยาราชเศรษฐีเจ้าพระยาจักรีและพระยายมราชกลับกรุง.

ครั้งที่ ๓ ใน พ.ศ. ๒๓๒๓ ครั้นกองทัพกรุงธนบุรีกลับแล้ว ก็ได้กล่าวแล้ว

ในการรบครั้งที่ ๒ สมเด็จพระนารายณ์ฯ ถูกรบกองทัพญวนบองกันตัว กลับ
ขึ้นมาตั้งที่ แพรกปรกปรัด แต่กองทัพไทยไม่กล้ามาอยู่เมืองบันทายเพ็ชรอย่าง
เดิม ฝ่ายพระรามาธิบดีอยู่ทัพปอด ไม่กล้าไปอยู่เมืองบันทายเพ็ชรด้วย
กลัวญวน หัวเมืองในกัมพูชาจึงแยกกันเป็น ๒ ฝ่าย ต่อมาราชวงศ์ญวน
เสียแก่พวกกบฏไทเซิน สมเด็จพระนารายณ์ฯ ไม่ได้อำนาจญวนอุดหนุนก็ว่า
เหว็จจะมาขอประนีประนอมจะยอมให้พระรามาธิบดีครองกัมพูชา พระ
เจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงตั้งให้นักองนนทเป็น สมเด็จพระรามาธิบดีเจ้าเขมร นัก
องตนเป็น มหาอุปโยราช นักองธรรมเป็น พระมหาอุปราช และประเทศ
เขมรก็เป็นเมืองของไทยเหมือนอย่างครั้งเมื่อกรุงศรีอยุธยาแต่นั้นมา . ต่อ
มาถึง พ.ศ. ๒๓๒๓ ทางประเทศเขมรเกิดการจลาจลอีก คือมีคนดอบ
ฆ่ามหาอุปราช (นักองธรรม) ตาย และมหาอุปราชเป็นโรคภัยไข้เจ็บตาย

เจ้าฟ้าทะละหะ (มู) และขุนนางหลายคนเข้าใจว่า สมเด็จพระรามาธิบดีเจ้า
 เดียงตองคน จึงคบคิดกันเป็นกบฏจับสมเด็จพระรามาธิบดีไปถ่วงน้ำเสีย
 แล้วไปเชิญน้องเองบุตรน้องคนซึ่งมีพระชนม์เพียง ๔ ขวบมาไว้ณเมือง
 มันทายเพ็ชร (เมืองหลวง) ฟ้าทะละหะ (มู) จึงสำเร็จราชการแผ่นดิน
 แทนน้องเอง ภายหลังตั้งตัวเองขึ้นเป็นเจ้าฟ้ามหาอุปราช แล้วไป
 ฝึกฝนกับญวนแสดงว่าไม่ยอมขึ้นกับไทย พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้
 เกณฑ์พลสองหมื่น ให้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพใหญ่ถือ
 อาราธนาตั้ง เจ้าพระยาสุรสีห์ เป็นทัพหน้า พระเจ้าตากเอก กรมขุนอินทร
พิทักษ์ เป็นกองหนุน พร้อมด้วยนายทัพนายกองอื่น ๆ ไปตีประเทศเขมร
 และมีรับสั่งว่า เมื่อตีประเทศเขมรได้ให้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก
 อภิเษกกรมขุนอินทรพิทักษ์เป็นเจ้าเขมรต่อไป ฟ้าทะละหะรู้ว่ากองทัพไทย
 ยกไปมากก็ตกใจกลัวมิได้สู้รบ พากศรอบครัวหนีไปเมืองพนมเปญ ไปขอ
 กองทัพญวนเมืองไซ่ง่อนมาช่วยรบ ฝ่ายไทยได้เมืองมันทายเพ็ชร
 เมืองกำพงสวายและเมืองเสียมราฐ กองทัพเจ้าพระยาสุรสีห์ยกตามเจ้าฟ้า
 ทะละหะไปณเมืองพนมเปญ กองทัพกรมขุนอินทรพิทักษ์ยกหนุนไปตั้ง
 อยู่ณเมืองมันทายเพ็ชร กองทัพไทยและญวนยังไม่ทันรบกัน ก็พอดิ
 สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกทราบข่าวว่า ทางกรุงธนบุรีเกิดการจลา
 จด จึงเลิกกองทัพกลับกรุงโดยด่วน.

พระเจ้ากรุงธนบุรีสนทนา

ตั้งแต่เสร็จสงครามคราวอะแซหวุ่นกต์เมือง

พิษณุโลกแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทูลพระทัยเสด็จไปนั่งกรมฐานที่วัด
 บางยี่เรือเป็นเนืองนิตย์ พระอารมณก็เพิ่มพูนยิ่งขึ้นเป็นลำดับ พอสมเด็จพระ
 เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกยกทัพไปประเทศเขมร (การรบเขมรครั้งที่ ๓) ไม่ช้า
 ทางนั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีก็มีสัญญาวิปลาต สำคัญพระองค์ว่าเป็นพระโสดาบัน
 มีรับสั่งให้ประชุมพระราชาคณะทั้งปวงแล้วทรงตั้งปัญหาถามว่า ภิกษุสงฆ์

ผู้คนจะกราบไหว้สักผู้เป็นพระโสดาบันไม่ได้หรือไม่ พระราชาคณะ
โดยมากกลัวเกรงอาชญาที่ถวายพระพรว่าไหว้ได้ แต่พระซึ่งถือธรรม
วินัยมั่นคง มีสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดบางว่าใหญ่ (วัดระฆัง)
พระพิมพ์ธรรมวัดโพธาราม (วัดเชตุพน) และพระพุทธรูปวัดบางว่าน้อย
(วัดอมรินทร) เป็นต้น ถวายพระพรว่าไหว้ไม่ได้ พระเจ้ากรุงธนบุรี
ก็ทรงพระพิโรธ มีรับสั่งให้ถอดออกเสียจากสมณศักดิ์ และให้ตั้งอาชญา
เขียนหลังสมเด็จพระสังฆราชพระราชาคณะที่ว่าไหว้ไม่ได้ทุกองค์ตลอดทั้ง
พระภิกษุที่เป็นฐานานุกรมทั้งหลาย รวมประมาณ ๕๐๐ รูป แล้วให้เอาตัว
ซึ่งไว้ในอาศรมของโสโครกที่วัดหงส์ทั้งหมด ตั้งแต่นั้นมา พระสงฆ์เข้าเฝ้า
ก็หมอบกราบถวายบังคมเหมือนกับข้าราชการฝ่ายฆราวาสทั้งปวง ทั้งนี้
เป็นเหตุให้พระสงฆ์ทั้งหลายได้รับความเดือดร้อน และภิกษุผู้ใด
ล้มมาทิวฐิยังเกิดความสลดใจเป็นอย่างยิ่ง.

ครั้นต่อมาพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงระแวงว่า ข้าราชการพากันดักถอบ
พระราชทรัพย์ จึงให้โดยคั่งของจำทำโทษเพื่อจะให้เป็นสัจย์ ทรงพระ
ราชทานรางวัลแก่ผู้เป็นโจทก์ฟ้องร้องและยกย่องเป็นบำเหน็จความชอบใน
ราชการ จึงเป็นเหตุให้คนพาลแกล้งได้ความฟ้องร้องผู้อื่นชุกชุมขึ้น ภายหลัง
ทรงตั้งให้พันด้เป็นขุนจิตรจุต และพันดา เป็นขุนประมุลราชทรัพย์ตำแหน่งหัว
หน้าพวกโจทก์ พวกโจทก์จึงแกล้งได้ความฟ้องร้องผู้อื่นหนักขึ้น พระ
เจ้ากรุงธนบุรีทรงพิจารณาในเวลาที่ดีพิณเพือน มิได้วินิจฉัยให้เห็นเท็จ
และจริง สุดท้ายโจทก์ลำบาก ถ้าจำเลยไม่รับก็ลงอาชญาไปจนกว่าจะ
รับเพื่อจะได้ค่าสินไหม ถ้าไม่มีเงินก็ต้องทนรับอาชญาเจ็บปวดล้มตายไป
ตามๆ กัน ชาวกรุงได้รับความเดือดร้อนทั่วไป ที่อพยพหนีไปอยู่ป่าอยู่
ดงก็มีมาก สมเด็จพระนารายณ์มหาจักรีจึงได้ทราบเหตุร้ายแรงนี้
จึงส่งบงบสงครามกับเขมร ให้พระยาสุริยภักย์ผู้หลานยกกองทัพกลับมาอยู่ที่

นครราชคฤห์มา และตั้งว่าถ้าบ้านเมืองเกิดจลาจลจริงให้รับยกกองทัพเข้ามา
รักษากรุงไว้.

การกบฏเริ่มอุบัติขึ้นที่กรุงเก่า เหตุที่จะเกิดขึ้นนั้น คือ เมื่อก่อน
กรุงศรีอยุธยาจะเสียแก่พม่านั้นชาวกรุงได้ฝังทรัพย์ไว้ในใต้แผ่นดิน ครั้น
บ้านเมืองค่อยสงบราบคาบแล้วที่เจ้าของมักไปขุด ที่เจ้าของตายไปแล้วคน
อื่นก็ไปขุดแต่ต้องเสียภาคหลวง จึงมีการผูกขาดเก็บภาคหลวงขุดทรัพย์ที่
กรุงเก่าขึ้น ขณะนั้นพระวิศิษฐ์ทรงรับประมุขมณะ ๕๐๐ ซึ่งขึ้นไปเกาะกุม
เรือวัดเอาเงินจากราชฐานโดยอำนาจ เป็นเหตุให้ชาวกรุงเก่าได้รับความเดือด
ร้อน ครั้นทราบข่าวในกรุงธนบุรีเกิดการวิวาทจึงเกิดมีผู้คิดการกบฏขึ้น
มีหัวหน้า ๓ คน คือ ขุนสระ นายบุญนาคบ้านแม่ตา ขุนแก้วน้องพระยาสรศักดิ์
คนทั้งสามพาสมัครพรรคพวกเข้าปล้นจวนพระยาอินทรอภัยผู้รักษากรุง แต่
แรกพระเจ้ากรุงธนบุรีสำคัญว่าเป็นการปล้นสะดมตามธรรมดา จึงรับสั่งให้
พระยาสรศักดิ์ขึ้นไปชำระสืบข่าวเอาตัวผู้ร้ายที่ปล้นจวนผู้รักษากรุงเก่า พระ
ยาสรศักดิ์กลับไปเข้าด้วยพวกกบฏ พวกกบฏจึงยกพระยาสรศักดิ์ขึ้นเป็นแม่ทัพ
ด้วยยกกำลังมาตีกรุงธนบุรีเมื่อเดือน ๔ พ.ศ. ๒๓๒๔ ตอนนั้นในเวลาค่ำรบ
กันอยู่จนเวลาเช้า พวกรักษากรุงที่ไม่วางใจจะต่อสู้ พระเจ้ากรุงธนบุรีเห็น
ว่าจะต่อสู้พวกกบฏไม่ได้จึงให้สมเด็จพระสังฆราช (ขึ้น) วัดหงส์ พระพิมล
ธรรมกับพระรัตนโมลีออกไปเจรจาขอแพ้พระยาสรศักดิ์ พระยาสรศักดิ์จึง
ให้พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงผนวช แล้วให้เอาไปคุมไว้ในอุโบสถวัดแจ้งกับ
พระราชาบุตรที่ยังทรงพระเยาว์ และให้จับเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ไปขังไว้ทั้ง
หมด มีกรมขุนอนุรักษ์สงครามเป็นต้น ประกาศว่าจะรักษากรุงไว้รอ
สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ให้ปล่อยพวกข้าราชการและราษฎร

ที่ถูกจองจำก็ซบเซาเสียทั้งตัว พวกราษฎรที่ถูกลงโทษโดยหาความผิดมิได้ถูกใจเจ็บแค้นพวกโจทก์อยู่ ต่างก็ชวนกันเที่ยวจับกุมพวกโจทก์ฆ่าฟันตามอำเภอใจ ในที่สุดก็เกิดฆ่าฟันกันตายทั่วไปทุกแห่งหนผู้ใดจับกุมห้ามปรามไม่.

ฝ่ายพระยาสุรสีห์ครั้นได้ว่าราชการ ก็เกิดกำเริบคิดจะเป็นใหญ่ต่อไป จึงลอบไปคิดอ่านกับกรมขุนอนุรักษสงครามหลานเชอพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งเอาตัวจริงไว้ ให้กรมขุนอนุรักษสงครามเป็นตัวการต่อสู้สมเด็จพระยามหาจักรีด้วย คัก แต่ตัวพระยาสุรสีห์ทำเป็นไม่รู้เห็นด้วย กรมขุนอนุรักษสงครามเกลี้ยกล่อมได้เจ้าพระยามหาเสนาและข้าราชการอื่นๆ อีกหลายคน พระยาสุริยอภัยยกกองทัพเมืองนครราชสีมามาถึงกรุงเมื่อเดือน ๕ พ.ศ. ๒๓๒๕ พระยาสุรสีห์กับพวกจึงรับให้กรมขุนอนุรักษสงครามยกพลไปปล้นบ้านพระยาสุริยอภัยที่ตำบลสวนมั่งคุด (อยู่ใต้ โรงพยาบาลศิริราช) ในเวลาเที่ยงคืน ค่ำวันนั้น แต่กรมขุนอนุรักษสงครามมีพลน้อย เพราะชาวพระนครไม่เข้าด้วย ได้แต่พวกมอญในกองพระยารามัญวงศ์และพระยากลงเมืองเป็นพัน เจ้าศิริราช ท่านผู้หนึ่งของเจ้าพระยาสุรสีห์รู้ว่ามีข้าศึกมาปล้นบ้านพระยาสุริยอภัย จึงคิดอ่านกับพระยาแจ้ง และพระยาพระราม นายกองมอญอีกพวกหนึ่ง ส่งพวกมอญไปช่วยพระยาสุริยอภัยต่อสู้ข้าศึกอยู่จนเข้าพวกกรมขุนอนุรักษสงครามสู้ไม่ได้ก็พากันแตกพ่าย พระยาสุริยอภัยจับกรมขุนอนุรักษสงครามได้ให้เอาตัวไปจำไว้ พระยาสุริยอภัยก็มีอำนาจบังคับบัญชาการทั่วไป แล้วให้ลี้ภัยพระเจ้ากรุงธนบุรีเอาตัวมาคุมขังไว้ฝ่ายพระยาสุรสีห์เห็นไม่สมควรคิดก็นิ่งอยู่แต่ในพระราชวัง.

ฝ่ายสมเด็จพระยามหาจักรีครั้นพอได้ข่าวว่าเกิดกบฏขึ้นในกรุงธนบุรีก็มอบการศึกให้เจ้าพระยาสุรสีห์บังคับบัญชา แล้วรับยกกองทัพกลับมาถึงกรุงธนบุรีในเดือน ๕ พ.ศ. ๒๓๒๕ ข้าราชการและราษฎร

ทั้งหลายต่างก็ชื่นชมยินดีอ่อนน้อมพร้อมกัน หามิผู้ใดจะต่างกระเดื่องไม่
 สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกได้ส่วนทราบเรื่องเหตุการณ์ทั้งปวงตลอด
 แล้ว จึงให้ข้าราชการทั้งปวงปรึกษาโทษพระเจ้ากรุงธนบุรี ปรึกษา
 พร้อมกันเห็นว่าควรชำระโทษเสีย สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก
 เห็นว่าบ้านเมืองกำลังมีศึกภายนอกอยู่มาก ข้าจะมีความยุ่งยากภายในเกิด
 ขึ้นอีก ^{ขึ้น} ทงนเพราะพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นต้นเหตุ จึงให้เป็นไปตามคำ
 ปรึกษาของข้าราชการทั้งปวง ให้นำเอาตัวพระเจ้ากรุงธนบุรีไปชำระ
 โทษ เพื่ชเมษาคับผู้คุมที่ลากเอาตัวขึ้นแล้วห้ามไปกับทั้งสังฆคิณพินชา
 การ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงว่าแก่ผู้คุมเพื่ชเมษาคว่า “ตัวเราก่อนบุญจะถึง
 ที่ตายแล้ว ช่วยพาเราและเข้าไปหาท่านผู้ชำระราชการ จะขอเจรจาด้วยสัก
 สองสามคำ” ผู้คุมก็ให้ห้ามเข้ามา ครั้นได้ทอดพระเนตรเห็นจึงบอกพระ
 หัตถ์มิให้นำมาเข้า ผู้คุมก็ให้ห้ามออกไปนอกพระราชวัง ถึงหน้าบ่อนวิชัย
 ประดิษฐานประหารชีวิตเสีย และรับสั่งให้เอาพระศพไปฝังไว้ที่วัดบางยี่เรือ
 ได้ เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีถูกชำระโทษมีพระชนมายุได้ ๔๘ พรรษา อยู่
 ในราชสมบัติ ๓๕ ปี กรมขุนอนุรักษสงคราม กรมขุนรามภูเบศร์และพวก
 ญาติวงศ์พระเจ้ากรุงธนบุรีบรรดาที่เป็นชายให้เขาไปประหารชีวิตเสียทั้งสิ้น
 ยังเหลือแต่ราชบุตรน้อยๆ และญาติวงศ์ที่เป็นหญิง ส่วนพระยาสุรศักดิ์และ
 ผู้ร่วมคิดนั้นให้พิพากษาลงโทษตามความผิดหมดทุกคน.

ฝ่ายเจ้าพระยาสุรศักดิ์ ครั้นได้ทราบในหนังสือใบบอกข้าราชการแผ่นดิน
 กันแล้ว จึงสั่งให้พระยามราชกุมารของทัพเขมรเข้าล้อมกรมขุนอินทรพิทักษ์
 และพระยาคำแหงสงครามทั้งไพร่พลไว้ ณ เมืองพุทไธเชษฐ์ แล้วเด็กของ
 ทัพกลับกรุงโดยด่วน ภายหลังกรมขุนอินทรพิทักษ์และพระยาคำแหง
 ยกไพร่พลออกที่ทัพเขมรแหกออกมาได้ แล้ว้วยมณฑปเข้ามายังเมืองปราจีน

แต่ในที่สุดก็ถูกจับตัวส่งเข้ามาถวาย ณ กรุงธนบุรี ทรงพระกรุณาให้ถาม
กรมขุนอินทรพิทักษ์ว่า ถ้ายอมอยู่จะเลี้ยงด้วยหาความผิดมิได้ กรมขุน
อินทรพิทักษ์ให้การว่า จะขอตายตามบิดา จึงให้เอาตัวไปประหารชีวิตเสีย
พร้อมด้วยพระยาตำแหน่งและขุนชั้น.

พระอัครชายาเดิมของพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระนามว่า กรมหลวง
บาทบริจา พระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระราชโอรส ๔ องค์ แต่ได้สิ้นพระชนม์
เสียเมื่อยังเยาว์ ๒ องค์ ยังมีพระชนม์อยู่ในขณะครองกรุงธนบุรี ๒ องค์ คือ
เจ้าฟ้าชายสุพรรณวงศ์ (เจ้าฟ้าเหม็น) และกรมขุนอินทรพิทักษ์ (พระองค์เจ้า
จุ้ย) กับมีพระเจ้าหลานเธอ ๗ องค์ คือ กรมขุนอนุรักษ์สังคราม กรมขุน
รามภูเบศร์ พระองค์เจ้านราธิราชวงศ์ พระองค์เจ้าชายรามดิษฐาน พระ
องค์เจ้าชายประทุมไพจิตร พระองค์เจ้าชายอนุรุธเทวา และพระองค์เจ้า
เชษฐาภินารถ.

ครั้นปราบยุบเชิญที่กรุงธนบุรีแล้ว ข้าราชการทั้งปวงจึงพร้อมกัน
อัญเชิญสมเด็จพระปฐมมหาจักรีขึ้นเสด็จขึ้นผ่านพิภพเป็นพระมหา
กษัตริย์ราชทรงปกครองสยามประเทศสืบไป.

การเลื่อนบรรดาศักดิ์ของนายสุตจินดาและหลวงยกกระบัตร ฯ

(๑) นายสุตจินดา (บุญมา)

- ก. ได้เลื่อนเป็นพระมหามันตรีเมื่อสมภารอยู่กับเจ้าตากที่เมืองจันทบุรี
- ข. ได้เลื่อนเป็นพระยาอนุชิตราชาเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีตรัสชวนเจ้าพิมาย
ได้เป็นแม่ทัพต่อต้านขุนทศมัยชนะ.
- ค. ได้เลื่อนเป็นพระยาอมราชเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีจะยกไปปราบชุมนุม
เจ้าพระฝางจึงได้ตั้งให้เป็นพระยาอมราชและเป็นแม่ทัพหน้า.
- ง. ได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ฯ เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีปราบชุมนุม
เจ้าพระฝางมัยชนะแล้วจึงตั้งให้เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ฯ ครองเมืองพิษณุโลก.

(๒) หลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี (ต๋วง)

ก. ได้เลื่อนเป็นพระราชวันทรมือสมัครเข้ารับราชการกับพระเจ้ากรุงธนบุรี.

ข. ได้เลื่อนเป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีไปปราบชุมนุมเจ้าพิมายได้เป็นแม่ทัพไปตีด่านกะโทกมัยชนะ.

ค. ได้เลื่อนเป็นพระยาอมราชทัตมุนายก เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีไปปราบชุมนุมเจ้าพระฝางพระยาอภัยรณฤทธิ์ได้โดยเด็ดขาดกองทัพด้วย เมื่อมีชัยชนะแล้วจึงได้เลื่อนเป็นพระยาอมราช.

ง. ได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาจักรเมืองคงให้เป็นแม่ทัพยกไปตีเขมรครั้งที่ ๒

จ. ได้เลื่อนเป็นสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกฯ เมื่อยกกองทัพกลับไปได้หัวเมืองลาวตะวันออก.

เรื่องนายขนมต้มชกมวยกับพะม่า

ขณะที่พระเจ้าองค์ธรรมะยังอยู่ ณ เมืองย่างกุ้ง ทำการยกทัพออกพระมหาเจดีย์เกศชาดเจ้าเว้งแล้วให้มีการฉลอง มีขุนนางพะม่ากราบทูลว่า นักมวยเมืองไทยมีฝีมือคดียิ่งนัก จึงควรส่งให้จัดหามา ได้นายขนมต้มคนหนึ่ง เป็นมวยฝีมือมาแต่ครั้งกรุงเก่า พระเจ้าองค์จึงให้จับนักมวยพะม่าเข้ามาเปรียบได้กันแล้วก็ให้ชกกันหน้าพระที่นั่ง นายขนมต้มชกพะม่าไม่ถึงยกพะม่าก็แพ้ แล้วจับนักมวยอื่นมาชกกับนายขนมต้มอีก นายขนมต้มชกนักมวยพะม่ามอญแพ้ถึงเก้าคนสิบคน พระเจ้าองค์จะทอดพระเนตรเห็นก็ยกพระหัตถ์คบบพระอูระ คราวสังวรเจริญนิมิตนายขนมต้มว่า “ไทยมีพิษอยู่ทั่วตัว แต่มือเปล่าไม่มีอาวุธเลยคนเดียวยังสู้ได้ชนะถึงเก้าคนสิบคน ฉะนั้นเพราะเจ้านายไม่ตั้งเจ้ายี่บ้านเมืองแก่ข้าศึก ถ้าเจ้านายตั้งแล้วไหนเลยจะเสียกรุงศรีอยุธยา” แล้วพระราชทานรางวัลแก่นายขนมต้มโดยสมควร.

กรุงเทพ ฯ

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ประสูติณวันพุธ เดือน ๕
แรม ๕ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๒๗๗ ตรงกับวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๒๗๗ ในแผ่นดิน
พระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศมีนามเดิมว่า ทองด้วง พระองค์อุปถัมภ์มาในมหา
มาศยศฤทธิบริพัตรภคินีแห่งกรุงธนบุรี ซึ่งตั้งนิวาสถานอยู่ภายในกำแพงพระมหานคร
ตำบลเหนือมอญเพชร ณ กรุงเทพมหานครวัดศรีอยุธยา พระองค์เป็นโอรสที่ ๔ ของ
สมเด็จพระบรมมหาราชย์กาธิบดีและสมเด็จพระบรมมหาราชย์กา ซึ่งเป็นผู้สร้าง
วัดสุทธจินดาาราม เมื่อทรงเจริญวัยขึ้นแล้วได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในพระเจ้า
ลูกยาเธอเจ้าฟ้าอนุกรมพร ครั้นพระชนมายุครบ ๒๓ พรรษาได้ตั้งออกทรงผนวช
เป็นภิกษุจำพรรษาอยู่ที่วัดมหาธาตุ ทรงผนวชอยู่พรรษาหนึ่งก็ลาผนวชเข้า
รับราชการเป็นมหาดเล็กหลวงในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอนุกรมพร ครั้นพระองค์มี
พระชนมายุ ๒๕ พรรษาได้รับตำแหน่งเป็นหลวงยกกระบัตรประจำเมืองราชบุรี
ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยามรินทร์ พระองค์ได้ทำการวิวาห์กับนาง
ซึ่งเป็นธิดาของเศรษฐีของมูดา ท่านผู้มารดา ที่บ้าน อัมพวาใกล้บาง
ช้างแขวง เมืองราชบุรี อยู่ต่อพระมแดนแขวงเมืองสมุทรสงคราม.

พระชนมพรรษา ๓๒ พระองค์ได้เข้ารับราชการกับพระเจ้ากรุงธนบุรี (ใน
พ.ศ. ๒๓๓๓) ในเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งเมืองธนบุรีเป็นราชธานีแล้ว ได้รับ
ตำแหน่งยศเป็นพระราชวิมลพร เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา พระองค์ตั้ง
นิวาสถานอยู่ข้างวัดบางลำใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม) ใกล้กับพระราชวัง
ของพระเจ้ากรุงธนบุรี แล้วรับราชการเป็นกำลังของพระเจ้ากรุงธนบุรี ช่วย
ทำศึกสงครามต่อมาเป็นอันมาก.

พระชนมายุ ๓๓ พรรษาได้เป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์ ๓๔ พรรษาได้เป็น
 พระยามมราช ๓๕ พรรษาเป็นเจ้าพระยาจักรี ๔๓ พรรษาได้เป็นสมเด็จพระ
 เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ๔๖ พรรษาได้ปราบดาภิเษกเป็นกษัตริย์ ในพ.ศ. ๒๓๒๕
 ครอบครองราชสมบัติอยู่ได้ ๒๗ ปีที่ทรงประชวรพระโรคชรา สวรรคตณ
 วันที่ ๗ กันยายน พ.ศ. ๒๓๕๒ ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เมื่อพระชนมายุ
 ได้ ๗๔ พรรษา พระองค์มีพระราชโอรสและพระราชธิดาเกิดด้วยพระมหาด
 เดิมซึ่งมีนามภายหลังว่า กรมสมเด็จพระมรณทราธิบดี ๓๐ พระองค์ ที่ดำรง
 พระชนมายุจนถึงเวลาที่พระองค์ไ้ราชสมบัตินั้นมี ๕ พระองค์ องค์ใหญ่
 ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ภายหลัง
 ได้สืบราชสมบัติเป็นลำดับรัชกาลที่ ๒ พระราชบุตรและธิดาที่เกิดด้วย
 พระสนมมี ๓๓ พระองค์.

ทรงรบศึกในรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี

ศึกสงครามที่พระองค์ทรงกระทำขณะที่รับราชการอยู่กับพระเจ้ากรุงธนบุรี
 มีหลายครั้ง คือ :-

ครั้งที่ ๑ ในปี พ.ศ. ๒๓๓๒ ได้คุมกองทัพไปตีด่านกะโทกในจังหวัด
 นครราชสีมา ซึ่งเจ้าพม่ายให้พระยาวงศาธิราชคุมกำลังมาตั้งรักษาเขตต์
 แดนอยู่ เมื่อเสร็จคราวแฉฉความชอบได้เลื่อนตำแหน่งยศเป็นพระยาอภัย
 รณฤทธิ์ จางวางพระตำรวจซ้าย.

ครั้งที่ ๒ ในปี พ.ศ. ๒๓๓๒ ได้เป็นแม่ทัพไปตีประเทศเขมร ค้นหานักอง
 รามาชิปตี ขณะที่กำลังทำศึกติดพันค้างอยู่กับเขมร มีข่าวลือไปว่าพระเจ้า
 กรุงธนบุรีทรงศศ จึงยกกองทัพกลับมา คราวนั้นพระยาอนุชิตราชา พระอนุชา
 ธิราชของพระองค์ ถูกกล่าวหาว่าเป็นกบฏ แต่ในที่สุดก็พ้นโทษกลับได้รับ
 ความชมเชยว่าเป็นคนซื่อสัตย์.

ครั้งที่ ๓ ใน พ.ศ. ๒๓๓๓ ได้คุมกองทัพหน้ากับพระอนุชาธิราช พระเจ้ากรุงธนบุรีคุมกองทัพหลวงยกไปปราบปรามชุมนุมเจ้าพระฝาง มีชัยชนะได้เลื่อนตำแหน่งยศเป็นพระยาอมราช ว่าที่สมุหนายกแทนพระอนุชาธิราชที่ได้เลื่อนตำแหน่งยศสูงขึ้นไป.

ครั้งที่ ๔ ใน พ.ศ. ๒๓๓๕ พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดตั้งให้เป็นเจ้าพระยาจักรีแทนเจ้าพระยาจักรี (แขก) ที่ถึงแก่กรรมลง แล้วให้เป็นแม่ทัพยกไปทางเมืองปราจีนบุรี ส่วนพระเจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพเรือไปทางเมืองจันทบุรีไปตีเขมรคืนให้ปกครองมาขึ้นกับตนเป็นผลสำเร็จ ครั้นตีเขมรได้มาเป็นเมืองขึ้นของไทย.

ครั้งที่ ๕ ใน พ.ศ. ๒๓๓๗ ได้เป็นแม่ทัพหน้าของพระเจ้ากรุงธนบุรียกไปตีเชียงใหม่ ซึ่งเวลานั้นพม่าตั้งคนมาปกครองอยู่ ไทยตีได้เชียงใหม่และหัวเมืองสำคัญ ๆ ในดงนาทลายเมือง พระเจ้ากรุงธนบุรีให้อยู่ช่วยจัดการบ้านเมืองจนกว่าจะเรียบร้อยราบคาบ.

ครั้งที่ ๖ ใน พ.ศ. ๒๓๓๗ ยกกองทัพจากเชียงใหม่ลงมาช่วยพระเจ้ากรุงธนบุรีรบกับพม่าที่เมืองราชบุรี ครั้นไทยชนะจับพม่าเป็นเชลยศึกได้เป็นอันมาก.

ครั้งที่ ๗ และที่ ๘ ใน พ.ศ. ๒๓๓๘ พม่าให้อะแซหุ่นกเป็นแม่ทัพยกมาตีหัวเมืองฝ่ายเหนือ ขณะนั้นพระองค์ยกทัพไปช่วยรบพม่าที่เชียงใหม่ พอเสร็จศึกเชียงใหม่แล้วก็ยกทัพลงมาตั้งรบพม่าบงกชเมืองพิษณุโลกพร้อมด้วยพระอนุชาธิราช พระองค์ได้แต่งตั้งผู้มีรอบรู้อย่างสามารถ จนอะแซหุ่นกแม่ทัพพม่าขอตัวแล้วกล่าวชมเชยว่า รูปร่างงาม มีฝีมือเข้มแข็ง และทำนายว่าต่อไปจะได้เป็นกษัตริย์ พม่าล้อมเมืองพระพิษณุโลกอยู่สามเดือนเศษจน

ละเบี่ยงอาหารหมดลง ผู้คนอดอยากอดโรย พระองค์กับพระอนุชาจึงจำใจทิ้งเมืองพิษณุโลก ตีหักค่ายพม่าออกไปชุมนุมไพร่พลอยู่ที่เมืองเพชรบูรณ์.

ครั้งที่ ๘ ใน พ.ศ. ๒๓๑๘ ได้เป็นแม่ทัพยกไปตีเมืองลาวตะวันออก ตีได้เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองโขง เมืองอัตตะปือ กับเกลี้ยกล่อมได้เมืองเขมรบ้างหลายเมือง คือ เมืองตะลุง สังขะ สุรินทร์ และสุรินทร์ ครั้งนี้ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกฯ มีเครื่องยศอย่างเจ้าต่างกรม.

ครั้งที่ ๑๐ ใน พ.ศ. ๒๓๒๓ ได้เป็นแม่ทัพยกไปปราบปรามกรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) ตีได้เมืองเวียงจันทน์และเมืองชนบทได้เมืองหลวงพระบางมาเป็นเมืองขึ้นของไทย ครั้งนี้ได้เชิญพระแก้วมรกตและพระบางลงมาถวายพระเจ้ากรุงธนบุรีด้วย.

ครั้งที่ ๑๓ ใน พ.ศ. ๒๓๒๓ ทางประเทศเขมรเกิดการจลาจล พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้เป็นแม่ทัพยกไปปราบปราม ขณะที่ยังรบพุ่งติดพันกับเขมรอยู่ก็พอดักรบว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จประพาศทิวยุโรปต่าง ๆ ทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าจารย์ราชาและราชครูได้รับความเดือดร้อน จนราชครูจะทั้งภุมิถาเนาเหยาเรือนหันเข้ามาเข้าตงเป็นอันมาก จึงให้พระยาสุริยอภัยผู้หลานยกทัพล่วงหน้ามาก่อน พระองค์ก็ยกทัพติดตามมาที่หลัง ทางกรุงธนบุรีขณะนั้นพระยาสวรรคกับพวกกบฏรบชนะพระเจ้ากรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีขอออกทรงผนวชที่วัดแจ้ง พระยาสวรรคจึงได้วาระการแผ่นดิน เมื่อพระยาสุริยอภัยยกทัพมาถึงกรุงต้องรบกับกรมขุนอนุรักษสงคราม ซึ่งเจ้าสมัครพรรคพวกเป็นลูกมือของพระยาสวรรค จับกรมขุนอนุรักษสงครามได้ พระยาสวรรคก็หมดอำนาจ พระยาสุริยอภัยก็มีอำนาจบัญชาการทั่วไป แล้วให้ส่งพระเจ้ากรุงธนบุรีเอาตัวมาคุมขังไว้.

ได้ราชสมบัติและสร้างพระนครขึ้นใหม่

พระองค์ยกทัพมาถึงกรุงธนบุรีในวัน

เสาร์เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำปีชวด พ.ศ. ๒๓๒๕ ข้าราชการและราษฎรทั้งหลายอ่อน
น้อมพร้อมกันกราบทูลอัญเชิญพระองค์ให้เสด็จดำรงสิริราชสมบัติ พระองค์ก็
ทรงรับด้วยอาการศุภนิมิต ครั้นแล้วจึงให้ข้าราชการทั้งปวงปรึกษาโทษพระ
เจ้ากรุงธนบุรี ข้าราชการเห็นพร้อมกันว่าควรสำเร็จโทษเสีย พระองค์ก็ทรง
อนุญาตให้เป็นไปตามคำปรึกษาของข้าราชการทั้งปวง ท้ายพระเจ้ากรุง
ธนบุรีนั้น ภายหลังมีพระราชดำรัสให้ขุดขึ้นตั้งไว้ ณ เมรุวัดบางยี่เรือใต้ ให้
มีการมหรสพพระราชทานพระสงฆ์บังสุกุลและเสด็จไปพระราชทานเพลิง.

เมื่อพระองค์ทรงรับเชิญของข้าราชการทั้งปวงขึ้นเสวยราชสมบัติแล้ว ทรง
พระราชดำริเห็นว่า พระราชวังของพระเจ้ากรุงธนบุรีที่ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันตก
นั้นไม่เหมาะ คงจะเนื่องด้วยเหตุเหล่านี้ คือ— (๑) อยู่ในที่ราบของพระ
อารามทั้งสองคือ วัดแจ้งและวัดท้ายตลาด ไม่สามารถจะขยายเขตต์พระราช
วังให้กว้างขวางออกไปได้ (๒) อยู่ทางฝั่งคูน้ำเป็นเหตุให้น้ำเซาะเข้าไปได้
เสมอ อาจเป็นอันตรายแก่พระราชวังในภายหน้า (๓) กรุงธนบุรีสร้างเอา
แม่น้ำไว้กั้นเมือง ตั้งแนวปราการและคูเมืองทั้งสองฟากเหมือนอย่างเมือง
พิษณุโลก การรบรักษาเมืองไม่ใคร่ทันทั่วทั้งด้วยต้องข้ามน้ำ ได้ทรงทราบ
มาแต่ครั้งรักษาเมืองพิษณุโลกสุคตอะแซหวุ่นก.

ส่วนทางฝั่งตะวันออกนั้นเป็นชัยภูมิอันเหมาะสมสมควรจะตั้งเป็นพระมหา
นครใหญ่โตได้ ด้วยทางฝั่งตะวันออกนั้นเป็นที่แหลมยื่นออกมาเหมาะในทาง
ยุทธศาสตร์ เพราะได้ตำแหน่งเป็นคูเมืองทั้งด้านตะวันตกและด้านใต้ถึงสอง
ด้าน ทรงพระราชดำริเห็นควรที่จะย้าย พระนครมาสร้างใหม่ ทางฝั่งตะวันออก
ทั้งหมด จึงโปรดให้พระยาวิจิตรนาวิกกับพระยาธรรมาธิบดีเป็นแม่กองคุมช่าง
และไพร่ไปสถาปนาพระราชวังใหม่ ณ ที่บ้านพระยาราชเจ้าศรีษะและบ้านจันท

ปวงในที่ซึ่งเป็นพระบรมมหาราชวังทุกวันนี้ ให้พระยาราชเสนาธิบดียกพวกจัน
ลงไปตั้งบ้านเรือนใหม่ ณ ที่สวนตังแต่คลองไผ่ วัดสามปลื้มลงไปจนถึงคลอง
เหนือวัดสามเพ็ง มีรับสั่งให้ ขุนไพบรียกกำแพงกรุงเก่าเอาอิฐลงมาสร้างบ่อน
ปราการกรุงเทพฯ เพราะจะมีให้กรุงเก่าเป็นที่อาศัยของข้าศึกด้วยอีกประการหนึ่ง
ทั้งให้สร้างพระอุโบสถขึ้นในพระบรมมหาราชวัง และอัญเชิญพระมหามณีนรัตน
ปฏิมากรแก้วมรกตจากโรงในพระราชวังเดิมฟากตะวันตกมาประดิษฐานใน
พระอุโบสถที่สร้างขึ้นใหม่ พระราชทานนามพระอารามว่า วัดพระศรีรัตนศาสด
คาราม สร้างพระนครอยู่ ๓ ปี จึงสำเร็จเมื่อ พ. ศ. ๒๓๒๘ เมื่อสร้างพระ
ราชวัง และ พระอารามเสร็จ แล้วโปรดให้ตั้งพระราชพิธีปราบดาภิเษก เสด็จพระ
ราชมนเฑียรอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งมีการฉลองพระอารามและสมโภชพระนครถ้วน
กำหนด ๓ วัน ทรงพระราชทานนามพระนครใหม่ให้ตรงกับนามพระมหามณีน
รัตนปฏิมากรว่า กรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์ ๑ มุขมนตรีผู้สมณะ
พราหมณาจารย์พร้อมกันถวายพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชวรา
มาหิบดี ศรีสินทรมหามาจักรพรรดิราชาธิบดินทร ๑ ขณะนั้นพระชนมายุได้
๔๖ พรรษา.

ทรงทำนุบำรุงบ้านเมือง พระองค์โปรดให้ตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราช (เจ้าพระยา
สุรสีห์) ๑ เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมพระราชบวรฯ สถาปนาพระ
ราชวังขึ้นใหม่ใกล้วังเดิมตั้งเป็นพระราชวังหน้า ตั้งพระยาสุรียอภัยพระราช
นัดดาผู้ใหญ่เป็น สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษเทเวศร
ครั้นภายหลังทรงเห็นว่ายศศักดิ์ยังไม่สมควร แก่ความชอบที่มีมากจึงโปรด
ให้เป็นกรมพระราชวังหลัง และทรงยกย่องพระประยูรวงศ์นางวงศ์ให้ดำรงพระ
ยศเป็นเจ้าฟ้าต่าง กรมและพระองค์เจ้า ตั้งดำรงวงศ์ขัตติยดระกูล โปรดให้ก่อ
กำแพงสร้าง บ่อนประตูละเ็นรอบ พระนครและซุกคูเพื่อบ้องกันข้าศึก แล้วซุก

ต้องหลุดออกจากคลองคูเมืองเดิมไปบรรจบคลองคูใหม่นอกเมือง และให้ขุดคลองใหญ่เหนือวัดสระเกศ พระราชทานนามว่า คลองมหานาค ไว้เป็นที่สำหรับประชาชนลงเรือไปประชุมกับเล่นเพลงเล่นดึกวาในเทศกาลน้ำเหมือนศรีกรุงเก่า ให้สถาปนาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงตั้งตำแหน่งยศเสนาบดีและข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยครบทุกหมู่ทุกกระทรวง ทรงยกย่องสถาปนาตำแหน่งพระสังฆราชและราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย เป็นต้นว่า ให้สมเด็จพระสังฆราช พระพุทธทศารักษ์และพระพิมลธรรมซึ่งเจ้าตากให้ตั้งโทษถอดเสียจากพระราชาคณะนั้น โปรดตั้งให้คงที่สมณศักดิ์ดังเก่า.

แม้ว่าจะมีศึกคิดฟันเกือบไม่มีเวลาดำรงไว้ พระองค์ก็ได้ทรงทะนุบำรุงการภายใน โปรดให้ทำสังคายนาสอบสวนพระไตรปิฎกให้ถูกต้องบริบูรณ์ ให้ข้าราชการสอบสวนเรียบเรียงพระราชกำหนดกฎหมายซึ่งเคยใช้มาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาให้ถูกต้องบริบูรณ์ดังเก่า เพราะถึงทั้งต้องนี้ถูกพม่าเอาไฟเผาเสียมาก ที่เหลืออยู่ก็เลือนลางขาดตกบกพร่อง ทรงจัดการค้าขายติดต่อกับเมืองจีนและบำรุงไพร่ฟ้าประชากร เพื่อทะนุบำรุงประเทศและพลเมืองให้สมบูรณ์พูนสุข ทรงเก็บภาษีอากรแต่น้อย สถาปนาและปฏิสังขรณ์พระอารามรวม ๓๓ แห่ง เช่นทรงสร้างวัดพระเชตุพนขึ้นเป็นต้น.

นอกจากทรงปฏิบัติกรณียกิจน้อยใหญ่ภายในประเทศแล้ว พระองค์ยังได้ช่วยเหลือประเทศใกล้เคียง ในยามที่ประเทศนั้นๆได้รับความเดือดร้อน หรือเจ้าผู้ครองประเทศไม่สามารรถจะปกครองประเทศได้ มีประเทศเขมรและญวนเป็นอาทิ เมื่อพระองค์ได้เป็นกษัตริย์แล้ว ได้เสด็จยกกองทัพหลวงไปรบพม่าที่ตำบลดลาหญาแขวงเมืองกัญจนบุรีครั้ง๑ ที่ตำบลท่าดินแดงแขวงเมือง

กาญจนบุรีครั้งที่ ๓ ที่ตำบลปากพืงแขวงเมืองพิษณุโลกครั้งที่ ๓ ที่เมืองทะวายครั้งที่ ๕
 ที่มีได้ตั้งไปเองเป็นแต่ให้กรมพระราชนว ๖ ไปบ้าง ให้คนอื่นคุมกองทัพไปบ้าง
 ก็หลายครั้ง ทรงปราบปรามข้าศึกศัตรูให้สงบราบคาบฝ่ายแพ่ทุกทิศทุกทาง
 ในรัชกาลนี้อาณาเขตต์สยาม ฝ่ายเหนือได้ แคว้น แคว้นฉานนา ตลอดจนถึง เมือง
 หดงพระบางและเวียงจันทน์ ฝ่ายตะวันออกถึงเขตต์เขมรจนถึงเขตต์ญวน
 ฝ่ายตะวันตกต่อกับเมืองมอญ ฝ่ายใต้ถึงเขตต์แดนเมืองไทรบุรี.

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระอุปนิสัยสันดานะอุคสาหะ
 กล้าหาญหนักแน่นมั่นคงอย่างแรงกล้า มีพระทัยเจาะจงอยู่ในกิจการทั้ง
 ปวงมิได้ดัดละทอดย ทรงดำริว่ากระทำการจะก่อด้วยอุปสรรคต่าง ๆ มีชัย
 ตลอดจนมาตั้งแต่ประณม้วยจนกระทั่งชราภาพ ทรงทำนุบำรุงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน
 ให้มีกำลังสมบูรณ์พร้อมเป็นสุขยังชนเป็นลำดับ เพราะฉะนั้นจึงเป็นทนาย
 นบถของข้าราชการและพลเมืองทงพระราชอาณาเขตต์ พระกายแข็งแรง
 ทนทานต่อการทำงานอย่างประหลาด จนกระทั่งเข้าปฐษราภาพก็มีได้ทรงหยุด
 หย่อนผ่อนพักพระราชกิจทั้งปวง ทรงประสูติพระ โศคธราชธรรมาธิบดีเมื่อ
 พระชนมายุได้ ๘๔ พรรษา ครอบครองราชสมบัติอยู่ได้ ๕๘ ปี.

การเกี่ยวข้องกับประเทศใกล้เคียง

เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับเขมร

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ยกทัพไปปราบปรามพวกระ
 หะ (มุ) ซึ่งตั้งตัวเป็นใหญ่ในเขมรครั้งแรกรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ยังไม่
 ทันสำเร็จก็ยกทัพกลับมาปราบความยุคละเหวี่ยงในกรุง ครั้นกองทัพไทยยก
 กลับแล้ว ประเทศเขมรก็ตกอยู่ในอำนาจของพวกระหะและสมเด็จพระเจ้าพระยา
 (ซุ) สมเด็จพระเจ้าพระยา(ซุ)ลอบมีหนังสือเข้ามาขอพระยายมราช (แบน) เขมร

ข้าราชการไทยให้ออกไปช่วยกันรบกำจัดพ้าทะละหะเอาเขมรมาขึ้นแก่ไทย เมื่อ
พระยายมราช กับ สมเด็จพระเจ้าพระยา (ซุ) รบชนะ จับ พ้าทะละหะได้แล้วก็ให้
ประหารชีวิตเสีย ต่อมาพระยายมราชก็ประหารชีวิตสมเด็จพระเจ้าพระยาเสีย
ด้วย แล้วทำการในตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพ้าทะละหะ ภายหลังแรกจามยก
ทัพมาตีเขมร พระยายมราชเห็นว่าจะสู้ไม่ได้ จึงพานักองเองซึ่งมีพระชนมายุ
เพียง ๕ ขวบและมีสติหิระได้ราชสมบัติหนีเข้ามากรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระเมตตาชุบเลี้ยงนักองเองเหมือนบุตรบุญธรรม
แต่ราชบุตรนักพระอุทัยราชาอีก ๓ องค์ก็เข้ามาพร้อมกับนักองเองนั้น นักอง
มีนิกแก้พิราลัย ส่วนพระองค์และพระองค์ภริยาก็เป็นราชบุตร สมเด็จพระ
อนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ ขอพระราชทานไปเลี้ยงไว้เป็นพระสนม
และโปรดตั้งให้พระยายมราชเป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ฯ ครั้นต่อมาเมื่อ
เขมรคิดอ่านปราบปรามเขมรจามให้หลุดพ้นจากอำนาจได้แล้ว พระองค์จึง
ได้โปรดให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ฯ ออกไปเป็นผู้สำเร็จราชการเขมรอยู่ก่อน
เพราะเวลานั้นนักองเองยังทรงพระเยาว์อยู่ เมื่อพระชนมายุของนักองเอง
ครบอุปสมบทแล้วก็โปรดให้ทรงผนวชพร้อมกับพระเจ้าลูกเธอองค์หนึ่ง ครั้น
ลาอุปสมบทแล้ว จึงโปรดให้ไปปกครองประเทศเขมร พระราชทานพระ
นามว่า สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีฯ และโปรดตั้งให้พระยาตากาโหม
(ปก) ซึ่งเป็นพระพลเพียงนักองเองเป็นสมเด็จพระเจ้าพ้าทะละหะ ให้คอยทะนุ
บำรุงนักองเองและมีอำนาจบังคับการได้ทั่วไป ในโอกาสนั้นพระองค์ได้ขอ
จังหวัดพระตะบองและเสียมราฐให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ฯ ปกครอง เพื่อ
เป็นบำเหน็จความชอบ แต่ให้ขึ้นกับประเทศสยามโดยตรง ประเทศเขมร
จึงถูกแบ่งออกเป็นสองส่วนตั้งแต่บัดนั้นมา คือส่วนที่ขึ้นกับไทยโดยตรงเรียก
ว่าเขมรส่วนใน ส่วนที่นักองเองปกครองเรียกว่าเขมรส่วนนอก นักอง

เองปกครองเขมรอยู่ได้ ๓ ปีก็ถึงคค พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา
โลกฯ จึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน และทรงนำ
ราชบุตรนักองเอง ๕ องค์ ซึ่งยังทรงพระเยาว์ ไปพดาง ต่อไปภายหน้าเมื่อ
เจ้าองค์โตมีวัยและคุณวุฒิถึงคิปัญญาสามารถ ก็จะทรงเลือกให้ครอบ
ครองเขมรต่อไป สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงเห็นว่าราชการมาราว ๓๐ ปีก็ถึงแก่อสัญ
กรรม จึงทรงอภิเษกนักองจันทร์พระราชบุตรนักองเองเป็นสมเด็จพระอุไทย
ราชาฯ ครอบครองประเทศเขมรต่อไป เมื่อจะกลับออกไปเมืองเขมร วัน
หนึ่งสมเด็จพระอุไทยราชาฯ เข้าเฝ้ากราบบถวายบังคมลาใน ขณะที่เสด็จออก
บัญชรยังไม่ทันเบิกขุนนางเข้าเฝ้า จึงทรงพระพิโรธ สมเด็จพระอุไทยได้
รับความอภัยแก่ข้าราชการมาก รู้สึกแค้นใจแค้นนั้นมา เพราะฉะนั้นเมื่อ
ต้นรัชกาลสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแล้ว จึงได้ก่อเหตุรื้อนใจให้แก่
ประเทศสยาม.

เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับประเทศญวน

ทางประเทศญวนได้เกิดกบฏไกอเียน พวกกบฏได้ตีหัวเมืองใหญ่น้อย
ทั่วไป บรรดาเจ้าญวนต้องพากันหลบหนีไปในที่ต่าง ๆ มีเจ้าญวนสององค์
ที่หนีเข้ามาในเมืองไทย องค์หนึ่งชื่อของเชียงซุน อีกองค์หนึ่งชื่อของเชียงต้อ
ของเชียงซุนหนีมาอาศัยพระยาราชเศรษฐีญวนณเมืองบันทายมาศ ต่อมา
พวกกบฏยกกองทัพมาตีเมืองบันทายมาศ พระยาราชเศรษฐีกับของเชียงซุน
จึงพาบุตรภรรยาและพรรคพวกหนีมาพึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีในสมัยที่พระเจ้า
กรุงธนบุรีเริ่มมีพระศัตถ์พินเพื่อนแล้ว ของเชียงซุนอยู่ในกรุงธนบุรีไม่ช้าก็
ถูกพระเจ้ากรุงธนบุรีหาว่ามีได้มีจิตรสวามิภักดิ์ สมกับที่ทรงพระกรุณา
ชุบเลี้ยง คิดการจะหนีกลับไปเมืองญวน จึงโปรดให้จับตัวของเชียงซุนกับ
บุตรภรรยาและสมัครพรรคพวกประหารชีวิตเสียทั้งต้น ของเชียงต้อผู้หลาน

องเชียงสือเข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่แรกหันเข้ามาอาศัยอยู่ที่เกาะหนึ่งใกล้เขตต์แดนสยาม แล้วพระยาราชเศรษฐีเจ้าเมืองบันทายมาศได้ชักชวนให้เข้ามาเฝ้า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเมตตาชุบเลี้ยงเป็นอย่างดี ทั้งได้แต่งตั้งออกไปช่วยปราบปรามกบฏเพื่อต่อเอาประเทศญวนคืนให้แก่องเชียงสือถึงสองครั้งก็ไม่สำเร็จ เพราะพวกกบฏโกเชินมีกำลังเข้มแข็ง.

ครั้นต่อมาเมื่อไทยต้องรบพุ่งติดพันกับพม่า องเชียงสือก็คิดเห็นว่าไทยคงไม่มีโอกาสยกกองทัพไปช่วยปราบปรามพวกกบฏได้อีก ประกอบกับองเชียงสือทราบข่าวที่ตนชอบกองทัพฝรั่งเศสมาช่วยรบ นั้นเป็นผลสำเร็จด้วยความมุ่งหมาย จึงได้คิดอ่านหลบหนีไป แต่ได้เขียนหนังสือกราบทูลลาทั้งไว้ในเรือนว่าที่ต้องคิดอ่านหนีไปนั้นเพราะความจำเป็น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมิได้ทรงพระพิโรธ เพราะทรงเข้าใจพระทัยในความเจตนาและความจำเป็นขององเชียงสือ เพราะฉะนั้นเมื่อองเชียงสือจะขอความช่วยเหลืออะไร ๆ มาเป็นได้สมหวังทุกอย่าง เช่น เรือรบ ม้า กระสุนดินดำ แม้แต่เสบียงอาหารก็โปรดอนุญาตให้ซื้อได้ในแดนสยาม นอกจากนี้ยังได้โปรดให้มหาดเล็กถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะ (ปก) ให้จัดกองทัพไปช่วยองเชียงสือตีกองทัพโกเชินซึ่งล้อมเมืองกุยเยิน องเชียงสืออาศัยกำลังไทยช่วยเหลือพร้อมด้วย กองทัพญวน อาสาสมัครและ กองทัพฝรั่งเศสก็ปราบปรามพวกกบฏราบคาบ รบรวมนอาณาจักรญวนได้ทั้งหมด ตั้งตัวเป็นกษัตริย์ ทรงพระนามว่า พระเจ้ายาตอง นับเป็นกษัตริย์สำคัญองค์หนึ่งของประเทศญวน.

การทำพระองค์ทรงทะนุบำรุงเขมรและญวนนั้น เป็นพระราชกุศโลบายทางการปกครอง เพราะเป็นการบ่อนักันมิให้ญวนและเขมรไปรวมกำลังกับพม่า ซึ่งในเวลานั้นเป็นศัตรูกับไทย.

การรบกับพม่า

ก่อนอื่นจะต้องเล่าพงศาวดารพม่าอย่างย่อ ๆ เสียก่อน คือ เมื่อพระเจ้าอะละองพญาผู้เป็นต้นราชวงศ์สันพระชนม์เดโช มังดอกราชบุตรองค์ใหญ่ก็ได้ครองแผ่นดินพม่าต่อมา เมื่อพระเจ้ามังดอภักดิ์สันพระชนม์มิ่งหม่องราชโอรสยังเป็นทารกอยู่ ราชสมบัติจึงได้แก่มังระราชอนุชา เมื่อพระเจ้ามังระสันพระชนม์ราชสมบัติจึงได้แก่จิงกูจाराชบุตรองค์ใหญ่ แล้วจิงกูจาให้หาอะแซหวุ่นกี้กลับไปจากเมืองพินธุโลก ไปตั้งทัพพาดหาเหตุลอบตีเสียจากยศบรรดาศักดิ์ พระเจ้าจิงกูจามักเสวยสุรานามายและประพฤติทารุณร้ายกาจต่าง ๆ จับพระอนุชาสำเร็จโทษเสียองค์ ๓ พระเจ้าอาองค์ ๓ และให้เนรเทศพระเจ้าอาอีก ๓ องค์ ต่อมาก็เกิดการจลาจลแย่งชิงราชสมบัติกันในที่สุดตระกูลประดุจราชบุตรองค์ที่ ๔ ของพระเจ้าอะละองพญาและพระเจ้าอาของพระเจ้าจิงกูจาที่ถูกเนรเทศได้ครองราชสมบัติ ส่วนพระเจ้าจิงกูจานั้นอยู่ในราชสมบัติ ๕ ปีก็ถูกพวกกบฏจับฆ่าเสีย (พ.ศ. ๒๓๒๔).

ขณะเมื่อเกิดแย่งชิงราชสมบัติวุ่นวายกันในเมืองพม่าครั้งนั้นเหล่าหัวเมืองขึ้นของพม่าก็พากันกะต้างกระเดื่อง พระเจ้าปะดุงต้องทำสงครามปราบปรามเสียจนหนามแผ่นดินอยู่หลายปี แต่พระเจ้าปะดุงเข้มแข็งในการสงครามยิ่งกว่ากษัตริย์องค์อื่น ๆ ในราชวงศ์อะละองพญา เมื่อปราบปรามพวกที่คิดร้ายราบคาบทั่วเขตต์พม่ารวมัญ และไทยใหญ่ แล้วจึงสร้างเมืองอมระปุระขึ้นเป็นราชธานีใหม่ แล้วแผ่อาณาเขตต์ออกไปกว้างขวาง ได้เมืองมะริดของไทยไปเป็นเมืองขึ้นด้วย พระเจ้าปะดุงเสวยราชย์มาได้ ๓ ปี จึงคิดจะเข้ามาตีเมืองไทยให้มีเกียรติยศสูงเด่นอมหาราชแต่ปางก่อน ด้วยในขณะนั้นพระเจ้าปะดุงมีพลบริบูรณ์ ทำสงครามมีชัยชนะมาทุกแห่งและพลรบมีกำลังร่าเริง.

ครั้งที่ ๑ คราวพระม้ายกกองทัพใหญ่มาตีเมืองไทย ในรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี
 พระเจ้าแผ่นดินพระม้ายได้แจ้งให้แม่ทัพยกทัพเข้ามา ไม่เคยเสด็จเป็นจอมทัพเข้า
 มาเลย ครั้นในรัชกาล^๕พระเจ้ายะจุงได้เสด็จเป็นจอมทัพเข้ามาเองในพ.ศ.
 ๒๓๒๗ เสด็จ^๕ทรงคนในเมืองหลวงและหัวเมืองตลอดจนประเทศราช รวม
 เป็นจำนวนไพร่พล ๑๔๔,๐๐๐ จัดเป็นทัพใหญ่ ๘ ทัพ ยกเข้ามาหลายทาง
 คือ ทางเหนือทางตะวันตกและทางใต้ ทางใต้นั้น ให้ลงมาชุมพลที่เมือง
 มะริดแล้วให้ยกทัพบุกมาตีหัวเมืองไทยทางบกได้ตั้งแต่เมืองชุมพรลงไปจนถึง
 เมืองสงขลา และให้ยกทัพเรือมาตีหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกตั้งแต่เมืองตะกั่ว
 บัวลงไปจนถึงเมืองถลาง ทางตะวันตกนั้น ส่วนมากยกมาทางด่านพระเจดีย์
 ด้ามองค์รวมทั้งกองทัพหลวงด้วย มุ่งตรงมาตีกรุงเทพฯ แต่อีกทัพหนึ่งนยก
 มาทางด่านบึงต เพื่อตีเมืองราชบุรีเมืองเพชรบุรี ลงไปบรรจบกองทัพฝ่ายใต้
 ทางเหนือ^๕นั้น ยกมาทางเมืองเชียงแสนทัพหนึ่ง ให้ตีเมืองนครลำปางและ
 เมืองทางริมแม่น้ำน่านและยกลงมาบรรจบกองทัพหลวงที่กรุงเทพฯ อีกทัพ
 หนึ่งยกเข้ามาทางด่านแม่ละเมา มาตีหัวเมืองตามริมฝั่งแม่น้ำปิง ตั้งแต่เมือง
 ตากลงมาประจบทัพหลวงที่กรุงเทพฯ.

กระบวนทัพที่พระเจ้าปะดุงให้ยกมาครั้งนั้นผิดกับกระบวนทัพที่พระม้ายมา
 ต่อก่อนทุกครั้ง เพราะในครั้งก่อน ๆ ถ้าเป็นทัพขัณฑ์พระม้ายมาก็ยกมาแต่
 ทางเดียว ถ้ามีใช้ทัพใหญ่เป็นแต่ทัพขุนนางบางทัพก็ยกมา ๒ ทาง แต่คราว
 ๕
 นี้ยกมาถึง ๕ ทาง ประสงค์จะเอากองใหญ่หลวงเข้าท่วมเขตให้พร้อมกันหมด
 ทุกด้านในคราวนี้ เพื่อมิให้ไทยมีประตูที่จะต่อสู้ได้ แต่ที่แท้พระเจ้าปะดุงกะ
 การประมาณพลาด ด้วยไพร่พลมากแยกย้ายกันอยู่และยกมาหลายทิศหลาย
 ทาง ยากที่จะเดิรทัพเข้ามาถึงที่มุ่งหมายให้พร้อมมูลกันได้ประการหนึ่ง อีก

ประการหนึ่งนั้นคือความยากลำบากในเรื่องที่จะหาและดำแต่ียงสระเบียงอาหารให้พอเพียงกองทัพอันได้หมดทุกทาง.

ฝ่ายไทยมีกำลังเพียง ๘ หมื่นเศษเท่านั้น มิได้แต่งกองทัพอันต่อสู้รักษาเขตแดนทุกทางที่ข้าศึกยกเข้ามา รวบรวมกำลังไปต่อสู้ข้าศึกแต่ในทางที่สำคัญก่อน เมื่อมีชัยชนะที่ที่สำคัญแล้วจึงย้ายไปปราบปรามข้าศึกทางอื่นต่อไป.

โปรดให้กรมพระราชวังหลัง เป็นแม่ทัพ ไปตั้ง ชิดดาทัพ อยู่ที่เมืองนครสวรรค์ เจ้าพระยาบรมมา(บุญรอด)กับเจ้าพระยาอมราชไปตั้งอยู่ที่เมืองราชบุรี คอยต่อสู้ข้าศึกที่จะยกมาทางใต้หรือทางเมืองทะวาย กรมพระราชวังบวรฯ เป็นจอมพลไปตั้งที่เมืองกาญจนบุรี(เก่า)ซึ่งเป็นจุดหมายที่สำคัญที่สุด ให้ตั้งค่ายมั่นในทุ่งลาดหญ้าที่เชิงเขาบรรทัดเป็นหลายน้อย คอยต่อสู้กองทัพระเจ้าปะดุงที่จะยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ กองทัพหลวงจัดเตรียมไว้ ในกรุงเป็นกองหนุน ถ้ากำลังศึกหนักทางด่านไหนจะได้ยกไปช่วยทันที ทางไต้หวันก็ไม่ได้จัดการป้องกันเพราะไม่มีกำลังจะแบ่งไป ทั้งทรงเห็นว่าทางไต้หวันไม่สู้สำคัญ โดยเหตุที่อยู่ทางไกลพระนครมาก.

กระบวนยุทธวิชชไทยไปตั้งรับพะม่าข้าศึกที่ลาดหญ้าคราวันศึกกับยุทธวิชชไทยได้เคยต่อสู้กับพะม่ามาแต่ก่อน ในครั้งก่อนๆถ้าคราวไหนพะม่ายกมาเป็นศึกใหญ่เหลือกำลังไทยก็มักตั้งต่อสู้ในพระนคร ถ้าคราวไหนไทยมีกำลังพอจะต่อสู้ ก็ยกออกดักข้าศึกให้แตกในกลางทาง วิชชี่เอกกองทัพใหญ่ออกไปตั้งสกัดข้าศึกถึงชายแดนทุ่งมณฑลคราวันเป็นครั้งแรก ที่กระทำเช่นนั้นก็เพราะเห็นว่า ถ้าไทยรักษาทุ่งลาดหญ้าไว้ ได้พะม่าที่ยกเข้ามาถึงดงตึงบนภูเขา จะหาสระเบียงอาหารและเคียวกระบองรบได้ยาก ทั้งมีผลต่อความมุ่งหมายของไทย ด้วยปรากฏว่ากองทัพพะม่าตั้งอยู่บนภูเขาหาสระเบียงอาหารในแดนไทยไม่ได้ ก็ต้องขนสระเบียงจากแดนพะม่าข้ามเขามาส่งกันทุกทัพ ไทยได้แต่งกองโจรไปซุ่มอยู่

คอยตั้งเฝ้ารับเสด็จพระม้าวที่ส่งมาเสียดีเมือง ๆ พระม้าวจึงเสียดีเปรียบไทยในเรื่องนี้
อย่างหนึ่ง ไทยรบพระม้าวอยู่ทางลาดหน้าราวสองเดือน พระม้าวก็พ่ายแพ้ ไทยก็
ได้ค่ายพระม้าวทุกค่าย ข้าพเจ้าพระม้าวล้มตายเสียดีเป็นอันมาก กองทัพหลวงของพระม้าว
ก็แตกทัพกลับไป เมื่อทัพพระม้าวทางนั้นถอยไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชก็ยกกองทัพหลวงขึ้นไปปราบปรามพระม้าวทางหัวเมืองเหนือ
และกรมพระราชวังบวรฯ ยกไปทางใต้

พระม้าวที่ยกเข้ามาทางด่านแม่ละมานนั้น ได้เข้ามาตั้งอยู่ที่บ้านระแหงแขวงเมือง
ตาก ทัพยกเข้ามาทางเชียงใหม่ กองหนึ่งยกลงมาทางเมืองเชียงใหม่
เลยถึงเมืองนครลำปาง อีกกองหนึ่งยกลงมาตีเมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย
เมืองพิษณุโลก และเมืองพิษณุโลก เมื่อตีหัวเมืองเหนือทั้งปวงแล้วก็ตั้งค่ายมั่นที่
ตำบลปากฝางแขวงเมืองพิษณุโลก กองทัพไทยที่กรมพระราชวังหลังยกขึ้นไป
นั้น กองหน้ายกขึ้นไปรักษาเมืองพิศตร กองหลวงตั้งรักษาเมืองนครสวรรค
กองหลังตั้งรักษาเมืองชัยนาท เมื่อกองทัพพระม้าวทางด่านพระเจดีย์สามองค์
ถอยไปแล้ว กรมพระราชวังหลังก็ยกเข้าตีค่ายพระม้าวที่ปากฝาง ได้สู้รบกัน
เป็นสามารต ไทยก็ได้อค่ายพระม้าวทุกค่าย ได้คิดตามข้าพเจ้าพระม้าวจมน้ำตายราว
๘๐๐ คน ศพลอยเต็มแม่น้ำจนน้ำกินไม่ได้ ส่วนกองทัพพระม้าวล้อมเมือง
ลำปางนั้นถูกไทยตีแตกพ่ายหนีกลับไปเมืองเชียงใหม่ และตั้งอยู่บ้านระแหง
นั้นไม่รืออยู่สู้รบ ถอยทัพหนีกลับไปทางด่านแม่ละมา

ทางใต้นั้นชั้นเดิมเรามีที่ตั้งกองทัพกรุงลงไปช่วย จึงเป็นโอกาสให้
พระม้าวตีเมืองสำคัญได้หลายเมือง เช่น ชุมพร ไชยา และนครคีรีธรรมราช ทั้ง
พระม้าวได้ยกกองทัพเรือไปตีได้เมืองตะกั่วขาว เมืองตะกั่วทุ่ง แล้วล้อมเมืองกลาง
ไว้ ขณะนั้นบังเอิญพระยาถางถึงแก่กรรม คุณหญิงจันทร์ภรรยาพระยา

ถัดางและนางมุกน้อยสาวได้คิดอ่านกับกรมการเมืองทั้งปวงต่อสู้พระมำของกัน
เมืองเป็นสำมารก พระมำคงด้อมอยู่เคื้อนเคื้อจนหมดสระเบียงอาหารกต
เอาเมืองถัดางไม่ได้ จึงต้องเลิกทัพกลับไป เมืองถัดางก็ไม่เสียแก่พระมำ
ภายหลังโปรดตั้งให้คุณหญิงจันทร์เป็นท้าวเทพกษัตรี และนางมุกเป็นท้าว
ศรีสุนทร.

ทางเมืองพัทลุงมีภิกษุรูปหนึ่งชื่อมหาช่วย เป็นอริการอยู่ในวัดหนึ่ง
เมืองพัทลุง พวกชาวเมืองนับถือว่าเป็นผู้ทมิฬชาอาคม เมื่อทราบว่
กองทัพพระมำ จะยกไปตีเมืองพัทลุง ก็ชักชวนชาวเมืองพัทลุงให้ช่วยกันต่อสู้
พระมำ ได้คันทาสาพันเคื้อ พระมหาช่วยขึ้นคานหาพาส์มัครพรพรกพวกยก
ออกจากเมืองพัทลุง ไปตั้งสกัดพระมำที่จะยกมาจากเมืองนครศรีธรรมราช
แต่พระมำยังไม่ทันได้ ตีเมืองพัทลุงก็ต้องถูกกองทัพกรมพระราชวังบวรฯ ตัดกระ
จัดกระจ่ายพ่ายแพ้ไป ภายหลังพระมหาช่วยลาสิกขาบทมัครเข้ารับราช
การได้รับยศตำแหน่งเป็นพระยาทุกขราษฎร์ กรมการเมืองพัทลุง เมื่อกรม
พระราชวังบวรฯ ปราบปรามพระมำที่ยกมารบหัวเมืองฝ่ายใต้แตกหนีไปสิ้นเชิง
แล้ว กรมพระราชวังบวรฯ ทรงเห็นเป็นโอกาสเหมาะที่จะปราบปรามหัวเมือง
มลายูประเทศราชที่ต่งแข็งเมืองมาแต่เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา จึงยกทัพเลยไป
ตีเมืองปัตตานี ได้เมืองปัตตานีและบนใหญ่เป็นศรีเมืองกะบอกลง เรียกว่า
พระยาตานี ฝ่ายเมืองไทรบุรี กระด้นคั้นและตรงกันมำความครันครำ กียอม
อ่อนน้อมเป็นเมืองขึ้น เราจึงได้เมืองขึ้นในแดนมลายูเพิ่มขึ้นอีกหลายเมือง.

ครั้งที่ ๒ ที่ตำบลท่าดินแดงใน พ.ศ. ๒๓๒๙ ถึงแม้ว่ากองทัพพระมำที่ยกมา

อย่างใหญ่หลวงครั้งที่ ๑ จะถูกไทยตีแตกพ่ายแพ้ ไปกต พระเจ้าปะดุงก็ยังไม
สิ้นความพยายามที่จะตีเอาเมืองไทยให้ได้ ด้วยทำสงครามยังไม่เคยแพ้ใคร พึง
มาแพ้ไทยเป็นครั้งแรก เกรงคนทั้งหลายจะดูหมิ่น แต่ความเปลี่ยนแปลงนุชวิธี

ใหม่ คือยกทัพมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ทางเดียว ซึ่งเป็นทางใกล้
 กรุงเทพฯ และเตรียมเรื่องเสบียงอาหารเป็นอย่างดี ครั้นถึงปลาย
 ฤดูฝนจึงให้ราชบุรุษองค์ใหญ่ซึ่งเป็นพระมหาอุปราชถือพล ๕ หมื่นยกเข้า
 มาเตรียมการในแดนไทยก่อน แล้วพระเจ้าปะดุงจะยกกองทัพหลวงตาม
 เข้ามาที่หลัง พระมหาอุปราชลงมารวบรวมพลที่เมืองเมาระตะมะพร้อมแล้ว
 ก็แบ่งให้เมียนหัวนกับเมียนเมหัวนคุมพล ๓ หมื่นยกล่วงหน้าเข้ามาทางด่าน
 พระเจดีย์สามองค์ กองทัพทั้งสองจึงเข้ามาตั้งที่หาดินแดงแห่งหนึ่ง ที่
 สามสบแห่งหนึ่ง ทำค่ายใหญ่ค่ายน้อยหลายค่าย ชักปืนกันถึงกัน แล้วพระ
 มหาอุปราชก็ยกกองทัพหลวงมีจำนวนพล ๒ หมื่นตามเข้ามาตั้งค่ายอยู่ที่ริม
 ด่านแม่กษัตริย์ ฝ่ายเวรมัพลรบราว๑หมื่น กรมพระราชวังบวรฯ เป็นแม่ทัพ
 หน้า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเป็นจอมทัพหลวง โปรด
 ให้กรมพระราชวังหลังโดยเสด็จไปในกองทัพหลวงด้วย กองทัพไทยทั้ง
 สองเข้าตีพร้อมกัน กองทัพวังหน้าเข้าตีค่ายที่สามสบ กองทัพวังหลังเข้า
 ตีค่ายที่หาดินแดง ไทยตีพระม่าแตกพ่ายแพ้ไปทุกค่าย กองทัพไทยได้ติดตาม
 พระม่าไปจนถึงค่ายพระมหาอุปราชที่แม่กษัตริย์ ครั้นพระม่าแตกยับเยินไทย
 ฆ่าฟันพระม่าล้มตายมากมาย จับได้ชะเลยช้างม้าเสบียงอาหารและเครื่อง
 ศัสตราวุธเป็นอันมาก แม้ที่สู้รบใหญ่ที่กองทัพพระม่าเอามาครั้งนั้นไทยก็
 ได้ไว้ทั้งหมด ตัวพระมหาอุปราชหนีไปเกือบไม่พ้น นับเวลาดังแต่กองทัพ
 ยกไปจากกรุงเทพฯ ไม่ถึงเดือนก็เสร็จสงคราม เป็นอันว่าพระม่าต้องพ่าย
 แพ้แก่ไทยต้องบิบัติทุกกัน การที่พระม่ามารบแพ้ไทยเมื่อยกมาครั้งก่อนนี้เหตุพอ
 เป็นข้อแก้ตัวว่าตีหัวเมืองเหนือได้ของไทยได้หลายเมือง ที่ไม่สำเร็จเพราะ
 ชาติเสบียงอาหาร แต่การที่พระม่าแพ้ครั้งหลังนี้ไม่มีข้อแก้ตัวเลย เพราะ
 พระม่าได้คิดอ่านแก้ไขข้อติดขัดมาแต่ต้นทุกอย่าง ตั้งใจจะตีเอาเมืองไทย

ให้ได้ แต่ต้องพ่ายแพ้กลับไป คนทั้งหลายนึกถึงว่าจะมาสู้ฝีมือและความ
คิดไทยไม่ได้ แต่พม่าก็มีได้พยายามที่จะมาตีกรุงเทพ ฯ อีกต่อไป.

ครั้งที่ ๓ รบกับพม่าที่เมืองนครลำปางและเมืองป่าซางใน พ.ศ. ๒๓๓๐ ตั้งแต่

พม่ายกกองทัพใหญ่มารบไทยพ่ายแพ้ต้องครั้งติด ๆ กันนั้น พระเจ้าปะดุงก็
เจ็ดขยายฝีมือไทยไม่ยกมารบอีก และเป็นเหตุให้หัวเมืองประเทศราชลื้อจีน
ทางเหนือมีเมืองเชียงรุ่งและเชียงคองเป็นต้นพากันกะต่างกระเดื่อง พระเจ้า
ปะดุงเกรงว่าหัวเมืองลื้อจีนจะมาเข้ากับไทยเสียหมด จึงให้หุ่ยหม่าฮาย

ผู้เป็นแม่ทัพพล ๕๕,๐๐๐ ยกมาปราบปรามหัวเมืองลื้อจีนที่กระเดื่อง

หุ่ยหม่าฮายผู้ได้ให้จ้อฮ้องนรทาคุมพลยกเลยเข้ามาตีเขตต์ดำนนา ไปมะ

ยู่ฉวนซึ่งหลบหนีไทยไปอยู่เมืองเชียงแสนได้คุมไพร่พลไปสมทบกับจ้อฮ้องนรทา

คี่เมืองฝางได้ แล้วพม่าก็ตั้งทำนาละละละเบี่ยงอาหารที่นั่นเพื่อจะได้ยกมาตี

เมืองลำปางต่อไป ส่วนไปมะยู่ฉวนกลับลงมาอยู่ที่เมืองเชียงแสน ภายหลัง

ไปมะยู่ฉวนถูกเจ้านายในแคว้นดำนนามัพระยาเชียงรายพระยาของและพระยา

แพร่ซึ่งอยู่ในอำนาจพม่าด้วยจำใจจับได้ แล้วถูกเจ้ากาวิละเจ้าเมืองลำปาง

ส่งตัวมาถวายยังกรุง ทางกรุงจึงทราบว่าจะมามุ่งจะตีหัวเมืองในเขตต์ดำนนา

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดให้พระยาภาวดีแบ่งครอบครัว

พลเมืองจากนครลำปางขึ้นไปตั้งเมืองเชียงใหม่ และให้นายคำโสมน้องชาย

อยู่รักษาเมืองลำปาง พระยาภาวดีเห็นว่าผู้คนที่น่าไปเป็นกำลังมีไม่พอเพียง

จึงไปตั้งที่เมืองป่าซางซึ่งเป็นเมืองเดิมอยู่ใต้เชียงใหม่ ต่อมาได้โปรดให้

กองทัพเมืองสุวรรณโคตรและเมืองกำแพงเพชรยกไปช่วยพระยาภาวดี ครั้น

ถึงฤดูแล้ง พม่าได้ตั้งกองทัพเพิ่มเติมจากเชียงคองเชียงรุ่งและเมาระตะมะเข้ามา

อีก สมทบกองทัพที่เมืองฝาง ยกเข้าล้อมเมืองป่าซางและนครลำปางพร้อม

กัน ครั้นทรงทราบจึงโปรดให้กรมพระราชวังบวร ฯ คุมพล ๖๐,๐๐๐ ขึ้นไปช่วย

กองทัพยกขึ้นไปรบพระม้ายัตถ์เมืองอยู่พร้อมกับพวกที่ถูกพระม้ายัตถ์
แตกหนีไปทั้งสองแห่ง เมื่อกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จกลับได้เชิญพระพุท
ธิ์หิงค์ลงมาไว้ในกรุงเทพฯ ด้วย บัดนี้พระพุทธรูปหิงค์ประดิษฐานอยู่บนพระ
ที่นั่งพุทธไสยาสน์.

ครั้งที่ ๔ คราวไทยตีเมืองทวายใน พ.ศ. ๒๓๓๐ เมื่อไทยสามารถตีทัพกษัตริย์
ของพระม้ายัตถ์ไปได้ถึงสองครั้งติด ๆ กัน จนพระม้ายัตถ์ไม่กล้า
ยกทัพมาอีก ทรงเห็นเป็นโอกาสเหมาะที่จะตอบแทนพระม้ายัตถ์ จึงโปรดให้
เตรียมกองทัพยกไปตีพระม้ายัตถ์ มีจำนวนไพร่พล ๘ หมื่น กองทัพยังไม่ทัน
ยกไปได้ข่าวลงมาถึงกรุงเทพฯ ว่า มีศึกพระม้ายัตถ์เมืองบ่าซางและเมือง
นครด่าปาง จึงโปรดให้แบ่งกำลังที่เกณฑ์ไว้จัดเป็นกองทัพมีจำนวนพล ๖ หมื่น
ให้กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จขึ้นไปปราบปรามพระม้ายัตถ์ทางข้างเหนือ การที่จะ
ตีพระม้ายัตถ์จะต้องเปลี่ยนเป็นยกไปตีเมืองทวายแต่เมืองเดียว ครั้นกรม
พระราชวังบวรฯ เสด็จยกกองทัพไปแล้ว ทางพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกก็เสด็จยกกองทัพหลวงมีจำนวนพล ๒ หมื่นออกจากกรุงเทพฯ ไปตี
เมืองทวาย กองทัพไทยยกข้ามภูเขามรตดีไปทางช่องเขาสูงอันเป็นทางกันดาร
อย่างยิ่ง ไพร่พลได้รับความลำบากบอบช้ำอย่างแสนเข็ญ ทงนเพราะเรา
เลือกทางผิด เนื่องจากขาดผู้นำทางไปเมืองทวาย พระม้ายัตถ์หารรักษา
เมืองทวายเพียง ๘ พัน เก่งหุนยัเมงเป็นแม่ทัพ พระม้ายัตถ์เปรียบไทยที่ชาวเมือง
ทวายเข้าด้วยพระม้ายัตถ์อย่างหนึ่งระเบียงอาหารของไทยขาดแคลนอย่างหนึ่ง และ
ไพร่พลไทยได้รับความบอบช้ำอดโรยเนื่องจากการเดินทางอย่างหนึ่ง กองทัพ
ไทยที่ค่ายพระม้ายัตถ์หลายค่ายแต่ไม่สามารถจะตีเมืองทวายได้ เพราะพระม้ายัตถ์
ชาวเมืองทวายได้ต่อสู้รบกันอย่างแข็งแรง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกทรงเห็นว่าระเบียงอาหารในกองทัพขาดแคลนจนหมดลงทุกที และ

ถึงหากว่าในครั้งนั้นเจ้าเมืองทวายได้ก็ไม่สามารถจะรักษาไว้ได้ จึงตกลง
ให้เลิกทัพกลับ.

สงครามครั้งที่ ๕ คราวไทยตีพะม่า ต่อมาอีก ๔ ปี มังจันจาเจ้าเมืองทวายไป

ชักชวนเจ้าเมืองตะนาวศรีและเจ้าเมืองมริดพร้อมใจกันมาขอสงวนมิภักดีและ
เอาเมืองทั้งสามมาขึ้นกับไทย มุขเหตุเกิดขึ้นด้วยตัวพระยาทวาย เพราะ
พระเจ้าปดุงจะถอดเสียดเจ้าเมือง จึงเอาใจออกหากจากพระเจ้าปดุง
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดให้พระยาบมราชคุมพล ๕,๐๐๐
ไปช่วยรักษาเมืองทวาย เพราะเกรงพะม่าจะมาย่ำยี และโปรดให้
กรมพระราชวังบวรฯ ออกไปยังเมืองทวายด้วย กรมพระราชวังบวรฯ มี
ใบบอกมากราบทูลว่า ชัยภูมิเมืองทวายนั้นไทยเสียเปรียบพะม่ามากนัก
ทั้งไม่น่าไว้ใจในความภักดีของพระยาทวาย จึงขอทำลายเมืองทวายเสีย
และกวาดต้อนผู้คนเข้ามา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่ทรง
อนุญาต ครั้นแล้วกรมพระราชวังบวรฯ ก็กลับเข้ามายัง กรุงเทพฯฯ ตัว
พระยาทวายถูกส่งเข้ามากรุงเทพฯฯ พระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบล
คอกกระบือ จึงได้เรียกว่า บ้านทวาย อยู่ใกล้วัดยานนาวาทุกวันนี้.

ฝ่ายข้างเมืองพะม่า พระเจ้าปดุงได้ทราบว่ามีมังจันจาเจ้าเมืองทวาย
เป็นกบฏ จึงจัดตั้งกองทัพลงมาปราบปราม พะม่าสู้ไม่ได้ก็แตกถอยหนี
ไปเมืองเมะตะมะ แล้วก็กระเตรียมไพร่พลจะมาปราบทวายอีก.

เนื่องด้วยที่เราได้เมืองทวายเมืองตะนาวศรีและเมืองมริดมาเป็นเมือง
ขึ้น จึงเป็นการเหมาะที่จะใช้เมืองทั้งสามนี้เป็นที่ตั้งฐานทัพของไทยเพื่อรบ
พะม่าต่อไป พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงพระราชดำริจะตีพะม่า
ให้ได้ ได้เสด็จเป็นจอมทัพไปอีกครั้งหนึ่งพร้อมด้วยกรมพระราชวังบวรฯ
มีไพร่พล ๕ หมื่นจัดเป็นกองทัพบกทัพ ๓ กองทัพเรือทัพ ๓ ยกขึ้นไปตีหัว

เมืองมอญทั้งทางทะเลและทางบกพร้อมกัน ฝ่ายข้างพระม้าว พระเจ้าปะดุงโปรดให้พระมหาอุปราชเป็นจอมทัพยกมาต่อสู้กับไทย มีจำนวนพล ๕ หมื่น ฝ่ายมอญชาวเมืองท่งสามซึ่งมีความรักดีต่อไทยอยู่ก่อนนั้นบังเกิดความไม่พอใจไทย เปลี่ยนใจไปเข้าด้วยพระม้าว กลับเป็นกบฏต่อไทย ไทยต้องปราบกบฏมอญฝ่ายหนึ่งและรบกับพระม้าวอีกฝ่ายหนึ่ง กลายเป็นถูกศึกชนาบ ส่วนเสบียงอาหารเราก็คงจะหมดสิ้น ข้ามภูเขามาจากเมืองไทยด้วยความยากลำบาก กองทัพไทยต่อสู้พระม้าวมอญเต็มความสามารถ ในที่สุดเห็นเหลือกำลังจะต่อสู้ จึงต้องเลิกทัพกลับมา เป็นอันว่าเมืองท่งสามกลับตกเป็นเมืองขึ้นของพระม้าว การรบครั้งนี้แม้ว่าจะไม่ล้มพระราชประสงค์ที่จะแผ่พระราชอาณาเขตต์เข้าไปในพระม้าวจริง แต่ก็เป็นเหตุให้พระม้าวมีความมีอายกกองทัพมาย่ำยถึงพระนครของไทยได้ เป็นเหตุให้เข้ามาตีหัวเมืองในฉานนาบางคราวเท่านั้น.

สงครามครั้งที่ ๒ คราวพระม้าวตีเมืองเชียงใหม่ . ตั้งแต่กองทัพพระม้าวที่ยกมาตี

นครลำปาง และเมืองป่าซางเสียทีหันไทยไปทั้ง ๒ ทิศ จึงได้กล่าวมาแล้วในเรื่องสงครามครั้งที่ ๓ นั้น พระเจ้าปะดุงยังไม่สิ้นเสียด้วย อาณาเขตต์ฉานนาที่ไทยแย่งเอามาเสีย จึงคิดมานะจะตีเมืองเชียงใหม่คืนไปอีกให้จงได้ ครั้นใน พ.ศ. ๒๓๔๐ จึงให้เกณฑ์กองทัพยกมาอีกครั้งหนึ่ง ให้เนเมโย กะยอตัน และ หะสุระ เป็นแม่ทัพใหญ่ยกมาตั้งประชุมทัพที่เมืองน่าย เกณฑ์ไทยใหญ่ในหัวเมืองประเทศราชเข้าสมทบ รวมได้จำนวนพลทั้งสิ้น ๕๕,๐๐๐ จัดเป็น ๘ กองทัพ ยกตรงมาเมืองเชียงใหม่ เข้าตั้งค่ายล้อมเมืองไว้เป็น ๓ ชั้น ประสงค์จะตีเอาเมืองเชียงใหม่ให้จงได้ พระยาภาวดี เสด็จเตรียมบ่อนักเมืองไว้เป็นสามารภ และพระม้าวได้มาตั้งรักษาเมืองนครลำปางอีกแห่งหนึ่ง คอยสังเกตทางมิให้กองทัพกรุงยกขึ้นไปช่วยเมืองเชียงใหม่ได้.

ฝ่ายไทยโปรดให้เกณฑ์กองทัพในกรุงเทพฯ และหัวเมือง มีเมืองนครสวรรค์ นครวัดโลก สุโขทัย พิษณุโลก พิจิตร พิษณุและนครราชสีมาเป็นต้น รวม

จำนวนพล ๒๐,๐๐๐ ยกลงไปสมทบกองทัพเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งเจ้าอนุบาล
เมืองเวียงจันทน์รับอาสาจะยกพล ๒๐,๐๐๐ มาช่วยรบ ให้กรมพระราชวัง
บวรฯ เสด็จเป็นจอมพลไปบัญชาการศึก กองทัพไทยตีพระม้าที่เมืองลำพูน
และเชียงใหม่แตกพ่ายทั้งสองแห่ง แม่ทัพใหญ่พระม้าตายในที่รบ ไพร่พล
พระม้าถูกไทยฆ่าฟันล้มตาย และจับเป็นเชลยเป็นอันมาก ทั้งเครื่องศาสตรา-
วุธและช้างม้าพาหนะ ไทยก็ได้ไว้เกือบหมด พระม้าที่เหลือตายพากันหนีกลับ
ไปเมืองเชียงแสน ครั้นพระเจ้าปดุงทราบข่าวว่าเมืองเชียงใหม่มิสำเร็จก็ให้
ท้าวคราเวียกกองทัพกลับไปเมืองพระม้า.

สงครามครั้งที่ ๗ คราวขับไล่พระม้าออกจากเขตต์ล้านนาไทย ตั้งแต่พระม้าพ่าย

แพ้ไทยไปจากเมืองเชียงใหม่นั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๓ พระม้าตั้งรักษาอยู่แต่เมือง
เชียงแสน ไม่ลงมารบกวณเมืองเชียงใหม่อีก ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๓๔๕ พระ
เจ้าปดุงขัดเคืองพระยาภาวดีเจ้าเมืองเชียงใหม่นั้นได้แต่งกองทัพยกไปตีเมืองลำด
ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของพระม้า จึงให้ยกกองทัพมาตีเมืองเชียงใหม่อีกครั้งหนึ่ง
ให้อันนะห่วนเป็นแม่ทัพใหญ่ กองทัพพระม้ามารด้อมเมืองเชียงใหม่วาง
ค่ายมั่น ฝ่ายข้างกรุงเทพมหานคร โปรดให้เกณฑ์กองทัพในกรุงเทพหัวเมือง
และกองทัพเมืองเวียงจันทน์ไปสมทบกันรบพระม้า ให้กรมพระราชวังบวร
เป็นแม่ทัพใหญ่.

เมื่อกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จยกกองทัพขึ้นไปครั้งนั้นไปประชิดเป็น
นิกกลางทาง พอลี้ถึงเมืองเกินอาการพระโรคกำเริบเกิดทุกข์เวทนาถ้าไม่
สามารถจะเสด็จต่อไปได้ เมื่อข่าวนี้ทราบถึงกรุงเทพฯ จึงโปรดให้กรม
พระราชวังหลังรับเสด็จตามขึ้นไปช่วยกรมพระราชวังบวรฯ กรมพระ
ราชวังบวรฯ จึงทรงมอบอาชญาสิทธิให้กรมพระราชวังหลังเป็นแม่ทัพแทน
พระองค์ต่อไป ครั้นกรมพระราชวังหลังเสด็จไปถึงเชียงใหม่นั้นจึงมีรับสั่ง

ให้กองทัพไทยยกเข้าค่ายพระม้าวร้อมกัน พระยาภาวดีระกียกกองทัพข้างใน
เมืองตันทนามออกมา ไทยก็ได้อำพระม้าวร้อมทุกค่าย พวกพระม้าวพากัน
แตกฉานหนีไปจากเมืองเชียงใหม่นั้น.

ครั้นรัชชระพระม้าวที่เมืองเชียงใหม่นั้นแล้ว กรมพระราชวังหลังกับเจ้า
นายและนายทัพนายกองผู้ใหญ่ก็พากันลงมาเยี่ยม กรมพระราชวังบวร ฯ ที่
เมืองเกิน กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงขัดเคืองศรีสวัสดิ์วิภาสพดกกองทัพวัง
หลวงเป็นอันมาก ที่ทำการรบต่อสู้พระม้าวที่เมืองเชียงใหม่น้อยหย่อนสู้กองทัพ
วังหน้าไม่ได้ จึงมีพระบัญชาตั้งให้ปรับโทษกองทัพวังหลวงและกองทัพ
เมือง เวียงจันทน์ ซึ่งยกมาถึงลำน้ำ ให้ยกกองทัพขึ้นไปตีเมือง เชียงแสน
ทั้งสองทัพ ให้ขับไล่พระม้าวไปเสียให้พ้นเขตต์อาณาไทยให้จงได้ ฝ่าย
เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์กับพระยายมราช ซึ่งถูกปรับโทษให้ยกกองทัพ
ขึ้นไปตีเมืองเชียงแสนกับกองทัพเมืองเวียงจันทน์ด้วยกันนั้น พอขึ้นไปถึง
เมืองเชียงแสนก็เข้าตั้งล้อมเมืองเชียงแสนไว้ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์
และพระยายมราชปรากฏว่าไปด้วยต้องถูกปรับโทษ จะบังคับบัญชาการ
ไม่มีใครเด็ดขาด ทั้งผู้คนในกองทัพซึ่งเป็นชาวใต้ก็พากันบ่นย่ำเจ็บ ทั้งละเมียง
อาหารก็ขัดสน กำลังกองทัพจึงบ่นบ่นซ้ำอิดโรยลงมาก ช้ามีข่าวว่าพระม้าว
จะส่งกองทัพมาช่วยเมืองเชียงแสน เห็นว่าจะทำการไม่สำเร็จ จึงเลิกทัพ
กลับมา แต่ในเจดานั้นข้างเมืองเชียงแสนนั้นละเมียงอาหาร ผู้คนอด
อยาก พอกองทัพเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ยกกลับมา ทางโน้นพวกชาว
ชาวเมืองก็เป็นกบฏต่อพระม้าว พากันเปิดประตูให้กองทัพพระยาภาวดีระเมือง

เชียงใหม่ กองทัพเมืองลำปางและเมืองน่านเข้าไปได้เข้าพื้นที่ แม่ทัพท้าว
เมืองเชียงแสนก็ตายในที่รบ พะม่ายก็พากันแตกหนีกลับไปเมืองพะม่าหมด
ไม่คิดที่จะตั้งมั่นอยู่ในแคว้นล้านนาไทยอีกต่อไป ไทยได้รื้อทำลายเมือง
เชียงแสนเสีย มีให้เป็นที่อยู่อาศัยของข้าศึกได้อีกต่อไป เป็นอันว่าหัวเมือง
ใหญ่น้อยทั้งปวงในล้านนาก็ตกเป็นเมืองขึ้นของสยามโดยบริบูรณ์.

เมื่อเสร็จศึกในล้านนาแล้ว โปรดให้สถาปนาเกียรติยศพระยาภาวดีผู้มี
ความชอบในสงครามขึ้นเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ เจ้าชั้นถัดมา มีราชทินนาม
ว่าพระบรมราชาธิบดีศรีสุริยวงศ์ เป็นใหญ่ในล้านนา ๕๗ หัวเมือง.

ที่กองทัพวังหลวงไป แสดงการรบ ย่อหย่อน สู้กองทัพวังหน้าไม่ได้ใน
คราวรบพม่าที่เมืองเชียงใหม่ดังกล่าวแล้ว เป็นมูลเหตุให้เกิดการร้ายขึ้น
ในภายหลังต่อมา เพราะพวกแม่ทัพนายกองรุ่นใหม่ในฝ่ายวังหน้าพากัน
ประมาทหมิ่นชำชการวังหลวง ครั้นกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จกลับ
ลงมากรุงเทพฯ อาการพระโรคกำเริบหนักขึ้น เสด็จสวรรคตเมื่อเดือน ๓๒
ปีพุทธศ. ๒๓๔๖ พระชนมายุได้ ๖๐ พรรษา พระองค์เจ้าดำดวน พระองค์
เจ้าอินทปัตถะ พระยาภาวดี (ทองอิน) หลานพระเจ้ากรุงธนบุรีกับขุนนาง
อื่นอีกบางคน ซึ่งเป็นเจ้านายและขุนนางวังหน้าก็กำเริบกระด้างกระเดื่อง แล้ว
เลยคิดประทุษร้ายในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จนต้องรับพระราช
อาญาจนถึงสิ้นชีวิต.

ใน พ.ศ. ๒๓๔๗ ทรงพระราชดำริว่า พะม่ายก็แตกหนีไปจากแคว้น
ล้านนาไทย บางทีจะไปตั้งมั่นอยู่ตามหัวเมืองลื้อเขิน ซึ่งเป็นประเทศ
ราชขึ้นอยู่แก่พม่า จะไปหากำลังกลับมาเบียดเบียนพม่าไทยต่อไปอีก

จึงโปรดให้มหาราชเจ้าเมืองประเทศราชข้างเหนือให้ยกกองทัพขึ้นไปตีเมือง
 ลือไชยคตอดจนแคว้นแคว้นสืบสองปันนาซึ่งเป็นเมืองขึ้นของพม่า เมืองกองทัพ
 หัวเมืองประเทศราชข้างเหนือยกขึ้นไปถึงบรรดาหัวเมืองลือไชยสืบสองปันนา
 ก็ยอมอ่อนน้อมสวามิภักดิ์ โดยดี ครั้นนั้นหัวเมืองประเทศราชลือไชยสืบ
 สองปันนาซึ่งเคยขึ้นพม่าอยู่แต่ก่อนก็มาขึ้นต่อกรุงเทพพระมหานคร.

เหตุการณ์บางอย่างที่เหมือนกันและผิดกันในการที่ไทยกับพม่ารบกันสองยุค ยุค

ที่ ๓ คือ เมื่อรบกับพระเจ้าหงสาวดีตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
 มาจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร รวมเวลาได้ ๕๖ ปี ยุคที่ ๒ คือ เมื่อ
 รบกับพระเจ้าอังวะตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเอกทัศจนถึงรัชกาลที่ ๓ แห่ง
 กรุงรัตนโกสินทร์ รวมเวลาได้ ๕๐ ปี.

เหตุการณ์ที่เหมือนกัน (๑) การสงครามคงเริ่มด้วยพม่ามาตีไทยก่อน และ

ถ้ามอญและไทยใหญ่ยังเป็นอิสระอยู่คราบใด พม่าก็ไม่หาญมาตีเมืองไทย
 ได้ แปลว่า คือเมื่อพม่ามีกำลังใหญ่หลวงยิ่งกว่าไทยเป็นอันมากแล้วเมื่อ
 ไทยจึงจะยกมาตีเมืองไทย เพราะฉะนั้นการสงครามที่ไทยรบกับพม่าไทย
 จึงต้องเสียเปรียบพม่ามาแต่แรกรบกันทุกครั้ง จนต้องเสียกรุงเก่าถึงสอง
 ครั้ง (๒) เมื่อไทยเสียบ้านเมืองยับเยินแล้ว คงกลับตั้งตัวเป็นอิสระ
 ดำรงได้ในโอกาสแรกไม่มีพลาดตั้ง แล้วพยายามต่อสู้พม่าด้วยกำลัง
 น้อย ๆ จนพม่าเซ็ดขยายไม่อาจมาเบียดเบียน (๓) ครั้นไทยตั้งเป็น
 อิสระมั่นคงแล้วก็ยกไปตีเมืองพม่าแก่กันบ้าง ความ ๓ ข้อที่กล่าวมานี้
 ปรากฏว่าเหมือนกันทั้งสองยุค.

เหตุการณ์ที่ผิดกัน เมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวร ๖ ยกกองทัพไปตีเมืองหงสาวดี
 แก่กันพม่า ครั้นนั้นข้างเมืองพม่ากำลังเกิดแตกวิวาแรววน หัวเมือง

ประเทศราชพากันกระด้างกระเดื่อง มอญและทวารวดีวามิภักดิ์ต่อไทย เมือง
มรุตและตะนาวศรีก็ยังเป็นเมืองขึ้นของไทย เมืองหงสาวดีอยู่ในแดนมอญ
ใต้เมืองอังวะลงมามาก.

ในรัชกาลที่ ๓ การที่จะคิดเมืองพะม่ายังคงว่าเมื่อครั้งสมเด็จพระ
นเรศวรหลายเท่า เพราะช้างเมืองพะม่ายังมันคง พระเจ้าปะดุงยังมีกำลัง
อำนาจอยู่เต็มที่ หัวเมืองมอญข้างคอนไคก็ยังมิได้มาเป็นเมืองขึ้นอยู่กับ
ไทย เมืองอมระปุระราชธานีใหม่อยู่ใกล้กับเมืองอังวะและอยู่ในแดนพะม่า.

กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

ประสูติในกรุงศรีอยุธยา ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๓๓ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีมุน
พ.ศ. ๒๒๘๖ ทรงรับราชการมียศศักดิ์เป็นนายสุตจินดาหุ้มแพรมหาดเล็ก
ในแผ่นดินสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าได้
เสด็จออกไปอาศัยอยู่เมืองชลบุรี ครั้นเจ้าตากตั้งชุมนุมอยู่ที่เมืองจันทบุรี
เตรียมจะยกมาปราบปรามข้าศึก พระองค์ทรงคุ้นเคยกับเจ้าตากแต่ครั้ง
กรุงเก่าจึงเข้ารับราชการกับเจ้าตาก ได้เป็นพระมหามนตรีเจ้ากรมพระ
ตำรวจ ทรงทำศึกสงครามมีความชอบได้เลื่อนตำแหน่งบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็น
ลำดับ จนกระทั่งได้เป็นกรมพระราชวังบวรสุรสิงหนาทในพ.ศ. ๒๓๒๕ ใน
รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ

เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงพระประชวรหนักอยู่นั้น มีรับสั่ง
ว่า ได้ทรงสร้างพระที่นั่งอันประณีตบรรจงและใหญ่โตไว้มากมาย ทรง
พระประชวรนานไม่ได้ทอดพระเนตรเห็นรอบคอบเลย ใครจะทอดพระเนตร
ให้สบายพระราชฤทัย จึงให้เชิญเสด็จขึ้นเสด็จบรรทมฟังพระเชณ
แล้วเชิญเสด็จไปรอบพระที่นั่ง เมื่อเสด็จไปนั้นทรงบ่นว่า ของนี้สุดดำห์
ทำด้วยความคิดและเรี่ยวแรงเป็นหนักหนา หวังว่าจะได้อยู่ชมให้สบาย

นาน ๆ ก็ครั้งไม่ได้อยู่แล้ว จะได้เห็นครั้งนั้นเป็นที่สุด ต่อไปก็จะเป็นของ
ท่านผู้อื่น ภายหลังเมื่อทรงพระประสูติมีพระอาการหนักมากแล้ว ให้
เชิญเสด็จขึ้นพระเสด็จเสด็จไปวัดมหาธาตุ รับสั่งว่า จงมีจัดการ
พระพุทธรูป ครั้นเสด็จถึงหน้าพระประธานในพระอุโบสถ มีพระราชนัด
เรียกเอาพระแสง ครั้นเจ้าพนักงานถวายพระแสงแล้ว ทรงเรียกเทียบมา
จุติเรียบเรียงคิดเข้าที่พระแสงทำเป็นพุทธรูปอยู่ครู่หนึ่ง แล้วทรงปรารภจะ
เอาพระแสงแทงพระองค์ถวายพระ พระองค์เจ้าดำดวนจึงเข้าไปปล้ำปลุก
แย่งชิงเอาพระแสงไปเสียจากพระหัตถ์ ทรงพระโทรมนัยยักทอดพระองค์
ลงทรงพระกันแสง ต่อมาพระองค์เจ้าดำดวนต่าง ๆ บรรดาเจ้านายก็
พากันเข้าไปปล้ำปลุกเชิญเสด็จขึ้นทรงพระเสด็จ แล้วเชิญเสด็จกลับพระราช
วังบวร ฯ เมื่อเสด็จมากองทางก็ทรงขัดเคืองพระองค์เจ้าเหล่านั้น คิด
พ้อต่อว่าต่าง ๆ ว่าพากันข่มเหงพระองค์.

เนื่องด้วยพระองค์มีพระอาการประคบด้วยทุกขเวทนากลับ พาให้
เดือดดาลพระราชหฤทัยอยู่ช้านานดังกล่าวแล้ว เป็นเหตุให้เจ้านายและ
ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เกิดความคิดผิดไปว่ากรมพระราชวังบวร ฯ
มีความขัดเคืองสมเด็จพระเชษฐาธิราชด้วยเหตุอื่น เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ
ประสูติพระ อากาญเพียบ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ มีพระราช
ประสงค์จะเสด็จขึ้นไปเยี่ยมประสูติและรักษาพยาบาล ข้าราชการผู้เป็น
เจ้าหน้าที่ฝ่ายพระราชวังหลวงจะไป ค้างกองล้อมองรักษาพระองค์เฝ้าเสด็จ
ตามพระราชประเพณี พวกวังหน้าที่พากันมาห้ามปรามขัดขืน มิให้พวก
วังหลวงเข้าไปในพระราชวังบวร ฯ เกือบจะเกิดเหตุยุ่งเหยิงขึ้น สมเด็จพระ
เจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ทรงทราบเหตุนี้จึงเสด็จขึ้นไป

ยังพระราชวังบวร ฯ พร้อมด้วยเจ้าพระยารัตนพิพิธและเจ้าพระยามราช
 พาพวกข้าราชการขึ้นไปตั้งกองล้อมวง พวกฝ่ายกรมพระราชวังบวร ฯ ก็
 พากันย่ำเกรงมิอาจเข้ามาขัดขวาง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ เสด็จ
 ขึ้นประทับแรมรักษาพยาบาลสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ
 อยู่ ๖ วันที่สวรรคต.

เมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ได้เป็น
 กรมพระราชวังบวร ฯ ที่พระมหาอุปราชผู้รับรัชทายาท พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้า ฯ โปรดให้คงเสด็จประทับอยู่ที่พระราชวังเดิม มิให้ไป
 ประทับ ณ พระราชวังบวร ฯ ด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวัง
 บวรมหาสุรสิงหนาทได้กราบทูลไว้แต่เมื่อประสูติว่า ขอให้ลูกเธอได้
 อยู่อาศัยในพระราชวังบวร ฯ ต่อไป ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระองค์ก็ทรง
 พระชนมายุอยู่แล้ว ไม่ช้านานเท่าใดพระราชโอรสก็จะได้เสวยราชสมบัติ
 การย้ายจึงควรเขาได้ย้ายเมื่อเสด็จเข้ามาประทับในพระบรมมหาราชวังทีเดียว.

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๕ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ประสูติเมื่อวันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีกุน ตรงกับวันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๓๐ ณ บ้านอัมพวาของเมืองสมุทรสงคราม นามเดิมชื่อ นิม ขณะประสูติเป็น หม่อมราชวงศ์ อยู่ชายาเสี้ยมแก่พะม่า ประเทศสยามกำลังแตกเป็นก๊กเป็นเหล่า และขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังดำรงพระยศตำแหน่งเป็นหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี พระองค์ได้ครองราชสมบัติในปี พ.ศ. ๒๓๕๒ เมื่อพระชนมายุได้ ๕๓ พรรษา ครองราชสมบัติอยู่ ๑๖ ปีถึงสวรรคตเมื่อวันที่ ๒๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๖๗ ขณะนั้นพระชนมายุได้ ๕๗ พรรษา.

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ เจ้าฟ้าบุญรอด ซึ่งเป็นพระธิดาสมเด็จพระเจ้าฟ้าง่างเชอ (เจ้าฟ้ากรมพระศรีสวัสดิวรางค์) ของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นพระอัครมเหสี มีพระราชโอรสด้วยกัน ๓ พระองค์ องค์ใหญ่ขึ้นพระชนม์ได้ยังทรงพระเยาว์ องค์ที่ ๒ คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เจ้าฟ้าชายมงกุฎ) องค์ที่ ๓ ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรมขุนอิศเรศรังสรรค์) พระราชโอรสองค์ใหญ่ที่สุดนั้นประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเย็น ได้สถาปนาเป็น กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ภายหลังได้ครองราชสมบัติทรงพระนามว่า พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชโอรสและราชธิดารวมทั้งสิ้น ๗๓ พระองค์.

ขณะที่สมเด็จพระบรมชนกนาถเริ่มเข้ามามีราชการกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นพระองค์มีพระชนมายุเพียง ๒ พรรษา ครั้นเมื่อทรงพระเจริญวัย

สมควรแก่การศึกษาแล้ว พระราชบิดาได้ทรงมอบไว้กับสมเด็จพระวันรัต (ทองอยู่) วัดระฆังโฆสิตาราม ครั้นนั้นยังเรียกว่าวัดบางว่าใหญ่ เพื่อได้ทรงศึกษาอักษรธรรม สมัย ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ทรงรับราชการอยู่กับพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นได้ตามเสด็จไปในงานสงครามเกือบทุกครั้ง ขณะเมื่อพระราชบิดาได้เสวยราชสมบัติแล้ว ก็ยังตามเสด็จไปในงานพระราชมสงครามอีกหลายครั้ง เพราะฉะนั้นพระองค์จึงทรงเห็นงานสงครามมาแต่ยังทรงพระเยาว์ ครั้นเมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถได้ครองราชสมบัติ จึงได้ทรงพระอิสริยยศเป็น พระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เมื่อพระชนมายุได้ ๑๖ พรรษา ครั้นพระชนมายุ ๑๘ พรรษาสมเด็จพระบรมชนกนาถราชโปรดอนุญาตให้เสด็จไปประทับที่พระราชวังเดิมของพระเจ้ากรุงธนบุรี (พระราชทานให้เป็นโรงเรียนนายเรือในรัชกาลที่ ๕) ทรงผนวชใน พ. ศ. ๒๓๓๓ ประทับอยู่ที่วัดสมอรายคือวัดราชาธิวาสในบัดนี้ ผนวชอยู่พรรษาหนึ่งก็ทรงลาผนวช ต่อมากรมพระราชวังบวรฯ ก็สวรรคต พระองค์จึงได้ดำรงตำแหน่งเป็นกรมพระราชวังบวรฯ แต่ในระหว่างที่ยังมิได้ทรงตั้งใคร เป็นกรมพระราชวังบวรฯ นั้นพระเจ้ายอลอง (องเชียงสือ) ให้ทูตนำราชสาส์นพร้อมด้วยเครื่องราชบรรณาการมากราบทูลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ขอให้ตั้งเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรเป็นกรมพระราชวังบวรฯ เสีย เพราะเกรง จะเกิดเหตุไม่เรียบร้อยขึ้น เข้าใจว่าเรื่องการที่จะเกิดแตกกันขึ้นภายในกรุงฯ ออกไปถึงเมืองญวน มุขเหตุที่จะเกิดแตกกันขึ้นนั้นก็เพราะในปลายรัชกาลที่ ๓ นั้น พระราชวงศ์านุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ที่ได้เคยทำการทัพศึกมาแต่ก่อน เช่นกรมพระราชวังหน้าและวังหลังก็สวรรคตสิ้นพระชนม์ เสนาบดีที่เป็นผู้ใหญ่เช่นเจ้าพระยาอัครมหาเสนา (บุญนาคน) ก็ถึงแก่อสัญกรรม เจ้านายทั้งวังหลวงและวังหน้า พระชั้นเจ้าเจริญขึ้นในรัชกาลที่ ๓ มีมากด้วยกัน ทั้งข้าราชการที่มีบรรดาศักดิ์

ศักดิ์เป็นรุ่นใหม่ก็มาก ชวนจะเกิดความไม่ปรองดองและเป็นพวกเป็นเหล่ากัน ชื่อนี้จะพึงเห็นได้ในเรื่องพระองค์ดำควน พระองค์อินทปัต ซึ่งเป็นพระราชโอรสกรมพระราชวังบวรฯ พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรฯ อยู่จนสมเด็จพระบรมชนกนาถสวรรคต จึงได้ขึ้นครองราชสมบัติ เมื่อพระชนมายุได้ ๔๓ พรรษา พระปรมาภิไธยอย่างดังเขปว่า พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย.

ทรงทำนุบำรุงบ้านเมือง เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ครองราชสมบัติแล้ว เจ้าฟ้ากรมขุนภานุรัตนบุรี (เจ้าฟ้าเหม็น) กับนายหนูดำ เจ้าจอมมารดาดี ซึ่งเป็นพระโอรสและธิดาของพระเจ้ากรุงธนบุรีทั้งสามคน ได้คบคิดกับขุนนางหลายคนจะก่อการกบฏ ครั้นทรงชำระเป็นคดีแล้วก็รับสั่งให้เขาคัวไปประหารชีวิตเสีย อนึ่งเมื่อเสด็จพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว พระองค์จึงทรงสถาปนา สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรฯ.

ในรัชกาลนี้ได้โปรดให้ก่อสร้างสิ่งต่างๆ หลากอย่าง เป็นต้นว่า ที่ตั้งต้นโพธิ์นั้น เมื่อในรัชกาลที่ ๓ ได้โปรดให้กรมพระราชวังบวรสุรสิงหนาท เสด็จลงไปกระทำการที่จะสร้างเมืองขึ้นไว้ป้องกันข้าศึกที่จะมาทางทะเลอีกแห่ง ๓ การยังค้างอยู่เพียงได้ลงมือทำบ่อยๆ หนึ่งก็ยังไม่ทันแล้ว ควรจะต้องทำต่อไปให้แล้วเสร็จ จึงโปรดให้กรมราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์เป็นแม่กองเสด็จลงไปสร้างเมืองขึ้นที่ปากตลิ่งให้เป็นท่มก่ง สำหรับป้องกันข้าศึกทางทะเล มีข้อมและเครื่องป้องกันข้าศึกทุกประการ พระราชทานนามว่า เมืองนครเขื่อนขันธ์ คือจังหวัดพระประแดงเดี๋ยวนี้ (ถูกยุบไปพร้อมกับจังหวัดอื่นใน พ.ศ. ๒๔๗๕) ให้ย้ายครัวมอญเมืองปทุมธานีพวกพระยาแจ้งซึ่งมีจำนวนชายฉกรรจ์ ๓๐๐ คน

ลงไปอยู่ ณ เมืองนครเขื่อนขันธ์ และโปรดตั้ง สมเด็จพระยาเจ้าเป็น
พระยานครเขื่อนขันธ์ ๑ บัณฑิตสร้างนั้น คือ บัณฑิตเจ้าสิง บัณฑิต
 ศัตรูพินาศ ๑ ฯลฯ

ทรงทราบข่าวว่าองค์ท่านเจ้าเมืองไซ่ง่อนได้เกณฑ์ไพร่พลทั้งเขมรและญวน
 ให้มาซุกคดองจากทะเลสาบมาออกอ่าวสยามตรงเมืองบันทายมาศ (ฮาเตียน)
 ทรงพระราชดำริว่า ถ้าคดองที่ญวนซุกนั้นสำเร็จแล้วญวนอาจจะยกกองทัพมาตี
 หัวเมืองทางทะเลได้ โดยสะดวกกว่าแต่ก่อนมาก จึงโปรดให้พระเจ้าลูกเธอ
 กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นแม่กองเสด็จลงไปจัดการ สร้างเมืองสมุทรปราการ
 ขึ้น ให้มีบ่อนปราการและเครื่องบ้องกันข้าศึกทุกประการ สำหรับบ้องกันข้าศึก
 ทางทะเล บ่อนที่สร้างขึ้นมีบ่อน ๘ แห่งสมุทร บ่อนนารายณ์ปราบศึก ฯลฯ
 ในคราวเดียวกันที่สร้างเมืองสมุทรปราการนั้น ได้โปรดให้ พระเจ้าน้องยาเธอ
 กรมหมื่นศักดิ์พลเดช เป็นแม่กองไปสร้างบ่อนเพชรทั้งชนบทเมืองนครเขื่อนขันธ์
 อีก ๒ บ่อน ทั้งให้ซุกคดองลัดหลังเมืองนครเขื่อนขันธ์คดองหนึ่งมาทะเลคดอง
 คาฉาง.

ในการศาสนา นั้น พระองค์ก็ได้ทรงทำนุบำรุงเป็นอย่างดี คือ สมเด็จพระ
 บรมชนกนาถทรงพระราชดำริจะสร้างวัดและพระวิหารขนาดใหญ่กลางพระนคร
 ที่ใกล้เสาชิงช้า สำหรับประดิษฐานพระโต ซึ่งให้เชิญลงมาจากเมืองสุโขทัย
 แต่การนั้นยังค้างอยู่ จึงโปรดให้สร้างพระวิหารนั้นก่อนจนยกเครื่องบนเสร็จ
 ค้างอยู่แต่ยังมีใตยกล้อฟ้าใบระกา แล้วเชิญพระโตขึ้นประดิษฐานบนพระวิหาร
 นั้น พระโตองค์นี้ปรากฏพระนามฉบับันว่า พระศรีศาสดายมุนี และวัดที่
 พระวิหารนี้ตั้งอยู่คือ วัดสุทัศน์ ส่วนอื่นๆ ของวัดนอกจากพระวิหารยังมีได้ทรง
 สร้าง นอกจากนั้นยังได้โปรดให้บูรณะวัดแจ้งซึ่งอยู่ริมพระราชวังเดิม แล้ว
 พระราชทานนามพระอารามเปลี่ยนใหม่ว่า วัดอรุณราชวราราม และให้สร้างวัด

ไชยพฤกษ์มาดาอดีตโมถโลกและวัดหงสาวรม แต่วัดทั้งสามยังไม่ทันสำเร็จก็พอ
ต้นรัชกาล หนึ่งเมื่อคราวใกล้จะเสวยกรุงศรีอยุธยาขึ้น มีพวกจีนคบคิด
กันเอาไฟเผาพระมณฑปพระพุทธบาทเสีย มาถึงรัชกาลพระบรมชนกนาถได้
โปรดให้สร้างพระมณฑปขึ้นใหม่ยังไม่เสร็จ จึงโปรดให้สร้างต่อเติมจนแล้ว
เสร็จ อีกประการหนึ่ง พระองค์ใคร่จะทรงทราบความเป็นไปของศาสนาองค์
ในลังกาทวีป เนื่องด้วยขาดการติดต่อกันมาเสียช้านาน จึงได้ส่งสมณทูตออก
ไปสืบสวนดู เมื่อสมณทูตไทยออกไปคราวนั้น ได้ หน่อพระศรีมหาโพธิ์
ลังกาซึ่งถือกันว่าเป็นเชื้อสายของต้นไม้ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้มา ๖ ต้น พระ
อาจารย์องค์หนึ่งขอไปปลูกไว้ที่เมืองกระตนันตนหนึ่ง เจ้าพระยาบวรขอเอา
ไปปลูกไว้ที่เมืองนคร ๒ ต้น ที่เหลือมาถึงกรุงเทพฯ ๓ ต้นได้ โปรดให้ปลูก
ไว้ที่วัดสุทัศน์ตนหนึ่ง วัดมหาธาตุตนหนึ่ง และวัดสระเกศตนหนึ่ง.

เนื่องด้วยได้ช้างเผือกมาสู่พระบารมีถึง ๓ เชือก จึงได้พระนามถวาย
ตามโบราณราชประเพณีว่า พระเจ้าช้างเผือก และได้โปรดให้ทำรูปช้าง
สีขาวอยู่กลางวงจักรทิศในของพนมแดง ให้เป็นธงสำหรับชักในเรือกำปั่นหลวง
ที่แคว้นไปมาค้าขายกับนานาประเทศ จึงเป็นมูลเหตุที่ ธงช้าง เป็นธงชาติไทย
แต่บัดมา แต่โบราณมานั้นสันนิษฐานว่าเราใช้ ธงสีแดง เป็นธงชาติ

* ต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่ลังกา ถือกันว่าเป็นเชื้อสายของต้นไม้ที่พุทธศยในอินเดีย มีอายุราว ๒,๐๐๐ ปี
ส่วนต้นโพธิ์เดิมที่พุทธศยได้เสวยสุขะไปเสียนานแล้ว แม้แต่ที่ลังกาก็ไม่มีใครทราบว่ายู่ตรงไหนแน่ เพราะ
ฉะนั้นจึงเป็นอันอันอันได้ว่า พระศรีมหาโพธิ์มีอายุมากที่สุดในโลกในพวกต้นไม้ด้วยกัน มีตำนานเล่าว่า มี
กษัตริย์ถึงหกองค์หนึ่งในลังกาทวีป ได้มีพระวราภรณ์ไปกราบขอหน่อต้นโพธิ์ที่พุทธศยซึ่งมีต้นโพธิ์ที่พระ
พุทธเจ้าตรัสต่อพระเจ้าอโศกราช พระเจ้าอโศกราชโปรดพระราชทานให้ และให้พระราชบิดาไปให้กษัตริย์ลังกา
พระนางได้เอาหน่อโพธิ์เสียบไว้บนพระเศียรแล้วเหาะไปในอากาศจนถึงกรุงลังกา กษัตริย์ลังกาปลูกหน่อโพธิ์
นั้นด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เอง ทั้งโปรดให้ประกอบพระราชพิธีอันมหัศจรรย์เนื่องในการปลูกต้นโพธิ์ด้วย.

ในพ.ศ. ๒๓๕๔ ได้ประกาศพระราชกำหนดห้ามการสูบบุหรี่ขึ้นชื่อและ
ขายฝิ่น ถึงโทษผู้ฝ่าฝืนอย่างแรง แม้ผู้ดื่มร่วมคิดก็ถูกลงโทษด้วย.

พระปรีชาสามารถทางวรรณกรรมและศิลปกรรม การแต่งบทละครนั้นได้นิยม

แต่งกันมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา แต่หนังสือเหล่านั้นได้สูญหายไปเกือบ
หมดเมื่อคราวกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า ต่อมาในรัชกาลพระเจ้ากรุง
ธนบุรีและรัชกาลที่ ๑ ก็ได้แต่งขึ้นอีกบ้าง ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ นั้นว่า
พระองค์เป็นจินตкови์สำคัญองค์หนึ่ง ทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องต่างๆ
ถึง ๗ เรื่อง เช่น เรื่องอิเหนา ทรงพระราชนิพนธ์ตั้งแต่ต้นจนจบรวม ๕๕
เล่มสมุดไทย ส่วนเรื่องอื่นๆนั้น ทรงพระราชนิพนธ์เฉพาะตอนที่เลือกมา
สำหรับเล่นละคร คือ รามเกียรติ์ ชัยเชษฐ มณีพิชัย คำว่ สังข์ทอง
และไกรทอง แต่บางเรื่องแบ่งกันแต่งเป็นตอน แต่ส่วนมากทรงพระรา
ชนิพนธ์เอง ผู้ที่รับแบ่งแต่งนั้นเป็นต้นว่า เจ้าฟ้ากรมขุนพิทยาคมมนตรี กรม
หมื่นเจษฎาบดินทร์ ขุนสุนทร (ภู่) อนึ่งละครเวทีที่เล่นกันได้ถึงแบบ
แผนถึงทมิฬเขตรัชกาลต้นเป็นต้นมา นอกจากทรงเป็นจินตкови์สำคัญแล้วยัง
ทรงมีความชำนาญในการช่างอีกด้วย เช่นทรงสลักประติมากรรมพระศรีศาก
ยมุนีทิวศุตศันซึ่งยังปรากฏอยู่จนเดี๋ยวนี้.

เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับพม่า เมื่อในรัชกาลที่ ๑ นั้น พระเจ้าปะดุงให้ทาบ

ทามที่จะเป็นไมตรีหลายครั้งแต่ฝ่ายไทยไม่ยอมเป็นไมตรีด้วย เพราะไม่ไว้วาง
ใจพม่า และยังมีความเจ็บแค้นพม่าในเรื่องพม่าตีกรุงศรีอยุธยา จึงคุมเข้
กันตลอดมา ครั้นถึงปลายรัชกาลที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๓ พระเจ้าปะดุงส่ง
ทูตานุทูตเข้ามาขอเป็นไมตรีอีกครั้งหนึ่ง แต่การที่จะเป็นไมตรีหาตกลงกัน
ได้ไม่ ในบัดนั้นเองพระเจ้าปะดุงเห็นไทยอ่อนกำลังลงด้วยกรมพระราชวัง
บวรสุรสิงหนาทที่สวรรคตเสียแล้ว ทั้งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาล

ที่ ๓ ก็ทรงทราบภาพ จึงให้อะเต็งหฺวุ่นเป็นแม่ทัพลงมากะเกณฑ์ไพร่พลตามหัวเมืองมอญและพม่าฝ่ายใต้ หมายจะยกมาตีไทยเป็นศึกใหญ่ แต่อะเต็งหฺวุ่นที่มาเกณฑ์พลเมืองณเมืองเมาระตะมะจัดการไม่ดี ไพร่พลหลบหนีไปคราวละมาก ๆ ได้ไพร่พลไม่พอความประสงค์ อะเต็งหฺวุ่นเกรงความผิด จึงวิ่งวอนเสนาบดีพม่าให้ช่วยกราบทูลเบี่ยงบ่ายแก่พระเจ้าปะดุง เสนาบดีพากันกราบทูลพระเจ้าปะดุงว่า พระองค์ได้แต่งตั้งไปขอทำไมตรีกับไทยแล้ว ถ้าจะยกทัพไปตีเมืองไทยอีกจะทำให้พระเกียรติยศเสียไป พระเจ้าปะดุงทรงเห็นชอบด้วย จึงมีตราสั่งให้อะเต็งหฺวุ่นงดยกทัพมาตีเมืองไทย ในขณะเดียวกันนั้นอะเต็งหฺวุ่นได้ทราบข่าวว่าเมืองไทยเปลี่ยนรัชกาลใหม่ จึงกลับมามีใบบอกขออนุญาตไปกราบทูลว่า ได้ตั้งทุนลงแรงไปมากแล้ว ถ้าไม่โปรดให้ตีเมืองหลวงก็จะขอตีปลายเขตแดน เพื่อรับทรัพย์จ้บสระเลยเป็นการชดใช้ทุนรอนที่ลงไปแล้ว พระเจ้าปะดุงทรงเห็นชอบด้วย อะเต็งหฺวุ่นจึงจัดส่งกองทัพยกมาทางเรือมาตีหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกของหนึ่ง และยกมาทางบกมาตีหัวเมืองบักขี้ได้อีกของหนึ่ง รวมไพร่พลทั้งหมดราว ๗,๐๐๐ ขณะนั้นประจวบกับเวลาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๒ เสด็จราชย์ใหม่ ๆ พอทราบข่าวก็ก่อกองทัพมีจำนวนพลราว ๒๐,๐๐๐ ไปต่อสู้พม่าโปรดให้กรมพระราชวังบวรมหาเสนาบดีรักษาค่ายเป็นจอมทัพ พม่าตีเมืองตะกั่วป่าและเมืองศรีท้าวทุ่งได้แล้วก็ยกเข้าตีเมืองภูเก็ตและเมืองถลาง ในไม่ช้าก็ตีเมืองทั้งสองแตก พอทราบข่าว กองทัพไทยกำลังยกไปใกล้เมืองถลางมีกำลังไพร่พลมาก ประกอบกับได้ยินเสียงคลื่นในทะเลสำคัญว่าเป็นบันใหญ่แห่งกองทัพไทย ก็รีบกวาดต้อนผู้คนบริวารทรัพย์สมบัติในเมืองถลางแล้วยกทัพกลับไป และได้เผาเมืองถลางเสีย ส่วนกองทัพพม่าที่ยกมาตีเมืองชุมพรนั้นด้านทานกองทัพไทยไม่ได้ ก็แตกหนีกลับไปเช่นเดียวกัน.

ครั้นต่อมาถึงแผ่นดินพระเจ้าจักรกษัตริย์เมงราชนัคดาพระเจ้าประจักษ์ ซึ่งนับ
เป็นรัชกาลที่ ๗ ในราชวงศ์อะตองพญา พระม้าย้ายราชธานีไปตั้งเมือง
อังวะดังแต่ก่อน ใน พ.ศ. ๒๓๖๓ พระเจ้าจักรกษัตริย์เมงได้ข่าวว่า ในเมือง
ไทยเกิดอหิวาตกโรค ผู้คนล้มตายระดังระดังมาก เห็นเป็นโอกาสจึงให้
เตรียมกองทัพหมายจะเข้ามายุ่งเมืองไทยให้ปรากฏเกียรติยศ ทั้งได้เกลี้ย
กล่อมพระยาไทรประจักษ์ให้เอาใจออกหากไทย และพระยาไทรรับจะช่วย
ตีหัวเมืองไทยขึ้นไปทางข้างใต้อีกทางหนึ่ง พระเจ้าจักรกษัตริย์เมงให้หุ่ย
มหาเสนาบดีเป็นแม่ทัพใหญ่ มาตั้งชุมพลและรวบรวมเสบียงอาหารไว้ที่
เมืองเมะตะมะ.

ฝ่ายไทยเมื่อทราบข่าว จึงทรงจัดกองทัพออกไปขัดตาทัพตามทางที่พระมา
จะยกมาทุกแห่ง เช่นที่เมืองกาญจนบุรี เพ็ชรบุรี ถด่าง สงขลา พัทลุง และ
ตาก ครั้นโปรดให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว) ยกไปทัพหนึ่ง และกรมหมื่นศักดิ์พิศเดช (กรมพระราชวังบวร
ในรัชกาลที่ ๓) ยกไปทัพหนึ่ง แต่พระม้ายกได้ยกเข้ามาไม่ เพราะแม่ทัพ
พระมาแต่งคนเข้ามาสอดแนมได้ความว่าไทยกระเตรียมกองทัพไว้คั่นทุกทาง
อีกอย่างหนึ่งเมืองมณีปุระเกิดเป็นกบฏแข็งเมืองขึ้น พระมาต้องส่งกำลังไป
ปราบปราม และในที่สุดก็ต้องเกิดวิวาทขึ้นกับอังกฤษด้วยเรื่องเมืองชายแดน
จนเป็นผลให้เกิดสงครามกันขึ้น แล้วพระมาก็ไม่มีโอกาสมารบไทยอีกต่อไป.

อังกฤษชักชวนไทยให้ช่วยรบพระมา ในระหว่างพระมากับเขตต์แดนอินเดียของ
อังกฤษมีเมืองประเทศราชน้อยๆ หลายประเทศ คือ ประเทศยะไข่ มณี
ปุระ อัสสัม และกะชา แต่ก่อนประเทศน้อยๆ เหล่านี้เป็นอิสระ เวลาใด
พระมามีอำนาจมาก เช่นเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองยกกองทัพไปย่ำยี
สุโขทัยได้ก็ตั้งยอมขึ้นพระมา ครั้นเวลาใดพระมาอ่อนกำลังลงก็ก่อกบฏตั้งเป็น

ฮิสต์ระใหม่ ในแผ่นดินพระเจ้าปะดุงพระมารบพุ่งขยายอาณาเขตออกไป
ได้เมืองประเทศราชน้อยๆ เหล่านั้นไว้ในอำนาจหมด แล้วเลยบุกรุกเข้า
ไปในดินแดนอินเดียของอังกฤษบางแห่ง แต่ในเวลานั้นอังกฤษยังติดการ
สงครามอยู่ทางอื่น จึงผ่อนผันทำใจดีต่อพระม่า ครั้นถึงแผ่นดินพระเจ้า
จักกายเมง อังกฤษเสร็จสงครามทางอื่นแล้ว เมื่อเมืองมณีนปุระกำเริบขึ้น
พระเจ้าจักกายเมงให้ยกกองทัพไปตีเมืองมณีนปุระและเมืองฮิสต์ระ แล้วยก
เข้าไปในเขตแดนเมืองกะชา เจ้าเมืองกะชาได้ไปอ่อนน้อมกับอังกฤษ
อังกฤษให้กำลังมาช่วยรักษาเมือง จึงเกิดรบกันขึ้นกับพระม่าในเดือน ๔
พ.ศ. ๒๓๖๖ ในครั้งแรกรบกันในเมืองจิตตะเกิงและเมืองฮิสต์ระ อังกฤษเอา
ชัยชนะไม่ได้ เพราะท้องที่เป็นป่าดง พระม่าฉันทัดการรบพุ่งในยุทธภูมิชนิด
นั้น อังกฤษจึงให้นายพลเซอร์อาซิมบัคแคมพูเบตเป็นแม่ทัพยกกองทัพ
เริ่มจำนวนทหารทั้งแขกและฝรั่งรวม ๓๓,๐๐๐ คนเข้าตีเมืองว่างกึ่ง เมื่อ
เดือน ๖ พ.ศ. ๒๓๖๗ อังกฤษได้เมืองว่างกึ่งโดยง่าย.

ฝ่ายกองทัพอังกฤษ เมื่อตีเมืองว่างกึ่งแล้วไปตั้งระงักอยู่เพียงนั้นตอน
หนึ่ง จะเดินกองทัพต่อขึ้นไปทางบกก็ไม่ได้ เพราะประกอบเข้าฤดูฝนจะ
ไปทางเรือก็ไม่มีพาหนะพอจะลำเลียงกองทัพไปทางแม่น้ำเอราวัดี ทั้งพระม่า
ให้กองทัพมาตั้งสกัดทางไว้.

พออังกฤษประกาศสงครามแล้ว ใน พ.ศ. ๒๓๖๖ นั้น เจ้าเมืองเบงกอล
ผู้สำเร็จราชการอินเดียของ อังกฤษก็มีคำสั่งมายัง เจ้าเมืองเกาะหมากและหมอย
ยอนครอฟฟอร์ด ซึ่งเป็นผู้ว่าราชการอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ ให้คิดอ่านชักชวนไทย
ไปช่วยรบพระม่า แต่กำชับมาว่า อย่าเพื่อบอกสัญญาแก่ไทยว่าอังกฤษจะให้
ประโยชน์ตอบแทนอย่างไรเป็นแน่ก่อน ทั้งสองคนนั้นจึงมีระวังจะไม่ให้
ไทยเร่งเรียกเอาประโยชน์ตอบแทนจากอังกฤษ ขึ้นแรกอุบายบอกมาแต่เพียง

ว่าเป็นโอกาสแล้วที่ไทยจะรบพม่า โดยเข้าใจว่าเพราะไทยพยายาบทพม่าอยู่
แล้ว เมื่อสพโอกาสก็ควรรบพม่าเอง ไม่ต้องเชื่อเชิญอย่างไร ยิ่งกว่านั้นเจ้า
เมืองเกาะหมากยังแถมจะเรียกเอาประโยชน์ทางเมืองไทรอีกด้วย เนื่องด้วย
เหตุดังกล่าวแล้วไทยจึงไม่ขัดขวางว่ารัฐบาลอังกฤษประสงค์จะชักชวนไทยให้
ไปช่วยรบพม่าในฐานะเป็นสัมพันธมิตร ครั้นต่อมาเมื่อกองทัพอังกฤษมา
คิดจะยกอยู่ที่เมืองร่างกุ้ง แม้ทัพอังกฤษต้องการกำลังไทยไปช่วยยิ่งขึ้น ด้วย
คลาดการเห็นว่า พม่าจะเรียกกองทัพใหญ่ที่ไปตั้งอยู่เมืองยะไข่และมณฑลประ
กัมมารบอังกฤษทางเมืองร่างกุ้ง เกรงกำลังที่จะส่งมาเพิ่มเติมจากอินเดียจะ
มาไม่ทัน จึงเร่งให้คนทั้งสองมาขอกองทัพไทยไปช่วยอังกฤษรบพม่า แต่คน
ทั้งสองก็ไม่พูดจามาให้ชัดเจนอีก จึงไม่เป็นทางที่จะทำให้ไทยได้วางใจให้สำเร็จ
ตามความประสงค์ของอังกฤษ.

ที่อังกฤษต้องการจะให้ไทยช่วยรบพม่านั้นเพราะเหตุ ๓ ประการ คือ—
ประการที่ ๑ อังกฤษรู้ยู่พม่ามีกำลังมาก และรู้ยู่พม่าไทยกับพม่า
มีความพยายาบาดร้ายกันอยู่ ไทยคงจะเต็มใจรบพม่าด้วย ถ้าได้กองทัพ
ไทยไปรบพม่าอีกทางหนึ่ง พม่าก็จะต้องถูกตัดกำลังให้หย่อนลงไปมาก.

ประการที่ ๒ อังกฤษคิดเห็นยู่พม่า ที่จะรบพุ่งให้ถึงกับพม่ายอมรับ
แพ้ นั้น อังกฤษจะต้องขึ้นไปจนถึงเมืองอังวะซึ่งเป็นเมืองหลวง แต่เมือง
อังวะอยู่ห่างทะเลมาก จะต้องยกกองทัพขึ้นไปทางลำแม่น้ำเอวาระดี ต้อง
การเรือดำเตียงและช้างม้าพาหนะสำหรับกองทัพอีกมากมาย หมายจะได้อาศัย
เรือและสัตว์พาหนะในเมืองไทยจัดส่งไปเป็นกำลัง.

ประการที่ ๓ ก่อนนั้นไม่ ชำนักไทยได้ยก กองทัพ ลงไปตีได้ เมืองไทร
เจ้าพระยาไทรปะแววันหนึ่งไปพึ่งอังกฤษอยู่ที่เกาะหมาก อังกฤษเกรงอำนาจ
ไทยจะปกแผ่ต่อไปทางหัวเมืองมะลายูข้างใต้ จึงใคร่จะให้เจ้าพระยาไทร

ได้ครองเมืองตามเดิม ครั้นเกิดรบกับพม่า อังกฤษเห็นเป็นโอกาส ก็คิด
จะเอาหัวเมืองขึ้นของพม่าที่อยู่ติดต่อกับแดนไทยยกให้แก่ไทย แล้วขอให้
ไทยคืนเมืองให้เจ้าพระยาไทร อังกฤษจะได้ครอบงำเมืองมรณายูทั้งปวงตลอด
ทางทะเลตะวันตก.

เหตุการณ์เกี่ยวกับเมือง ไทรบุรี เมืองไทรบุรีนั้นเคยเป็นเมืองขึ้นของไทยมาก่อน
ครั้นเมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าครั้งที่ ๒ เมืองไทยเกิดการจลาจล
เมืองไทรบุรีจึงตั้งเป็นอิสระ ต่อมาในรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี พระยาไทรบุรี
โมกข์มระให้อังกฤษเช่าเกาะหมาก (บั้ง) หวังจะให้อังกฤษช่วยป้องกันศัตรู
แล้วต่อมาได้ยอมอ่อนน้อมเป็นประเทศราชของไทย ครั้นในรัชกาลที่ ๒ ครั้ง
ไทยรบกับพม่าที่เมืองถลาง พระยาไทรประจักษ์ (บุตรพระยาไทรโมกข์มระ)
ได้ยกกองทัพไปช่วยรบพม่า และต่อมาพระยาไทรได้ยกทัพไปตั้งเมืองเประไต้มาเป็น
เมืองขึ้นของไทย จึงโปรดให้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นเจ้าพระยาไทร ภายหลัง
เจ้าพระยาไทรไปเป็นไมตรีกับพม่า พม่าจึงชักชวนเจ้าพระยาไทร กับญวน
ให้ช่วยกันรบไทย เรือรบพม่ามาถึงเมืองไทย จึงโปรดให้มัตราลงไปหา
ตัวเจ้าพระยาไทรเข้ามาเพื่อไต่ถาม เจ้าพระยาไทรเลยตั้งแข็งเมือง จึงโปรด
ให้พระยานครยกทัพหัวเมืองบักขี้ไต่ ไปปราบปรามเจ้าพระยาไทร ตัดเมือง
ไทรใน พ.ศ. ๒๓๖๔ พระยาไทรหนีไปอาศัยอังกฤษอยู่ที่เกาะหมาก พระ
ยานครได้ ถวาศ ค้อน ครอบครว แรกไทรบุรี ส่งเจ้า มากรุงเทพฯ และเมืองนคร
เมืองไทรบุรีจึงอยู่ในอำนาจไทยตั้งชั่วนั้นมา และไทยได้ตั้งขุนนางไทย
ไปเป็นเจ้าเมืองปกครอง.

อังกฤษขอเป็นไมตรี มารควิดเฮดคิง ผู้ดำริราชการเมืองขึ้นของอังกฤษในอินเดีย
ได้แต่งตั้งนายครอฟฟอร์ดเป็นทูตเข้ามาให้พูดจากับไทยโดยทางไมตรี เพื่อประสงค์

จะให้เด็กหรือลดหย่อนภาษีเก็บภาษีและ วิชาการ ค้าขาย ดินค้ามาง อย่าง เป็น
ของหลวง ซึ่งอังกฤษเห็นว่าเป็นการลำบากยากยิ่งแก่การค้าขาย จะขอ
ให้คนในบังคับอังกฤษไปมาค้าขายได้ โดยสะดวกนั้นอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่ง
อังกฤษต้องการให้มาพูดเรื่องเมืองไทรบุรีกับไทย ประสงค์จะให้เจ้าพระ
ยาไทรพินจากอำนาจเมืองนครศรีธรรมราช เนื่องจากด้วยเจ้าพระยาไทรได้ขอ
ร้องไปในขณะที่เจ้าพระยาไทรเริ่มเป็นไมตรีกับพม่า และอังกฤษเกรงไทย
จะแผ่อำนาจต่อไปทางหัวเมืองมลายูตอนใต้ อีกอย่างหนึ่งครอฟอร์ด
เข้ามาคราวนั้นอังกฤษที่อินเดียจัดให้มีผู้ชำนาญมาทำแผนที่และตรวจพันธุ์พืช—
ชาติและพันธุ์สัตว์ต่าง ๆ ด้วย ครอฟอร์ดเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ใน พ. ศ.
๒๓๖๕ ครอฟอร์ดเข้ามาครั้งนี้หาเป็นผลสำเร็จดังประสงค์ไม่ เพราะ
การเจรจาไม่เป็นที่ตกลงกันได้ ถึงกับเกิดเป็นปากเสียงกันขึ้น แต่ถึงกระนั้น
ก็เป็นประโยชน์แก่อังกฤษทั้งที่รัฐบาลอินเดียต้องการ ด้วยคงแน่วแน่มาก
เมื่อพ่อค้าอังกฤษไปมาค้าขายมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ฝ่ายไทยก็ทำนุบำรุงให้
อังกฤษไป มาค้าขายได้ โดย สะดวก เป็น แต่ไม่ยอม ลดหย่อนภาษีอากรให้
อังกฤษ คงให้เก็บเท่ากับที่เก็บจากชาติอื่น ด้วยประเพณีการค้าขายในเว
ลานี้ยัง ถูตามแบบเดิมที่มามีมาแต่ครั้งกรุงเก่า.

เรื่องเมืองนครจำปาศักดิ์ ในปี พ.ศ. ๒๓๖๒ มีศุภอักษรจากนครจำปาศักดิ์
(หมาน้อย) บอกส่งมาถึงกรุงเทพฯ ว่า อ้ายสาเกียดโง้ง ไปตั้งตัวเป็นผู้วิเศษ
ขึ้นในพวกข้าเมืองสาละวันเมืองคำทองและเมืองอัตตะปือข้างฝั่งตะวันตกแม่น้ำ
โขง มีพวกข้าเข้าสมัครเป็นพรรคพวกราว ๘,๐๐๐ คน อ้ายสาเกียดโง้ง
ยกมาตั้งใกล้เมืองนครจำปาศักดิ์เป็นระยะทาง ๓ คืน เจ้านครจำปาศักดิ์
จัดส่งกองทัพไปปราบปราม ผู้พวกอ้ายสาเกียดโง้งไม่ได้ต้องถอยข้ามแม่น้ำ
โขงมาตั้งข้างฝั่งตะวันออก ต่อมาอ้ายสาเกียดโง้งได้ยกข้ามแม่น้ำโขงมาตั้ง

เมืองนครจำปาศักดิ์ พวกท้าวเพี้ยทรักษาเมืองผู้ไม่ได้เสียเมืองนครจำปาศักดิ์แก่อ้ายสาเกียดโง้ง เจ้านครจำปาศักดิ์กับท้าวเพี้ยราชภูรพากันอพยพหนีมาตั้งอยู่ในแขวงเมืองอุบล ได้ทรงทราบจึงโปรดให้มีสาตราให้พระยานครราชสีมาและเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ยกกองทัพไปปราบปรามพวกอ้ายสาเกียดโง้ง กองทัพเจ้าราชบุตร (โย้) เมืองเวียงจันทน์จับตัวอ้ายสาเกียดโง้งได้ และครั้งนี้จับได้ครอบครัวซึ่งเป็นสมักรพรรคพวกเป็นอันมาก มีรับสั่งให้จำคุกอ้ายสาเกียดโง้ง ส่วนพวกชายที่เป็นพรรคพวกนั้นให้เป็นตะพุ่นหญ้าช้าง ส่วนที่เมืองนครจำปาศักดิ์นั้นทรงพระราชมารับเห็นว่า พวกเจ้านครจำปาศักดิ์อ่อนแอและจะให้กลับไปรักษาเมืองอีกก็จะรักษายากเมืองไว้ไม่ได้ เจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์จึงขอให้เจ้าราชบุตร (โย้) เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์และรับจะเป็นกำลังป้องกันบ้านเมืองให้ปลอดภัย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) ให้เป็นเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์.

การตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (รัชกาลที่ ๓) ทรงมีพระจิตการพิเศษ ให้ส่งประสงค์เจ้าอนุวงศ์เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีไม่ทรงเห็นชอบด้วย ทรงเห็นว่า จะให้เมืองนครราชสีมาปกครองออกไปจนถึงเมืองนครจำปาศักดิ์ ฝ่ายกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงเห็นว่า ให้พวกเวียงจันทน์ลงมาปกครองเป็นการสะดวกกว่า ครั้นเมื่อเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์และเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย้) เป็นกบฏในรัชกาลที่ ๓ จึงเป็นข้อที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไทรามินิจฉัยข้อหนึ่ง ที่ความเห็นของพระองค์เป็นฝ่ายผิด.

ไทยรู้ดีว่าญวนจะขยายอาณาเขตเข้ามาทางหัวเมืองทางริมฝั่งแม่น้ำโขงมาแต่รัชกาลที่ ๒ แล้ว เมื่อเมืองนครจำปาศักดิ์เสียแก่พวกกบฏคราวนั้น ความคิดเห็นในกรุงเทพฯ เห็นจะเป็นอย่างเดียวกันว่า ถ้าไม่จัดการ

รักษาเมืองนครจำปาศักดิ์ให้มั่นคง ญวนจะขยายอำนาจเข้ามาครอบงำ
เมืองนครจำปาศักดิ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงไว้ว่า
พระราชหฤทัยในเจ้าอนุ ด้วยเป็นผู้ที่ซื่อตรงต่อกรุงเทพระบาดออกมาแต่รัช
กาลที่ ๓ จึงทรงตั้งเจ้าราชบุตร (โย) ให้เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ดังกล่าวแล้ว.

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับเขมรและญวน เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภา
ลัยได้ผ่านพิภพครั้งรัชกาลใหม่แล้ว โปรดให้ทูตานุทูตเชิญพระราชสาส์น
ไปยังพระเจ้าเวียตนามयाดอง บอกข่าวการเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ เพื่อ
เจริญทางพระราชไมตรีตามในพระราชประเพณี ทั้งเพื่อไปฟังดูว่าญวนจะ
คิดอ่านอย่างไรบ้างในเมื่อทราบว่ายไทยเปลี่ยนรัชกาล.

ครั้นเดือน ๕ พ.ศ. ๒๓๕๓ พระเจ้ากรุงเวียตนามयाดองได้แต่งราชทูต
ญวนเข้ามากรุงเทพระาชรับ ดำริห์หนึ่งให้เข้ามากราบถวายบังคมพระ
บรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก อีกดำริห์หนึ่งให้เข้ามา
กราบถวายบังคมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งเสวยราชย์ใหม่ ให้มีพระราชสาส์น
ตอบขอบพระหฤทัยพระเจ้ากรุงเวียตนามयाดองให้ทูตญวนเชิญออกไป.

ใน พ.ศ. ๒๓๕๔ ได้ทรงทราบข่าวว่า ดักไท ซึ่งเป็นพระชนนีของ
พระเจ้าเวียตนามयाดองสิ้นพระชนม์ จึงส่งราชทูตเชิญพระราชสาส์นออก
ไปคำนับศพดักไทเข้าตามพระราชประเพณีทางพระราชไมตรี.

ในปี พ.ศ. ๒๓๖๓ ราชทูตญวนได้เชิญพระราชสาส์นพระเจ้าเวียตนาม
(มินมาง) พระองค์ใหม่เข้ามาถวายทูตให้ทรงทราบ ว่า พระเจ้ากรุงเวียต
นามयाดองสิ้นพระชนม์ จึงโปรดให้ราชทูตเชิญพระราชสาส์นออกไปยัง
กรุงเวียตนาม เพื่อคำนับศพพระเจ้ายาดองและเจริญทางพระราชไมตรีตาม
พระราชประเพณี พระเจ้ายาดององค์นี้ คือ องค์เชียงตุง ที่ปรากฏนามในพระ
ราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ เมื่อเข้ามาฟังพระบารมีอยู่ในกรุงเทพระาช

ชนมายุ ๓๐ ปี อยู่ในกรุงเทพฯ ได้ ๕ ปี แล้วหันกลับไปทำการปรามกบฏ
ในเมืองญวน ได้ได้แผ่นดินญวนคืนทั้งหมด จึงตั้งตัวเป็นพระเจ้าเวียดนาม
ครอบครองประเทศญวน อยู่จนกระทั่งพระชนมพรรษาได้ ๘๖ ปี กษัตริย์พระชนม
ราชโอรสจึงได้ครอบครองราชสมบัติต่อมา ทรงพระนามว่า พระเจ้ามินมาง.

ฝ่ายทางประเทศเขมรนั้น พระอุทัยราชา (นักของจันทร์) ราชโอรส
ของสมเด็จพระนารายณ์ (นักของตม) ได้เป็นผู้ครอบครองแผ่นดิน พระอุทัย
ราชาแม้จะเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร อยู่ในเมืองไทยในรัชกาลที่ ๓ ก็จริง
แต่ก็ได้ออกไปจากกรุงเทพฯ แค่นี้ ไปโค่นในเขมร ได้ไปตั้งเสด็จมาคม
กับพวกขุนนางเขมรฝ่ายที่มีเชื้อสายคอกกรุงเทพฯ เพราะในเวลานั้นขุนนาง
เขมรได้แตกความสามัคคีแบ่งกันออกเป็นสองพวก พวกหนึ่งเอาใจไปฝากไว้
ข้างญวน อีกพวกหนึ่งเอาใจมาฝากไว้ข้างไทย เนื่องด้วยเหตุดังกล่าว
แล้ว พระอุทัยราชาจึงมีน้ำใจผันแปรไปตามค่ายของพวกขุนนางเขมรจำ
พวกที่ไม่ซื่อตรงต่อกรุงเทพฯ จึงบังเกิดความกระด้างกระเดื่องต่อกรุงเทพฯ
ครั้นเวลาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกดวยรรค และเมื่อพระบาท
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เสด็จผ่านพิภพ สมเด็จพระอุทัยฯ ก็บดพัว
เสียด มีได้เสด็จเข้ามาถวายบังคมพระบรมศพ และเข้าเฝ้าตามประเพณี
ที่ประเทศราชจะควรกระทำ เป็นแต่ให้ชงชาและขุนนางเขมรเข้ามาแทน
ตัว ในขณะที่พระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสวยราชย์ใหม่ ๆ ทางกรุงเทพฯ
คาดว่าจะมีศึกพม่ายกมาในไม่ช้า จึงมีศุภอักษรฝากพระมหาอุปโยราช (นัก
องสงวน) ออกไปถึงสมเด็จพระอุทัยราชาให้เกณฑ์กองทัพเขมรมาช่วยรักษา
พระนคร สมเด็จพระอุทัยฯ จึงเฝ้า พระมหาอุปโยราช พระยาจักรี
(แบน) พระยาตากาโหม (เมือง) และ พระยาสังคโลก มีความนับถือกรุงเทพฯ
อยู่มาก จึงคิดอ่านจะเกณฑ์คนโดยพลการจะยกมาตามศุภอักษร สมเด็จพระ

พระอุทัยราชาได้ทราบความกั้กับพระยาจักรีและพระยาตากโหมฆ่าเสีย ส่วน
พระยาสังคโลกก็รู้ตัวหนีเข้ามากรุงเทพฯ ได้ทัน ครั้นแล้วสมเด็จพระอุทัยราชา
จึงมีใบบอกไปยังองค์ท่านผู้สำเร็จราชการ เมืองไซ่ง่อนว่า ขุนนางเขมร
ยุยงให้น้องขัดแย้งอำนาจ จะทำให้เขมรแยกกันเป็นสองแผ่นดิน ขอบาร
มีพระเจ้าเวียดนามเป็นทพ ^{๕๕๕} อีกฝ่ายหนึ่งสมเด็จพระอุทัยราชาได้มีศุภอักษร
ตอบเข้ามายังกรุงเทพฯ ว่า ให้เตรียมเกณฑ์กองทัพจะยกเข้ามาแล้ว
แต่พระยาทั้งสามเป็นกบฏขึ้น ^{๕๕๕} จึงต้องงดกองทัพไว้ พระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเห็นว่า แม้ว่าการกระทำของพระยาทั้งสามจะเป็นการตั้งใจ
ส่วนมิภักดีต่อกรุงเทพฯ ก็จริง แต่เป็นการละเมิดอำนาจพระเจ้ากรุงกัมพูชา
ไม่ประสงค์จะให้เข้าข้างผู้ใด จึงโปรดให้เอาตัวพระยาสังคโลกไปคุมขังไว้
ฝ่าย องค์ท่านเมื่อได้รับหนังสือสมเด็จพระอุทัยราชา ก็แต่งกองทัพญวนยก
เข้ามาในเขตต์แดนเขมร เมื่อไม่เห็นมีเหตุการณ์อันวายเป็นไรในไม่ช้า
ก็เลิกทัพกลับเมืองไซ่ง่อน.

ตั้งแต่เกิดเหตุดังกล่าวดังนี้ สมเด็จพระอุทัยราชากับพระมหาอุปโยราช
(น้องของสงวน) ก็มีความระแวงไม่ไว้ใจกัน พระมหาอุปโยราชจึงพาสมัคร
พรรคพวกหนีมาตั้งอยู่ที่เมืองโพธิ์สัตว์ สมเด็จพระอุทัยราชาให้ขุนนางมา
เกลี้ยกล่อมถึงสองครั้ง พระมหาอุปโยราชก็ไม่ยอมกลับไป สมเด็จพระ
อุทัยราชาจึงส่งกองทัพเขมรให้ติดตามมาจับตัวพระมหาอุปโยราช ทาง
กรุงเทพฯ เมื่อทราบเรื่อง จึงโปรดให้เจ้าพระยาบวรราช (น้อย) ยกทัพไป โดย
มีพระราชประสงค์จะให้ไปเกลี้ยกล่อมให้พี่น้องคืนดีกัน กองทัพเจ้าพระยา
บวรราชยกไปตั้งอยู่ที่เมืองโพธิ์สัตว์ แล้วมีหนังสือไปชี้แจงความประสงค์ของ
กรุงเทพฯ ให้สมเด็จพระอุทัยราชาทราบ สมเด็จพระอุทัยราชาก็นิ่งเฉยหาตอบ
หนังสือไม่ ครั้นให้เชิญศุภอักษรลงไปแจ้งอีกฉบับหนึ่ง สมเด็จพระอุทัยราชา

ก็ไม่ยอมรับศุภอักษรไว้ เจ้าพระยายมราชก็พานักของสงวนยกทัพลงไปยังเมืองบันทายเพชร (เมืองหลวงเขมร) ถูกเขมรเอาปืนยิงตามระยะทางที่ยกไป แต่ทัพไทยมิได้ยิงโต้ตอบ สมเด็จพระเอกทัศราชาได้อพยพครอบครัวรวบรวมทรัพย์สินของหนีจากเมืองบันทายเพชรไปเมืองพนมเปญ แล้วก็นัดออกไปอยู่กับองค์ท่านที่เมืองไซ่ง่อน เจ้าพระยายมราชจึงให้ มั่นหนังสือไปถึงองค์ท่านและสมเด็จพระเอกทัศราชา ข้างแจ้งความประสงค์ของทัพกรุงเทพฯ ยกไป แต่ก็ไม่ได้รับตอบประการใดอีก เจ้าพระยายมราชจึงตั้งรอฟังราชการอยู่ที่เมืองบันทายเพชร เจ้าพระยายมราชเห็นว่าต่อไปถึงฤดูน้ำนองคงจะยกกองทัพเรือขึ้นมาช่วย เจ้าพระยายมราชจึงคิดอ่านตกลงกับพระมหาอุปโยราช (นักของสงวน) พระมหาอุปราช (นักของอิม) และนักองคัง เอาไฟเผาเมืองพนมเปญเมืองกระพงหลวงและเมืองบันทายเพชรเสีย เพื่อมิให้เป็นที่อาศัยของข้าศึก แล้วให้อพยพผู้คนมาตั้งอยู่ที่เมืองพระตะบอง แล้วเจ้าพระยายมราชพร้อมด้วยนักองทั้งสามก็เข้ามายังกรุงเทพฯ พระมหาอุปโยราชมาอยู่ในกรุงเทพฯ ได้ ๔ ปีถึงแก่อนิจกรรม.

เมื่อเจ้าพระยายมราชเข้ามาถึงกรุงเทพฯ แล้ว โปรดให้มิพระราชดำเนินไปถึงพระเจ้าเวียดนามยาตของบรยายเหตุการณ์ทั้งปวงที่มีในกรุงกัมพูชาให้พระเจ้ากรุงเวียดนามทราบ พระเจ้าเวียดนามมีพระราชดำเนียดตอบมาว่าพระมหาอุปโยราชควรเป็นผู้รับผิดชอบมากกว่าคนอื่น ขอให้กรุงเทพฯ ส่งขุนนางผู้ใหญ่ออกไปพร้อม กันกับขุนนางเขมรพาสัมเด็จพระเอกทัศราชา (นักพระองจันทร) กลับเข้ามาเมืองเขมร ทางกรุงเทพฯ ก็เข้าใจได้ว่า ญวนคงใจจะถือหางสมเด็จพระเอกทัศราชา แต่ในเวลานั้นไม่มีความประสงค์จะเป็นอริกับญวนเพราะยังต้องระวังศึกพม่าอยู่ จึงโปรดให้พระยามหาอำมาตย์เป็นราชทูตเชิญพระราชดำเนิน ไปกรุงเวียดนาม ครั้นไปถึงเมืองไซ่ง่อน องค์ท่าน

ให้รับแห่พระราชสาส์นและให้มี การ ประดงยทุกข์ ถอด ก่าตั้งให้ ทุทานทุกข์
หลายอย่าง ครั้นแล้วองค์ท่านก็จัดส่งพระราชสาส์นและทูตไทยไปเมือง
ไซ่ง่อน พระเจ้าเวียตนามยาลองก็รับรองทูตไทย และแต่งตั้งให้ทูตไทยเห็น
ก่าตั้งอำนาจของญวนด้วยประการต่าง ๆ เป็นต้นว่า ให้ขุนนางพาไปเที่ยวดู
บ้านเมืองนางเข้าอาวชยุทธภณทัณฑ์ และฝึกหัดประดงยทุกข์ให้ด้วย เมื่อ
เสร็จการประดงยทุกข์แล้ว พระเจ้าเวียตนามก็ให้ขุนนางเขมรและทูตไทยพา
สมเด็จพระอุทัยราชาลงมาตั้งณเมืองบันทายเพ็ชรใน พ. ศ. ๒๓๕๕ สมเด็จพระ
อุทัยราชาขอย้ายเมืองมาตั้งที่เมืองพนมเปญ ด้วยเป็นที่ใกล้แม่น้ำ คงแสนน้ำ
เขมรทั้ง ๓๔ หัวเมืองใหญ่ก็ไปขึ้นอยู่แก่ญวนฝ่ายเดียว ญวนได้ตั้งข้าหลวง
มากำกับเมืองเขมรอยู่ เมืองไทยคงได้รับแต่เครื่องบรรณาการตามอย่าง
แต่ก่อนทุกปีตลอดมา จนถึงรัชกาลที่ ๓ ไทยจึงได้คืน ใน พ. ศ. ๒๓๕๗
สมเด็จพระอุทัยราชาคบคิดกับ องไปโห ข้าหลวงญวนแต่งกองทัพเขมรส่งมายัง
เมืองพระตะบอง เพื่อจะตีเอากลับคืนจากไทย เพราะเมืองนี้เดิมเป็นของเขมร
แต่ได้ไม่ได้ต้องเลิกทัพกลับไป แม้จะมีเรื่องเกิดขึ้นเช่นนี้ก็ไม่เห็นเหตุการณ์
รุนแรงอย่างไรเกิดต่อไปอีกระหว่างไทยกับญวน ถึงหากว่าญวนจะได้
ปกครองเขมร ไทยกับญวนก็คงเป็นไมตรีต่อกันตลอดรัชกาลนี้ แม้เมื่อ
พระม้าวไปเกลี้ยกล่อมญวนให้ช่วยกันรบไทย ญวนก็หาเข้าด้วยไม่.

การส่งทูตไปเมืองจีน ใน พ. ศ. ๒๓๕๓ ได้โปรดให้ทูตานุทูตเชิญพระราชสาส์น
ออกไปยัง พระเจ้าเกียเซ่ง (รัชกาลที่ ๕ แห่งราชวงศ์เซ่ง) ณ กรุงปักกิ่ง
ทูตให้ทราบเหตุที่เมืองไทยเปลี่ยนรัชกาลใหม่ และเจริญทางไมตรีที่ได้มีมา
แต่ก่อน ต่อมาใน พ. ศ. ๒๓๖๔ พระเจ้าเกียเซ่งสิ้นพระชนม์ พระเจ้าเตาควาง
ได้สืบราชสมบัติ จึงโปรดให้ทูตานุทูตเชิญพระราชสาส์นออกไปคำนับพระ
ศพพระเจ้าเกียเซ่งและทรงยินดีต่อพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ เรื่องทูตไทย

ไปเมืองจันทน์ เขมรมาแต่กรุงสุโขทัยและมีมาเนื่อง ๆ ในครั้งกรุงเก่า กรุง
ชนบุรีตลอดมาจนรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่กรุงสยามเป็นไมตรีกับจันทน์
เป็นไมตรีกันด้วยการค้าขายเป็นสำคัญ.

ทางพระราชไมตรีกับโปรตุเกส เมืองไทยได้มีทางพระราชไมตรีกับโปรตุเกส

ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ แห่งกรุงศรีอยุธยา ค่อมายังแผ่นดินพระ
เอกาทศรถ ปรากฏว่าได้มีทางไมตรีกับญวน ชอติศา อังกฤษ และสเปน
ถึงแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรมได้มีไมตรีกับเดนมาร์ก ค่อมานในแผ่นดินสมเด็จพระ
พระนารายณ์มหาราชจึงได้มีไมตรีกับฝรั่งเศสอีกชาติหนึ่ง มุ่งการค้าฝรั่งไปมาค้า
ขายและมีบาดหลวงฝรั่งเข้ามาตั้งสอนศาสนาอยู่ตลอดจนเวลาเสียกรุงเก่าแก่
พระมา ในเวลาที่บ้านเมืองเป็นจลาจล ทางไมตรีกับต่างประเทศจึงเป็นอันระงับ
ไปคราวหนึ่ง ในครั้งกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเอาพระทัยรักใน
บำรุงการสัมพันธและการค้าขายกับจีนเป็นสำคัญ ในรัชกาลที่ ๓ และที่
๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ไทยได้ตั้งเรือสำเภาไปค้าขายตามประเทศใกล้เคียง
มีจีน ชวาและอินเดีย เป็นต้น เรือสำเภาหลวงได้ออกไปค้าขายถึง
เมืองมะเก๊าซึ่งเป็นเมืองขึ้นของโปรตุเกส เจ้าเมืองมะเก๊าเอาเป็นธุระรับรอง
และให้ความสะดวกในการค้าขาย ค่อมานเจ้าเมืองมะเก๊าได้แต่งกาดตั้งเป็น
ทุกคืนเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวาย ขอเจริญทางพระราชไมตรี กาดตั้ง
ได้นำสินค้าบรรทุกเรือเข้ามาขายในเมืองไทยด้วย.

ใน พ.ศ. ๒๓๖๓ พระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสให้เจ้าเมืองกว (เมืองขึ้น
ของโปรตุเกสในอินเดีย) ร่างสัญญาทางพระราชไมตรี เป็นสัญญา ๒๓ ข้อ
จะขอทำกับกรุงสยาม มอบให้กาดตั้งเข้ามา ขอให้กาดตั้งเป็นกาดสุดท้าย

ว่างและขอพระราชทานที่ตงบ้านเรือนให้กาสดอยู่ ข้อสัญญาที่ร่างมานั้น
 ขอให้ท่านเสนาบดีพิจารณา เมื่อเห็นข้อใดไม่ชอบใจไทยก็ขอให้แก้ไขความ
 สมควร ฝ่ายไทยก็ไม่มีความรังเกียจ ได้โปรดพระราชทานที่ให้กาสดอยู่
 และตั้งให้กาสดเป็น หลวงอภัยพานิช พระราชทานเครื่องยศเหมือนขุนนาง
 ในกรุง หนังสือสัญญานั้นเมื่อเสนาบดีได้ตรวจและแก้ไขเรียบร้อยแล้วจึง
 เขียนเป็นอักษรไทยฉบับหนึ่ง อักษรโปรตุเกสฉบับหนึ่ง ประทับตราส่ง
 ออกไปยังโปรตุเกส หนังสือนี้ไม่ใช่หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี เป็น
 หนังสืออนุญาตให้ โปรตุเกสเข้ามาค้าขายในเมืองไทย เพราะเป็นหนังสือ
 ที่ไทยทำให้ฝ่ายเดียว.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่

ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและกรมสมเด็จพระศรีสุลาดำยพระ
บรมราชินีนาถ มีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าชายทับ ทรงประสูติเมื่อวัน
จันทร์เดือน ๕ แรม ๑๐ ค่ำ ปีมะแม ตรงกับวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๓๐ ในรัชกาล
ที่ ๓ ขณะเมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถยังเสด็จสถิตในอิสริยยศเป็นสมเด็จพระ
พระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ทรงผนวชในวัดพระศรีรัตน
ศาสดาราม และประทับอยู่ที่วัดราชสิทธิาราม (วัดทับ) ในคลองบางกอกใหญ่
เสด็จขึ้นผ่านพิภพ ในพ.ศ. ๒๓๖๗ ขณะเมื่อพระชันษาได้ ๓๗ พรรษา ครองราช
สมบัติอยู่ ๒๗ ปี ถึงวโรกาสเมื่อวันพุธ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๘๗ ขณะนั้นพระชนมายุ
ได้ ๖๔ พรรษา.

พระองค์มีพระราชบุตร ๒๒ พระองค์ พระราชธิดา ๒๘ พระองค์ รวมเป็น
๕๐ พระองค์ พระราชโอรสของพระองค์ ไม่มีขึ้นเจ้าฟ้าเพราะไม่ทรงตั้งให้ใคร
เป็นพระมเหสี เมื่อพระองค์ทรงพระประชวรจะสวรรคตพระองค์มีได้ทรงตั้ง
พระราชโอรสและใครเป็นรัชทายาทเพื่อสืบราชสมบัติ เพราะพระองค์ถือว่า
การครองราชสมบัติของพระองค์นั้นไม่สมควรที่พระองค์จะได้ครองแต่ หากพระ
ราชวงศ์และเสนาบดีได้ปรึกษาพร้อมกันถวายราชสมบัติแก่พระองค์ ด้วยเมื่อ
สมเด็จพระบรมชนกนาถจะสวรรคตทรงพระประชวรไข้พิษอันแรงกล้ามิได้ร
ู้จักพระองค์ ไม่สามารถจะตรัสสั่งมอบเจนาราชสมบัติ มาถึงเมื่อพระองค์
ทรงประชวรจนจะสวรรคตจึงมีพระราชดำรัสสั่งแก่พระ ราชวงศ์และ เสนาบดี
ว่า แล้วแต่จะพร้อมกันถวายแก่พระราชวงศ์พระองค์ใด จึงได้ปรึกษา
พร้อมกันถวายราชสมบัติแก่พระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระ
บาทสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าอยู่หัวที่ทรงตั้งขององค์ เหตุที่ถวายราชสมบัติ

ต้องพระองค์อื่นไม่เคยมี เขียง อย่างในพงศาวดารนั้น เพราะพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงพระราชดำริว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ
ชาติแรงนัก ตามคำว่าจะคงจะต้องได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ถ้าถวายแต่พระ
องค์เดียวเกรงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เกรงว่าจะเสด็จอยู่ไม่ได้ ยังยืน
ด้วยไม่สามารถจะทนแรงพระชาติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ได้.

เมื่อพระองค์ทรงพระเจริญวัยแล้ว ได้รับราชการในสมเด็จพระบรมชนกนาถ
เป็นลำดับมา จนเมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถได้ครองราชสมบัติเป็นปีที่ ๓ พระ
องค์ได้เลื่อนพระราชอิสริยยศขึ้นเป็น พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎา
บดินทรฯ ให้ทรงบังคับบัญชาใน กรมท่าโดยสิทธิ์ขาดทั่วไป ครั้นต่อมา
โปรดให้ทรงบังคับการในกรมพระตำรวจ ว่าความรับสั่งทั้งปวง พระองค์ทรง
พิจารณาได้ ส่วนข้อความของ ราชธุระให้แล้วไป โดย ยุติธรรมและ รวดเร็ว
เป็นที่นิยมของชนทั้งหลายนับอันมาก เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถเสวยราชย์
เป็นปีที่ ๓๒ มีข่าวมาว่า พระเจ้าอังวะจักยกยแวงจะยกกองทัพมาตีเมืองไทย จึง
โปรดให้จัดกองทัพยกไปจากกรุงเทพฯ หลายนทัพ ให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่น
เจษฎาบดินทรเป็นแม่ทัพคุมไพร่พลหมื่นหนึ่ง ไปตั้งขัดตาทัพอยู่ที่แม่น้ำน้อย
แขวงเมืองกาญจนบุรี ตั้งกักด่านอยู่หลายเดือนจนถึงฤดูฝนก็ไม่มียกทัพพม่า
ยกมา พระราชบิดาก็โปรดให้ยกกองทัพกลับก่อน พระบาทสมเด็จพระพุทธ
เลิศหล้านภาลัยสวรรคต หาทันได้ทรงมอบเจ้านราชสมบัติแก่พระราชโอรสหรือ
พระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดไม่ ครั้นเมื่อพระองค์สวรรคตแล้ว ข้าราชการ
ปรึกษาพร้อมใจกันอัญเชิญ พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทรขึ้น
เสวยราชสมบัติ มีพระปรมาภิไธยอย่างสังเขปว่า พระบาทสมเด็จพระรามา
ธิบดีศรีสุนทรมหาเจษฎาบดินทร พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.

ทรงทำนุบำรุงบ้านเมือง ครั้นเสวยราชย์แล้ว โปรดให้พระเจ้าอา คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่น ศักดิ์พลเดช พิจารณาที่พระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ครั้นพระมหาอุปราชสวรรคต พระองค์มิได้ทรงตั้งใครเป็นรัชทายาทอีก.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระหฤทัยเต็มเปี่ยมไปด้วยการบุญกุศล ในการเล่าเรียนพระปริยัติธรรมทรงใฝ่พระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง เป็นต้นว่า โปรดให้พระสมุสสอบไล่ในพระบรมมหาราชวัง และทรงอุดหนุนเลี้ยงดูตลอดถึงบิดามารดาของพระสงฆ์ที่สอบไล่ได้เป็นเปรียญ โปรดให้ชำระและสร้างพระไตรปิฎกขึ้นให้ถูกต้องบริบูรณ์ดีกว่าที่สร้างในรัชกาลก่อนๆ ทรงสร้างพระอารามขึ้นใหม่ ๓ พระอารามคือ วัดราชโอรส วัดราชนัคคาและวัดเทพธิดา ส่วนที่ทรงปฏิสังขรณ์นั้นรวม ๓๕ พระอาราม ทรงโปรดการฝึมือแบบจีน เพราะฉะนั้นโบสถ์วิหารศาลาการเปรียญ ฯลฯ จึงเป็นแบบจีนโดยมาก พวกทวารบาลเผ่าประตูโบสถ์ก็ชอบทำเป็นรูปงู ทรงรูปปั้นรูปเขียนเครื่องประกอบหรือเครื่องประดับวัดอย่างอื่น ๆ ก็เป็นแบบจีน พระปรางค์ประดับด้วยเครื่องเกิดก็เกิดในรัชกาลนี้ อนึ่งทรงพระราชดำริว่า สมเด็จพระบรมชนกนาถมีพระราชประสงค์จะสร้างพระเจดีย์ ขนบแบบเก่าแต่ซึ่งเคยเห็นนิยมเมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แต่สวรรคตเสียก่อน จึงมิได้สร้าง พระองค์จึงโปรดให้สร้างพระเจดีย์ ขนบแบบเก่านี้ คือ พระสมุทฺธเจดีย์เคยวน เพื่อเป็นการสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถ โปรดให้สร้างพระพุทธรูปยืนปางอุ้มบาตรขององค์หนึ่งท้าวพระเชตุพน และสร้างพระเจดีย์สูง ๒๐ วา ๒ ศอกท้าวพระเชตุพน ๒ องค์ องค์หนึ่งประดับด้วยกระเบื้องขาวบรรจุพระบรมธาตุถวายพระบาทสมเด็จพระบรมชนกนาถ อีกองค์หนึ่ง ประดับด้วยกระเบื้องเหลืองทรงอุทิศไว้เป็นส่วนหนึ่งในรัชกาลแห่งพระองค์ ทรงสร้างปรางค์ใหญ่ที่วัดสระเกศ แต่การ

ไม่ต่ำกว่าตลอดไป ทั้งรกรอยู่เป็นกองอิฐใหญ่ ราษฎรเรียกกันว่าภูเขาทอง
นอกจากนี้ยังได้โปรดให้สร้างพระเจดีย์พระปรางค์และหล่อพระพุทธรูปอื่น ๆ
อีกเป็นอันมาก.

ทรงพระราชดำริว่า ราษฎรเรียกพระนามพระเจ้าแผ่นดินว่า แผ่นดิน คัน
แผ่นดินกลาง แผ่นดิน เป็นคำไม่เพราะ สืบไปเบื้องหน้าพระเจ้าแผ่นดิน
ต้องไปหลตายพระองค์ คนทั้งปวงก็จะเรียกต่าง ๆ ตามความพอใจ เช่นเรียก
ว่าแผ่นดินขุนทดวงเลื้อและขุนทดวงชวเรือน ดังนั้น จึงได้ทรงสร้างพระพุทธรูป
ปฏิมากรห้ามสมุทร ๖ ศอกสององค์หุ้มทองคำเนื้อแปด จารึกพระนามว่า
พระพุทธรูปอดฟ้าจุฬาโลกองค์ ๓ พระพุทธรูปเดิสด้านภาด้ายองค์ ๓ แล้วมีพระ
บรมราชโองการรับสั่งให้เรียกนามแผ่นดินตามพระนามที่ทรงอุทิศถวายสมเด็จพระ
พระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์นั้น ห้ามไม่ให้เรียกแผ่นดินคันแผ่นดินกลาง
แต่นั้นมา โปรดให้ขุดคลองหลายสาย เช่นคลองบางขนาก คลองบางขุนเทียน
และคลองบางบอนเป็นต้น โดยเหตุที่ในรัชกาลนี้ยังต้องทำสงครามกับ
ประเทศใกล้เคียง เป็นเหตุให้ทรงพระราชดำริไม่ได้ ใจข้าศึกที่จะยกมาทาง
ทะเล จึงโปรดให้สร้างบ้อมเพิ่มเติมขึ้นในเมืองสมุทรปราการเมืองจันทร์
เมืองสมุทรสงครามและเมืองสาครบุรีขึ้นหลายบ้อม เช่น บ้อมศรีเพชร ไพร
พินาศ พิษาคบัจจามิตร คงกระพัน พิษาคข้าศึกและเลื้อช่อนเดิมเป็นต้น ทั้งได้
โปรดให้สร้างเรือสำหรับใช้ในการรบขึ้นเป็นอันมาก โปรดให้ยกตำบล
บ้านขึ้นเป็นเมืองรวม ๒๑ เมือง คือ ยกบ้านหนุมานขึ้นเป็นเมืองกระบินทร์บุรี
บ้านบางกระพานเป็นเมืองกำเนิดนพคุณ แคนป่าพระคเป็นเมืองพนังนิคม ฯลฯ
ในรัชกาลนี้ พ่อค้าฝรั่งได้เข้ามาค้าขายในเมืองไทยมากขึ้น คนหันไป
นิยมเรือกำปั่นแบบฝรั่ง เรือดำเภาได้ลดจำนวนลงเป็นลำดับจนเหลือบางตา.

โปรดให้รวบรวมตำราต่าง ๆ มาตรวจตราแก้ไข ใช้ของเดิมบ้างหรือ
ประชุมผู้รู้หลักในวิชานั้นๆ แต่งขึ้นใหม่บ้าง แล้วให้จารึกแผ่นศิลาประทับไว้
ในบริเวณวัดพระเชตุพน วัดราชโอรส และ วัดสุทัศน์ ฯลฯ โดยมีพระราช
ประสงค์จะให้ เป็น หลักแหล่งเล่าเรียนวิชาความรู้ของ มหาชนไม่เลือนหายไป
บรรดาศักดิ์ ในทางวรรณคดีถึงหากว่าในรัชกาลนั้นจะทรงฝึกฝนหย่อนกว่า
รัชกาลที่ ๒ ด้วยทรงไปฝึกฝนแต่ทางอื่นก็ตาม ถึงกระนั้นก็ยังมักประพันธ์
และหนังสือดีๆ เขียนในรัชกาลนั้นเหมือนกัน มี กรมหมื่นนุชิตชิโนรส (เป็น
สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสในรัชกาลที่ ๔) เป็นต้น สมเด็จพระ
พระปรมานุชิต ทรงรอบรู้พระปริยัติธรรมและโบราณคดี ทั้งเป็นนักประพันธ์
เอกด้วย ทรงนิพนธ์หนังสือไว้เป็นอันมากเช่น ปฐมสมโพธิ พระราชพงศาวดาร
กรุงศรีอยุธยา สมุทโฆษคำฉันท์ ดิลกตะเลงพ่าย ฯลฯ แม้สมเด็จพระนั่งเกล้าฯ
เองก็เคยมีชื่อเสียงเป็นนักนิพนธ์เอกมาแต่รัชกาลก่อน หนังสือที่ทรงแต่ง
มีเรื่องรามเกียรติ์ อิเหนา สังข์ทอง และไกรทอง (แต่งบางตอน).

เหตุการณ์เกี่ยวข้องกับเวียงจันทน์และญวน เจ้าอนุวงศ์ครองเมืองเวียงจันทน์ซึ่งเป็น

เมืองขึ้นของไทยคิดกบฏ ยก กองทัพลง มาจวนวัดดอน ครอบครองในเมือง
สระบุรีและนครราชสีมา ถ้าเป็นท้องที่ที่จะตีให้ถึงกรุง จึงทรงจัดตั้ง กองทัพ
ออกไปปราบปราม เจ้าอนุวงศ์ไม่ได้หนีไปพึ่งญวน ครั้นเมื่อกองทัพไทย
ยกกลับแล้ว พระเจ้ามินมวง พระเจ้าแผ่นดินญวน (ต่อจากรัชกาลพระเจ้า
ยาตรอง) ได้ช่วยเจ้าอนุให้ ได้กลับมาปกครองเวียงจันทน์ดังเก่า ไทยจึง
ส่งกองทัพไปปราบปรามอีกครั้งหนึ่ง ครั้นจับเจ้าอนุได้ โปรดให้นำตัวลง
มาขังไว้ ที่กรุงเทพฯ จนตาย.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวัดเคียงญวนอยู่จำ ปาก
กับใจไม่เหมือนกัน ส่วนปากว่าคิดถึงคุณไทยที่ได้ทรงทำนุบำรุงองเชียง ลือ

มาแต่แรก แต่พยายามชิงเมืองเขมรไปในรัชกาลที่ ๒ และเข้าอุดหนุน
 เจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ซึ่งกบฏต่อไทย โดยญวนประสงค์จะเอื้อหนุนอำนาจเข้า
 มาในพระราชอาณาเขต จะมาครอบงำเอาเมืองเวียงจันทน์และเมืองอื่นที่
 ปกครอง เห็นเป็นเวลาที่เหมาะจะยกกำลัง เป็นโอกาสที่จะเอาเมืองเขมรคืน
 จึงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นแม่ทัพยกยกกลง
 ไปทางเมืองเขมรทัพหนึ่ง เมื่อตีเมืองเขมรได้แล้วให้ยกลงไปช่วยญวนกบฏ
 ที่เมืองไซ่ง่อน เจ้าพระยาพระคลังที่ภายหลังเป็นสมเด็จพระบวรราช
 ประยูรวงศ์ เป็นแม่ทัพเรือยกไปทัพหนึ่ง ในพ.ศ. ๒๓๗๕ ให้ไป
 สัมทบกันที่เมืองไซ่ง่อน กองทัพไทยต้องยกผ่านดินแดนเขมรส่วนนอก
 ฝ่ายสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเจ้าเขมรส่วนนอกเข้าด้วยญวน กองทัพไทยจึงต้อง
 สู้รบกับกองทัพเขมรเป็นลำดับไป พอไปถึงเขตแดนไซ่ง่อนก็ปะทะกับ
 กองทัพญวน เขมรส่วนนอกจึงกลายเป็นยุทธภูมิระหว่างไทยกับญวน
 ญวนได้ส่งกองทัพใหญ่มาสู้กับไทย แต่ก็ไม่สามารถจะตีกองทัพไทยให้แตก
 พ่ายถอยกลับได้ ไทยกับญวนได้ต่อสู้ติดพันกันในดินแดนเขมรเป็นระยะเวลา
 ถึง ๓๔ ปี พลเมืองเขมรไม่เป็นอันจะทำมาหากินก็พากันยากจนจนกันถ้วน
 ข้างฝ่ายกองทัพญวนและไทยก็ได้ความลำบากมาช้านาน ผลัดกันแพ้กันชนะ
 ไม่สำเร็จเกิดขาดไปอย่างหนึ่งอย่างใดได้ ไทยกับญวนจึงตกลงเลิกรบกัน
 สงครามระหว่างไทยกับญวนจึงเป็นอันยุติ ทรงอภิเษกให้หม่อมทองดี
 เข้ามาอยู่กรุงเทพฯ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ ขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดิน
 กรุงกัมพูชาต่อไป ทรงพระนามว่า สมเด็จพระทริภุชราคามหิบาล เพราะ
 สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้ทรงคิดใน พ.ศ. ๒๓๗๗ ระหว่างเวลาที่ไทยกำลังรบ
 พุ่งติดพันกันอยู่ ผลแห่งสงครามก็คือไทยได้เขมรมาขึ้นอยู่กับไทยเหมือน
 ครั้งนั้นเองเอง กันเมืองเขมรให้ห่างออกจากญวนได้ และให้นำผักผลไม้กับ
 ข้าวไทย ข้าวแต๋นกำหนดส่งบรรณาการไปเมืองญวน สมเด็จพระทริภุช

ได้ให้หนักของราชวงศ์ซึ่งเป็นราชบุตรองค์ใหญ่ เข้ามารับราชการสนองพระ
เดชพระคุณอยู่ณกรุงเทพฯ แต่นั้นมาญวนก็ไม่กล้ารบกวนเขตแดนไทยอีก.

เหตุการณ์เกี่ยวข้องกับอังกฤษและพม่า พอเปลี่ยนรัชกาลใหม่แล้วไม่ช้าก็ได้ทราบ
ว่าอังกฤษรบกับพม่าแน่ และอังกฤษได้ชักชวนไทยให้ช่วยรบพม่า ทั้งรับ
รองว่าจะช่วยหาเครื่องค้ำจุนราชให้ ไม่ให้ขัดสน จึงทรงพระราชดำริเห็น
เป็นโอกาสอันดีกว่าแต่ก่อน แต่ในชั้นแรกมิได้มีพระราชประสงค์ที่จะให้
กองทัพไทยไป รบพุ่งพม่าด้วยกันกับ กองทัพอังกฤษ ดังที่แม่ทัพ อังกฤษต้อง
การ เพราะระแวงว่าอังกฤษประสงค์จะเอาไทยไปใช้ยิ่งกว่าที่จะชวนให้ไทย
ไปช่วยรบ พระราชประสงค์ชั้นแรกหมายจะรบพม่าแต่โดยลำพังไทยทาง
หนึ่งต่างหาก ความประสงค์ที่ไทยจะไปรบพม่าครั้งนี้ก็เพื่อจะไปยึดและทำ
ลายเมืองเมาระตะมะเสีย แล้วกวาดต้อนผู้คนเข้ามาให้มาก อย่าให้เมืองเมะ
ตะมะเป็นที่มั่นของข้าศึกต่อไป เพราะถ้าพม่าไม่ได้เมืองเมะตะมะเป็นที่
ประชุมทัพแล้ว ก็จะยกกองทัพมาตีไม่ได้สะดวก ความประสงค์ของไทยใน
เวลานั้นคิดจะตัดศึกพม่ามิให้มารบกวนไทยได้อีกต่อไปเป็นข้อสำคัญ ใน
พ.ศ. ๒๓๖๗ นั้น โปรดให้ยกกองทัพเข้าไปหลายทาง ให้เจ้าพระยามหาโยธา
(ทอเรีย) คุมกองทัพมอญยกเข้าแดนพม่าทางด้านพระเจดีย์สามองค์ทางหนึ่ง
ให้พระยาสุเมพรคุมกองทัพเรือยกขึ้นไปทางเมืองมะริดและเมืองตะนาวทางหนึ่ง
และให้กองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือยกเข้าไปทางด้านแม่ตะเภาอีกทางหนึ่ง.

อังกฤษกับพม่าได้เริ่มรบกันเมื่อ พ. ศ. ๒๓๖๖ ครั้นแรกรบกันที่เมือง
จิตตะกอง และ ยัสต์มิง ซึ่งเป็นที่ป่าดง อังกฤษสู้ไม่ได้ จึงเปลี่ยนกลยุทธ์ใหม่

ค้อยกกองทัพเรือไปตีเมืองร่างกุ้ง

พระม่านไม้ได้เตรียมกำลังไว้ต่อสู้กับ

เมืองร่างกุ้งแก่ง กฤษเมื่อ พ. ศ. ๒๓๖๘

เมื่อเชอวราชับัดคัมพเบดแม่ทัพ

อังกฤษตีเมืองร่างกุ้งได้แล้ว ก็หยุดอยู่เพียงแค่นั้น ยังไม่เคลื่อนทัพไปทางเหนือ

เพราะต้องรอคอยผู้คนและพาหนะที่จะส่งเพิ่มเติมมาจากอินเดีย ในระหว่าง

นั้นจึงแบ่งกำลังลงมาตีหัวเมืองขึ้นพระม่านทางชายทะเลไปพลางก่อน อังกฤษก็

ตีได้ เมืองทวาย เมืองตะนาวศรี เมืองมะริด และ เมืองเมะตะมะ ได้โดยง่าย

เพราะพวกมอญพากันไปเข้าด้วยอังกฤษ ฝ่ายเจ้าพระยามหาโยชาเมื่อยกทัพ

เข้าไปตั้งที่เมืองเควินซึ่งอยู่เขตแดนมอญ พวกมอญที่เป็นเจ้าเมืองกรมการ

เมืองนั้นและเมืองใกล้เคียงพากันมาอ่อนน้อมยอมอยู่ใต้มงกุฎอังกฤษ เจ้า

พระยามหาโยชาคิดว่าถ้าวหัวเมืองมอญตอนที่ยังอังกฤษยังไม่ถึงได้ทั่วไป เจ้า

พระยามหาโยชาทำการก่อกบฏด้วยกับ อังกฤษเป็น อย่างดี และขอรับรองให้

อังกฤษช่วย ปกครองไพร่บ้านพลเมืองมอญให้ได้รับความสุข แม่ทัพ

อังกฤษจะให้ กองทัพไทยยกขึ้นไปตีเมืองคองอยู่ทางหนึ่ง และยกขึ้นไปทาง

แม่น้ำแควตะวันตกทางหนึ่ง กองทัพไทยยังไม่ทันลงมือ ทำการก็พอสู้เจ้าพระยา

มหาโยชาได้รับท้องตราให้ยกกองทัพกลับ ทั้งนี้เป็นเหตุเพราะพระยาชุมพรไป

กวาดต้อนผู้คนเมืองมะริด ครั้นอังกฤษขอรับรองให้ตั้งคันทันกันให้ ไม่หมด

จนเป็นเหตุให้เรือทั้งสองฝ่ายเกิดรบกันขึ้น ไม่ทรงทราบความจริงสำคัญว่า

อังกฤษเป็นฝ่ายหาเหตุ จึงทรงจัดเครื่องพระราชหฤทัย ครั้นภายหลังเมื่อทราบ

แล้วว่าพระยาชุมพรเป็นฝ่ายผิดก็ดำรัสสั่งให้ถอด พระยาชุมพรเสีย จากตำแหน่ง

แล้วเอาตัวมาจำไว้ในกรุงเทพฯ การที่ไทยเรียกกองทัพกลับครั้งนี้ เกิด

เป็นเหตุให้อังกฤษไม่อยากจะให้ไทยร่วมมือกับอังกฤษรบพระม่านต่อไป.

อย่างไรก็ดีต่อมาไม่ช้าอังกฤษกลับหันมาช่วยไทยอีก เพราะเห็นว่าพระม่าน

ยังมีกำลังมากนัก จำต้องพึ่งกำลังไทยช่วยรบพระม่านต่อไปอีก ฝ่ายไทยก็ยิน

ยอมทำการร่วม มือกับ อังกฤษอีก และโปรดให้เจ้าพระยามหาโยชาคุม
พล ๓๐,๐๐๐ ยกไปยังเมืองเมะตะมะ ขณะนั้นรัฐบาลอังกฤษในอินเดียเห็นเป็น
การจำเป็นที่จะต้องมีผู้แทนอังกฤษเข้ามา ประจำอยู่ใน กรุงเทพฯ จึงส่งนาย
ร้อยเอกเฮนรีเบอรูน^๕ เป็นทูตเข้ามาเมืองไทย ตั้งให้เข้ามาคิดอ่านเป็นเนื้อความ ๔
ข้อ คือ (๑) ให้พยายามรักษามิตรรียาให้ไทยเป็นอริกับอังกฤษ (๒) ให้
คิดอ่านขอค่าจ้างไทยไปช่วยรบพม่า (๓) ให้คิดอ่านชวนไทยทำหนังสือสัญญา
ค้าขาย (๔) ให้คิดอ่านว่ากล่าวเรื่องเมืองไทรและหัวเมืองมะดามให้ตกลง
กันเสียให้เรียบร้อย.

เฮนรีเบอรูน^๕ เข้ามาถึงกรุงเทพฯ เมื่อเจ้าพระยามหาโยชายกทัพไปตีเมือง
เมะตะมะแล้ว ในขณะที่กองทัพไทยยกเข้าไปถึงเมืองเมะตะมะพอดี
ประจวบกับพม่ายกกองทัพใหญ่มาตี กองทัพไทยได้ต่อสู้รักษาเมืองเมะ
ตะมะไว้ได้ และอังกฤษได้ขอขอบคุณไทยในคราวนี้.

ในระหว่างนั้น ได้เกิดปัญหาเรื่องเมืองเมะตะมะขึ้น คือในชั้นเดิมอังกฤษ
คิดจะยกหัวเมืองขึ้นของพม่าข้างใต้ตอนที่ติดต่อกับไทยตั้งแต่เมืองเมะตะมะ
ลงมาจนถึงเมืองตะวายเมืองตะนาวศรีและเมืองมะริดให้แก่ไทยทั้งสิ้น โดยมี
ความประสงค์จะแตกเปลี่ยนเอาประโยชน์ในการค้าขายจากไทย ทั้งจะแก้ไข
การแก่งแย่งทางเมืองไทรให้เป็นที่เรียบร้อย และอยากจะได้เกาะหมากได้เป็น
เมืองขึ้นอย่างสนิทขาดด้วย ในขณะนั้นไทยได้บอกให้อังกฤษทราบ ว่า ไทยจะ
ขอเมืองเมะตะมะมาเป็นเมืองขึ้นของไทย ถ้าอังกฤษยอมให้ตามความประสงค์
แล้ว ไทยก็จะให้ยกกองทัพไปช่วยอังกฤษรบพม่าต่อไปตามความประสงค์
ของอังกฤษ อังกฤษก็พูดเบี่ยงบ่ายไม่ยอมให้ตามประสงค์ เพราะอังกฤษ
คิดจะรวมเมืองมอญซึ่งเป็นเอกราชขึ้นอีก เพื่อเป็นประโยชน์แก่อังกฤษในการ
ค้าขายต่อไปภายหลัง อังกฤษได้พยายามแสวงหาเจ้านายมอญที่สามารภเพื่อ

จะให้ครอบครองเมืองมอญก็ไม่สำเร็จ ทั้งได้เกลี้ยกล่อมเจ้าพระยามหาโยธา
แต่เจ้าพระยามหาโยธาก็ไม่สมัคร เมื่ออังกฤษพูดเบี่ยงบ่ายเช่นนั้นไทยจึงไม่
ช่วยอังกฤษรบพม่าต่อไป เป็นอันว่าอังกฤษต้องรบกับพม่าต่อไปแต่ถ้าพม
ครั้นปลาย พ.ศ. ๒๓๖๘ พระเจ้าจกกายเมง ก็ยอมแพ้แก่ อังกฤษด้วยยอมทำ
หนังสือสัญญา เติบรตามที อังกฤษ กำหนดให้ทำ เป็นสัญญา ๓๓ ข้อ ใน
หนังสือสัญญานี้พม่าต้องเสียหัวเมืองแก่อังกฤษหลายเมือง มีเมืองเว้ ทราย
มูริด และตะนาวศรี เป็นต้น ทั้งต้องเสียเงินค่าปรับแก่อังกฤษเป็นเงินถึงสิบล้าน
รูปี ในสัญญาข้อ ๓๐ มีเนื้อความว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามผู้เป็นสัมพันธ
มิตรของอังกฤษอย่างประเสริฐสุจริตจะ ต้องได้รับประโยชน์ในสัญญานี้ด้วย
เป็นอย่างมากที่สุด.

เมื่อเสร็จศึกพม่าแล้ว อังกฤษดำริจะยกเมืองเมะระ หรือเมืองโต
เมืองหนึ่งให้แก่ไทย แต่ไทยไม่ต้องการ เพราะรู้ยู่ว่า อังกฤษใครจะขอเอา
เมืองไทรบุรีเป็นของแลกเปลี่ยนตอบแทน ไทยเห็นว่าเมืองไทรบุรีมีประโยชน์
แก่ไทยมากกว่าหัวเมืองที่อังกฤษดำริจะยกให้.

แต่อย่างไรก็ดีอังกฤษยังถือว่าไทยได้ทำคุณแก่เขา เพราะฉะนั้นเมื่อไทย
ไม่ยอมรับประโยชน์ทางหัวเมืองพม่า อังกฤษก็รับจะส่งตัวเจ้าพระยาไทร
ประจักษ์ไปคุมขังไว้ที่อื่นให้ห่างจาก เกาะหมาก และ รับจะ เป็น ชูระ ระวัง
มิให้พวกเจ้าพระยาไทรมาทำร้ายไทยที่ปกครองเมืองไทรได้ เมื่ออังกฤษ
ยินยอมในเรื่องเมืองไทรแล้ว ข้างฝ่ายไทยยอมปล่อยเมืองประจักษ์กับใคร
ก็แล้วแต่ใจสมัคร แล้วอังกฤษกับไทยก็ทำหนังสือสัญญาการค้าขายกัน
เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๘ ไทยอนุญาตให้อังกฤษเข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ.

ทำหนังสือสัญญา กับ ส.ป.ร. อเมริกาและอังกฤษ ประเทศ ส.ป.ร. อเมริกา

มีทางพระราชไมตรีกับกรุงสยาม เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๕ ในรัชกาลที่ ๓ นั้น
คือ ประธานาธิบดีแอดัมส์ แห่ง อเมริกา เป็นทูตเข้ามา ขอทำหนังสือ
สัญญาทาง พระราชไมตรี และ การค้าขาย ได้ตกลงทำ หนังสือ สัญญา กัน
เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๓๗๕ หนังสือสัญญาการค้าขายที่ทำกันครั้ง
นั้น เป็นทำนองเดียวกับหนังสือสัญญาที่ไทยทำกับอังกฤษครั้ง เฮนรี เบอร์นี เป็น
ทูตเข้ามาในต้นรัชกาลนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๗ ข้อสำคัญนั้นคือ อังกฤษ
และอเมริกันยอมให้ ไทยเก็บค่าปากเรือซึ่งบรรทุกสินค้าเข้ามาขายตามขนาด
เรือ ฝ่ายไทยยอมว่าถ้าได้เก็บค่าปากเรือแล้ว จะไม่เก็บภาษีอากร อย่าง
อื่นจากสินค้าอีก ในสมัยนั้นทั้งในหลวงและเจ้านายขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยยัง
ประกอบการค้าขายตามประเพณีซึ่งสืบมาแต่ครั้งกรุงเก่า เช่น แต่งเรือ
ของตนเองไปซื้อขายสินค้าถึงนานาประเทศบ้าง เข้าระวางเรือของผู้อื่นฝาก
สินค้าไปมาบ้าง ส่วนการค้าขายของหลวงยังมีพระคลังสินค้า สำหรับซื้อ
ขายสินค้าบางอย่างซึ่งห้ามมิให้ผู้อื่นซื้อขายเป็นประเพณีมา พวกอังกฤษ
และอเมริกันเมื่อมีหนังสือสัญญาแล้ว กล่าวหาว่ารัฐบาลแย่งการค้าขายและ
คลังพระคลังสินค้าเก็บภาษีทางฮ่อม ไม่ทำตามสัญญา ฝ่ายไทยว่า
ไม่ได้ทำผิดสัญญา เพราะพวกพ่อค้าแขกและจีนต้องเสียภาษีอากร อยู่อย่าง
เดิม พวกฝรั่งจะขอเปลี่ยนเสียค่าปากเรือแทนภาษีก็ได้ยอมตามใจสมัคร
การทำสัญญานั้นไม่ได้ หมาย ความว่า จะเลิก การค้าขาย ของ หลวง หรือ ไม่
อนุญาตให้เจ้านายและข้าราชการค้าขาย ไทยกับฝรั่งจึงเกิดมีข้อทุ่มเถียง
กันดังกล่าวแล้ว.

ครั้น พ.ศ. ๒๓๗๓ รัฐบาลอเมริกันแต่งตั้งให้ นายโยเซฟบัลดเดเตีย เป็นทูตเข้ามาขอแก้สัญญาที่ได้ทำไว้ ทูตอเมริกันมาด้วยเรือรบ โปรต ให้สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เมื่อยังเป็นที่พระยาศรีพัชริน เป็นผู้ รับผิดชอบต่อเจ้าพระยาพระคลัง (สมเด็จพระยาบรมมหาประยุรวงศ์) เพราะ เจ้าพระยาพระคลังลงไปตั้งเลขอยู่ที่เมืองชุมพร ได้จัดการ รับผิดชอบต่ออเมริกันตามแบบอย่างทูตที่มาแต่ก่อน แต่โยเซฟบัลดเดเตียไม่ฉันทัตวิจิ การทูต ความประพฤติแตกต่างจากทั่วๆ ไป ผิดกับทูตที่เคยมาแต่ก่อน พอ พุดจากกับไทยเพียงข้อที่จะขอเข้าเฝ้าก็เกิดเป็นปากเสียงแก่งแย่งกัน บัด เดเตียเกิดโทสะจึงกลับไปในเดือน ๖ พ.ศ. ๒๓๗๓ หาสำเนาประโยชน์ที่ เข้ามาคราวนั้นไม่ เมื่อทูตอเมริกันกลับไปแล้ว ในเดือน ๘ บัณฑิตเอง อังกฤษได้แต่งตั้งให้ เซอร์เฮมสตัน เป็นทูตเข้ามาขอแก้หนังสือสัญญาเช่นเดียว กัน แต่ประจวบเวลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มทรงพระ ประชวรคราวจะสวรรคต การที่ปรึกษาก็ขาดลงกันไป.

ลักษณะการพูดจาอันระหว่างไทยกับทูตอังกฤษ เมื่อคราวครอฟอร์ด เข้ามาในรัชกาลที่ ๒ ก็ดี และคราวเฮนรีเบอรูเข้ามาเมื่อต้น รัชกาล ที่ ๓ ก็ดี เป็นการลำบากมาก ด้วยยังไม่มีผู้ใดที่รู้ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษสำหรับใช้เป็นล่าม ครั้นมาถึงทูตอเมริกันเข้ามาครั้ง เฮคมันครอ เบอรูต มีพวกมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ จนรู้ภาษาไทย แล้ว ได้อาศัยพวกมิชชันนารีเป็นล่าม เมื่อคราวบัลดเดเตียเข้ามา มี มิชชันนารีเข้ามาอยู่หลายคน และได้ฝึกหัดคนไทยให้รู้ภาษาอังกฤษขึ้น บ้าง ต่อมาในปีเดียวกันนั้นเอง เมื่อคราว เซอร์เฮมสตัน เข้ามาถึง มี ไทย คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงผนวชสามารถ

จะตรวจหนังสือภาษาอังกฤษที่มีได้ตอบกันได้ การที่จะส่งภาษาที่ไม่ลำบาก
ตั้งแต่ก่อน เป็นต้นที่ภาษาอังกฤษจะแพร่หลายในเมืองไทยแต่สมัยนั้นมา.

เรื่องตัวพิมพ์อักษรไทย ในรัชกาลนี้ นายร้อยเอกเสมตโต ชาวอังกฤษ ซึ่ง
รัฐบาลอินเดียให้มารับราชการอยู่ที่เกาะหมาก ได้ต้องเรียนหนังสือไทย
แล้วให้แบบอย่างทำอักษรไทยขึ้นที่เมืองบังก่า (เบงกอล) เป็นครั้งแรก
เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๓ ได้พิมพ์สมุดโดยาภรณ์สำหรับฝรั่งเรียนภาษาไทยขึ้น
ก่อน ต่อมาพวกมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาตั้งสอนศาสนาคริสต์เคียนในกรุง
เทพฯ จะใคร่แจกหนังสือสอนศาสนาเป็นภาษาไทย จึงไปขอซื้อตัวพิมพ์
ที่ นายร้อยเอกเสมตโตให้แบบ อย่าง สร้างไว้ นั้นมาพิมพ์หนังสือสอนศาสนา
ที่เมืองสิงคโปร์ ส่งเข้ามาแจกที่กรุงเทพฯ ต่อมาพวกมิชชันนารีเอา
เครื่องพิมพ์เข้ามาตั้งในกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๘ แต่ตัวพิมพ์อักษรไทย
ที่ใช้ในชั้นนั้นเป็น แต่แก้ไขแบบอย่าง ตัวพิมพ์ของ นายร้อยเอกเสมตโตบ้าง
เล็กน้อย ยังไม่งาม จนหมอบรัดเล ตั้งโรงพิมพ์ขึ้น จึงได้จัดทำตัวอักษร
ไทยเป็นรูปอย่างที่ใช้กันในกรุงเทพฯ ดำไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๐ ตัวพิมพ์
ของหมอบรัดเลเป็นต้นแบบอย่างที่ใช้กันต่อมา แต่ชั้นแรกยังต้องส่งไปทำ
เมืองนอก จนถึง พ.ศ. ๒๓๘๔ จึงหล่อตัวพิมพ์อักษรไทยได้ในประเทศ
นี้ แต่การพิมพ์หนังสืออักษรไทยเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ เป็นแต่พวกมิชชัน
นารีใช้พิมพ์หนังสือสอนศาสนาเป็นพื้น ปรากฏว่าใช้ในราชการครั้งเดียว
เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๒ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ โปรดให้พิมพ์หมาย
ประกาศห้ามสูบฝิ่นเป็นใบปลิว ๘,๐๐๐ ฉบับ ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าฯ ยังทรงผนวชอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงเห็นประโยชน์ของ

การพิมพ์หนังสือมาแต่แรก จึงโปรดให้ตั้งเครื่องพิมพ์มาตั้งขึ้นที่วัดบวร
 นิเวศวิหารเป็นโรงพิมพ์แรกของคนไทย ทรงพิมพ์หนังสือในทางพระพุทธ
 ศาสนาด้วยอักษรขอมบ้าง มาจนถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าฯ จึงโปรดให้ตั้งโรงพิมพ์หลวง และใช้อักษรพิมพ์ในราชการ
 ตีพิมพ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๔๓ ของพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นองค์ที่ ๒ ของกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีและพระอนุชาของรัชกาลที่ ๓ พระนามเดิมว่าเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงประสูติณวันพฤหัสบดี เดือน ๓ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีชวด ตรงกับวันที่ ๓๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗ ณพระราชวังเดิมแห่งพระเจ้ายุทธราชบุรี ได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๔ ขณะพระชนมายุได้ ๔๗ พรรษา ครองราชสมบัติอยู่ ๓๗ ปีถึงสวรรคตเมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ เมื่อพระชนมายุได้ ๖๕ พรรษา พระองค์มีพระราชโอรสและพระราชธิดาเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าชาย ๔ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิง ๓ พระองค์เจ้าชาย ๓๕ พระองค์เจ้าหญิง ๔๒ รวมเป็น ๘๗ พระองค์.

เมื่อพระองค์ทรงพระเจริญวัยแล้ว ได้ทรงศึกษาวิชา ตามที่นิยมในเวลานั้นตามสมควร เป็นต้นว่า อักษรสยามคชกรรมและเพลงอาวุธต่างๆ พ.ศ. ๒๓๕๗ พวกราษฎรพากันอพยพครอบครัวเข้ามาพึ่งเมืองไทยทางเมืองคาบเมืองกาญจนบุรีและเมืองอุทัยธานี สมเด็จพระบรมชนกนาถได้โปรดให้พระองค์คุมกองทัพและเสบียงอาหารออกไปรับครัวมอญที่เข้ามาทางเมืองกาญจนบุรี แล้วโปรดให้ครอบครัววามญเหล่านั้นไปตั้งอยู่ที่เมืองปทุมธานี และเมืองนนทบุรี.

ครั้นพระชนมายุครบอุปสมบทพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็โปรดให้อุปสมบท แล้วเสด็จไปจำพรรษาณวัดสมณารายซึ่งภายหลังพระ

ราชทานนามใหม่ว่าอัครราชาวิชาส พอทรงผนวชแล้วไม่นานสมเด็จพระ
 บรมชนกนาถก็สวรรคต พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระเชษฐา
 ได้เสด็จเถลิง ถวัลยราชสมบัติสืบ พระวงศ์ พระองค์จึง ทรงผนวช
 ต่อไปในรัชกาลที่ ๓ พระองค์ทรงมีนิสัยชอบการศึกษายิ่ง ใน
 ระหว่างที่ทรงผนวชอยู่นั้นได้ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมและพระวินัยด้วยพระ
 พิจารณญาณอันสูงส่ง ก็ทรงทราบวาทะที่สมเด็จพระสังฆราชแห่งบวร
 เพราะจะทำหรือพูดสิ่งใดก็อ้างว่าผู้ใหญ่อยุ่ทำมาอย่างนั้น แต่ก็กระทำตาม
 โดยไม่เข้าใจเหตุผล ถึงแต่ที่ขี้ของคณนั้นคือตนไป มีทันได้รู้ว่ามีผิดและ
 ชอบทรงตั้งเวรเบียดเบียนมา ด้วยเหตุนี้จึงได้เข้ามาประทับที่วัดมหาธาตุ
 ปวรณนา จ. ทรง เฝ้าเรียน พระไตรปิฎกพุทธวจนะ ครั้น ทรง ศึกษา ถึง ข้อ
 ปฏิบัติที่มีมาแต่โบราณมากจนทรงอนุมานได้ว่า คำสอนวงศ์สมัยนั้นเป็น
 ของ มีรากเง่าอันแน่นไม่เป็นที่ ตั้ง แห่ง ความเสื่อมได้ เพราะ คำสอนวงศ์
 เป็นจลาจลมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าแล้ว ก็ทรงสดุดพระหฤทัย
 ในการที่ทรงเพ็ญบรรพชา ครั้นวันหนึ่งจึงเสด็จไปในอุโบสถวัดมหาธาตุ
 ทรงบูชาคำสอนวัชรเทวดาด้วยเครื่องสักการบูชาอันทุกทิศ แล้วทรงตั้ง
 สัจจาธิฐานว่า “ข้าพเจ้าออกบวชด้วยความเชื่อความเลื่อมใส มิได้
 พึ่งต่ออำมาตย์สิ่งหนึ่งสิ่งใด มีถาปายและความสรวลเสวยเป็นต้น ถ้าวงศ์บรรพ
 ชาอุปสมบทที่เนื่องมาจากพระพุทธเจ้ายังมีเหลืออยู่ณประเทศใดทิศใดแล้วขอให้
 ประสพหรือได้ยินข่าวภายในสามวันเจ็ดวัน ถ้าไม่เป็นดังนี้ข้าพเจ้าจะเข้า
 ใจว่าคำสอนวงศ์นั้นสิ้นแล้ว ก็จะถือออกเป็นฆราวาสรักษาคัดห้าศีลแปดตาม
 สมควร” ครั้นล่วงมาได้สองหรือสามวันก็มีเถระรามัญองค์หนึ่งรอบรู้
 พระธรรมวินัยข้อวัตรปฏิบัติมากถ่าคำสอนวงศ์ ตอบคำถามได้แตกฉาน

แต่แสดงเหตุผลให้พระองค์เกิดความเลื่อมใสขึ้นมาได้ จึงรับวินิจฉัยนั้น
ไว้เป็นข้อวัตรปฏิบัติสืบมา แล้วทรงศึกษาพุทธทศวนะปริยัติธรรมอันเป็น
มูลรากที่คงแห่งพระศาสนาอยู่ที่วัดมหาธาตุด้วยพระวิริยะอุตสาหะอันแรงกล้า
แตกฉานฉ้นวิชาที่อาจารย์ผู้ใดจะแสดงถวายได้ ต่อมาได้ทรงขึ้นเฝ้าทูล
สั่งสอนกุดบุตรต่อไป ครั้นนั้นกุดบุตรผู้มีความเลื่อมใสเข้ามาบรรพชาอุป
สมบทประพฤติตามเป็นอันมาก ครั้น พ.ศ. ๒๓๗๒ ได้เสด็จกลับไปประทับ
วัดราชาธิวาส แล้วเริ่มประดิษฐานธรรมยุติกนิกายขึ้น ให้มีข้อวัตร
ปฏิบัติอันถูกต้องแท้จริง คือพระองค์ทรงบวชในธรรมยุติกนิกายต้องเวียน
พระธรรมวินัยและปฏิบัติตามลัทธิใหม่ทุกอย่าง เพื่อให้รู้ดีว่าการบวชเป็น
การศึกษาจริง ๆ แต่การครองผ้าอย่างธรรมยุตนั้นพระองค์ไม่โปรด
ว่าเป็นการเอาอย่างพระพม่ารำมัญ แต่หันมาธรรมยุติกนิกายจึงระงับไป
จนสิ้นรัชกาลที่ ๓ พอสืบรัชการที่ ๔ ก็กลับเฟื่องฟูขึ้นอีก.

ใน พ.ศ. ๒๓๗๖ ได้เสด็จไปประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือ ไปโดยลำดับ
ประทับเมืองสุโขทัย เสด็จไปเที่ยวประพาส พบแท่นศิลาแท่นหนึ่ง เป็นที่
นับถือถวญเฑียรของมหาชน เมื่อพระองค์เสด็จกลับวังตั้งให้ระดองมาไว้
ที่วัดราชาธิวาส ครั้นภายหลังเมื่อเสด็จไปถึงถวญเฑียรสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ตั้งให้นำไปไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และเมื่อพระองค์ยังทรงผนวช
อยู่นั้นได้เสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองต่าง ๆ อีกหลายเมือง มีเมือง
เพชรบุรีเป็นต้น.

ครั้น พ.ศ. ๒๓๗๗ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เชิญเสด็จมา
ประทับอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร เวลานั้นสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงรอบรู้ภาษามคธ
ดียิ่ง และทรงทราบพระไตรปิฎกแตกฉานทั่วถึง มิได้มีบันทึกอื่นจะ

เปรียบเสมือนในสมัยกาลแห่งพระองค์ ทรงประพันธ์พระคากับปาฐกถา
ภาษามคธไพบราญ์ถูกกวดด้วยอรรถและพยัญชนะแล้วคล่องชำนาญชำนาญ.

ครั้นมีพระชนมายุถึง ๔๐ พรรษาต้องไปแล้ว จึงทรงศึกษาภาษาอังกฤษ
ต่อไป การที่พระองค์ปลงพระหฤทัยเรียนภาษาอังกฤษนั้นคงจะเนื่องด้วยเหตุ
ผลดังนี้ คือ เมื่อปลายรัชกาลที่ ๒ นั้น ผู้สำเร็จราชการอินเดียของ
อังกฤษได้แต่งยอนครอฟฟอร์ดเป็นทูตเข้ามาเมืองไทย ในเวลานั้นไม่มีไทยที่
รู้ภาษาอังกฤษเลย และชาวอังกฤษที่พูดภาษาไทยได้ก็ไม่มี ต้องใช้ภาษา
มะลายูบ้าง โปรตุเกสบ้าง เป็นภาษากลางสำหรับพูดจาโต้ตอบกัน ครั้นต่อ
มาในรัชกาลที่ ๓ ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษได้แต่งเฮนรีเบอรูน
ทูตเข้ามาเจรจาทำสัญญา ก็ไม่มีใครรู้ภาษาอังกฤษอีก หนังสือสัญญาต้อง
เป็นทำกำกับกันถึงสี่ภาษา คือ ภาษาไทย อังกฤษ มะลายู และโปรตุเกส
เพราะไม่มีภาษาใดที่ทั้งสองฝ่ายเข้าใจดี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวทรงมีพระสติปัญญาเห็นการไกลว่า คือไปภายหลังภาษาอังกฤษจะเป็น
ภาษาคำคัญทางบูรพประเทศ และจะเป็นภาษาคำคัญสำหรับเมืองไทยด้วย
เพราะนับวันเมืองไทยจะต้องมีการคมนาคมและสัมพันธ์กับต่างประเทศยิ่งขึ้น
เป็นลำดับ ประจวบกับเวลานั้นมีคณะมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาตั้งสอนศาสนา
คริสต์เถียนในกรุงเทพฯ เป็นครั้งแรก อันจะเป็นโอกาสให้คนไทยได้เริ่มเรียน
ภาษาอังกฤษแต่นั้นมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ฉวย
โอกาสอันนี้ ทรงเรียนภาษาอังกฤษกับพวกมิชชันนารีอเมริกันด้วยพระวิริยะ
อุตสาหะอย่างแรงกล้า จนทรงทราบชัดเจนเป็นมหัศจรรย์ และเมื่อปลาย
แผ่นดินรัชกาลที่ ๓ มีราชการเกี่ยวข้องกับต่างประเทศ เช่นอังกฤษเป็นต้น
พระองค์ก็ได้ทรงใช้ความรู้ภาษาอังกฤษ ช่วยราชการนั้นด้วยเป็นหลายอย่าง

หลายประการ เพราะในเวลานั้นผู้เป็นประธานในราชการแผ่นดินทั้งหลาย
ไม่มีผู้ใดที่จะทราบการกว้างขวางไปถึงนานาประเทศได้.

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว พระองค์ยังทรงเจตนาจัดในวิชาโหราศาสตร์
และดาราศาสตร์ ทรงรอบรู้ทั้งตำราฝ่ายสยามมอญและยุโรป พระองค์ใช้
ตำราทั้งสามนั้นสอดสว่นกัน อาจจะคำนวณทางโคจรของพระอาทิตย์ และดวง
ดาวได้ถนัดที่หายสงสัยคราวละจันทร์คราสแม่นยำ พระองค์ได้ทรงแสดงความ
เชี่ยวชาญให้เห็นประจักษ์ใน พ. ศ. ๒๔๓๓ ขณะที่ได้ครองราชสมบัติแล้ว
คือทรงคำนวณว่าในปีนั้นจะมีสุริยคราสจับหมดดวงในเดือน๓๐ ขึ้น ๕ ค่ำ และ
จะเห็นได้ชัดที่ตำบลหว้ากอจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ จึงเสด็จพระราชดำเนิน
ออกไปทอดพระเนตรณตำบลนั้น ครั้นถึงวันกำหนดก็เป็นสุริยคราสจับหมด
ดวงตามเวลาที่ ซึ่งพระองค์กะไว้มิได้เคลื่อนคลาด.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว พระบรม
วงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งหลายจึงพร้อมใจกันกราบบังคมทูลอัญเชิญเสด็จ
ให้ตามพระราชโอรสเถลิงถวัลยราชสมบัติ เป็นกษัตริย์สืบพระองค์ต่อไป
ทรงพระนามอย่างย่อว่า พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชอยู่ ๒๗ พรรษา.

ถึงแม้ว่าในรัชกาลนี้ จะไม่มีการ สงคราม กับ นานา ประเทศ หนึ่ง ๆ
เหมือนรัชกาลก่อน ๆ ก็ดี แต่ราชการทั้งในรัชกาลที่ ๕ นั้นเป็นการยุ่ง
ต้องทรงครีตรองโดยพระปรีชาญาณและโดยพระอุตสาหะอันยิ่งใหญ่มิได้หยุด
หย่อน พระราชกรณียกิจที่ทรงปฏิบัติในสมัยรัชกาลของพระองค์นั้น
มีอยู่หลายอย่าง ดังจะได้บรรยายต่อไปนี้.

ทรงทำนุบำรุงบ้านเมือง ครั้นเสด็จการบรมราชาภิเษกแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ
ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เป็นพระมหา

อุปราชพิเศษ พระราชทานพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระปวงเรนทราเมศ
มหิศวเรศวรดิศวรค์ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และโปรดเกล้าฯ ให้รับพระ
อรรราชโองการ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงดำรงพระราชอิสริยยศเสมอด้วย
พระเจ้าแผ่นดิน เหมือนอย่างพระเอกาทศรถในรัชกาลพระนเรศวร ทรง
ตั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นกรมสมเด็จพระปรมา
นุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์ เป็นเจ้าคณะสงฆ์ใหญ่ทั่วพระราชอาณาเขตต์.

เมื่อได้ทำสัญญาทางพระราชไมตรีกับต่างประเทศ (ดังจะปรากฏต่อไป
ข้างหน้า) แล้วก็มีชาวต่างประเทศเข้ามาค้าขายในเมืองไทยมากขึ้นทุกที จึง
ทรงพระอุตสาหะจะจัดการทั้งปวงให้ถูกต้องตามหนังสือสัญญา คือโปรด
ให้เลิกเก็บค่าธรรมเนียมสินค้าเข้าและออกอย่างโบราณ และเลิกสินค้าต้อง
ห้ามสินค้าผูกขาดอันไม่สะดวกแก่การค้าขายเสีย ดังพิทักษ์เก็บภาษีร้อย
ชักสามทั้งสินค้าเข้าและออก เพื่อเปิดให้สินค้าออกนอกประเทศและเข้า
ประเทศได้ โดยสะดวก โปรดให้ตั้งตำรวจพระนครบาล (โปลิซ) ขึ้น
เป็นครั้งแรกเพื่อป้องกันอันตรายและทรัพย์สินมบัติของชาวต่างประเทศทั้งปวง
และรักษาความสงบราบคาบภายในพระนคร ทรงตั้งศาลต่างประเทศสำหรับ
ว่าความซึ่งคนไทยกับชาวต่างประเทศเป็นความกัน ทรงแก้ไขเพิ่มเติมพระ
ราชกำหนดกฎหมายเก่าใหม่ ซึ่งเป็นการเดือดร้อนและยังบกพร่องอยู่เป็น
อันมากหลายลักษณะหลายประการ เช่น ทรงเพิ่มเติมพระราชบัญญัติระกัฏ
กัน ซึ่งผู้ดื่มเหล้าไฟให้เบาบางลง ทั้งพระราชบัญญัติอื่น ๆ ซึ่งเป็นคุณ
ประโยชน์ให้ความสุขแก่ราษฎรหลายอย่างหลายประการ.

ในรัชกาลก่อน ๆ นอกจากงานพระราชสงครามแล้ว พระเจ้าแผ่นดิน
ไม่มีใครได้เสด็จไปข้างไหน พระเจ้าแผ่นดินกับราษฎร จึงยังเห็นห่างกันอยู่

ในรัชกาลนี้ ทรงเบ็ดเสร็จให้ราษฎรเข้าได้ในที่ใกล้ เมื่อเวลาเสด็จช้าง
ในกรุงก็ค้ำในหัวเมืองก็ค้ำ ครั้นปราศรัยและพระราชทานเงินแจกด้วยพระหัตถ์
แต่นั้นความสนิทในระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับราษฎรก็ได้มีสืบมา ทรงพระ
ราชทานเสรีภาพในการถือศาสนา ไม่เลือกว่าศาสนาใดนิกายใดทรงบังเอิญ
และทำนุบำรุงทั่วไปทั้งนั้น เป็นส่วนสำคัญปถุมภก.

ส่วนการทหารนั้นโปรดให้ฝึกหัดทหารอย่างยุโรปขึ้นได้เป็นทหารรักษา
พระองค์พอสมควรแก่ราชการ ทรงสร้างเรือรบกลไฟ มีนายเรือและทหาร
บนประจำตามธรรมเนียมเรือรบอย่างอังกฤษขึ้นไว้ สำหรับป้องกันพระราช
อาณาเขต โปรดให้ขุดคลองผดุงกรุงเกษมเป็นคูพระนครชั้นนอก คลอง
เจ็ดชั้นบุษบา คลองมหาสวัสดิ์ คลองภาษีเจริญ คลองคำเนิร สะดวกและคลอง
หัวดำโพง ให้สร้างถนนบำรุงเมืองตอนในพระนคร ถนนเฟื่องนคร ถนน
เจริญกรุง ถนนลัดม และถนนตามแนวคลองหัวดำโพง ให้สร้างบ่อนเป็นราย
ระยะตามฝั่งคลองผดุงกรุงเกษมส่วนในพระนคร ตั้งแต่ปากคลองข้างเหนือ
จนถึงปากคลองข้างใต้ชั้นบ่อ เพื่อป้องกันพระนคร ด้วยเกรงข้าศึกจะ
เอาปืนขึ้นไปถึงบนพระปรางค์ใหญ่ (ภูเขาทอง) ที่ทำค้างมาแต่รัชกาลที่ ๓ ทั้ง
รกเป็นก้อนอิฐใหญ่อยู่ แต่ยังไม่ระดมเข้ามามีในพระนคร.

การฝีมือและการช่างต่างๆ นับว่าได้ผลิตผลและกว้างขวางไปกว่า
รัชกาลก่อนๆ เนื่องด้วยได้คบค้าสมาคมกับฝรั่งมากขึ้น การก่อสร้างและ
การฝีมือจึงนิยมไปทางฝรั่ง เช่นพระราชวังและพระที่นั่งเป็น น.

ทรงสถาปนาพระราชวังจันทร์เกษมซึ่งเป็นวังโบราณ ในกรุงศรีอยุธยา
ขึ้นเป็นพระราชวัง ทรงสร้างพระที่นั่งพุทธไสยวรรคที่เกาะบางปะอิน พระ
นารายณ์ราชินีเจ้านครทพบุรี พระราชวังสุราญรมย์ พระนครคีรีบนยอดเขา

มหาศวรรคณเมืองเพชรบุรี พระราชวังที่ประทับที่พระปฐมเจดีย์ พระ
 ราชวังโบราณที่พระพุทธบาท พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท เวชยันต์
 วิเชียรปราสาทบนยอดเขามหาศวรรค พระที่นั่งมหิธรปราสาท สระ
 ปทุมวันเป็นที่ประพาสนอกพระนคร การสร้างพระราชวังสุราษฏร์มณีนัน
 พระองค์ตั้งพระราชหฤทัยว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ สมบูรณ์
 พระชันษา พอเสด็จกิจทรงผนวชเป็นภิกษุภาวะแล้ว จะทรงมอบเวนราช
 สัมบัติพระราชทาน ส่วนพระองค์เองนั้นจะเสด็จออกเป็นพระจอมหลวง
 และออกไปประทับอยู่ที่พระราชวังสุราษฏร์มณีนัน ทรงช่วยแนะนำกำกับราชการ
 ค่อยไปจนตลอดพระชนมายุ แต่กระแงพระตำราสันหาได้ทรงเปิดเผยไม่
 ถึงกระนั้นก็ทราบกันอยู่ในบรรดาผู้ที่ได้อำนาจพระราชหฤทัย.

ทรงสร้างพระปฐมเจดีย์ซึ่งเป็นที่รกร้างอยู่แต่โบราณ ก่อเสริมขึ้นไป
 ใหม่ให้สูงใหญ่ ตั้งแต่พื้นตลอดยอดถึง ๓ เส้น ๓ คืบ ๖ นิ้ว อันพระปฐมเจดีย์
 นั้นครั้งพระองค์ยังทรงผนวชอยู่นั้น ทรงเลื่อมใสว่าเป็นพระมหาเจดีย์สถาน
 เก่าก่อนพระเจดีย์ทั้งหลายอื่นในประเทศสยามนี้ ได้ถวายพระพรทูลแนะนำ
 แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งไม่ได้เคยไปบูชา มีคำรับว่าพระ
 ปฐมเจดีย์อยู่ในป่าเปรี๊ยะ ทรงปฏิสังขรณ์ก็ไม่มีใครรักษา พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าฯ จึงได้ทรงปฏิญาณแต่ครั้งนั้นว่า ถ้าหากพระองค์ทรงมี
 กำลังสามารถจะทำเมื่อใดจะทรงปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ให้จงได้ ครั้น
 เสด็จถึงถวัลยราชสมบัติ จึงทรงปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ตามที่ได้ทรง
 ปฏิญาณไว้ และสร้างพระมณฑปเจดีย์ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถ
 ทรงพระราชดำริเริ่มไว้ ให้ยิ่งใหญ่ พร้อมด้วยวิหาร และบริเวณ ใหญ่น้อย
 ทรงหล่อพระพุทธรูปศิหังค์ใหญ่ ศิหังค์น้อยและพระพุทธรูปอื่นๆ อีกมากหลาย

วัดที่ทรงสร้างขึ้นใหม่ มีวัดบรมนิวาส วัดราชประดิษฐ์ วัดมกุฏกษัตริย์ วัดโสมนัสและวัดปทุมวนาราม ที่ทรงปฏิสังขรณ์ มีวัดบวรนิเวศวิหาร วัดมหาพฤฒาราม วัดชัยพฤกษ์มาลา วัดเขมาภิรตาราม วัดปทุมคงคา วัดสุพรรณดารามที่จังหวัดอยุธยาและวัดชุมพลนิกายารามที่บางปะอิน.

ในรัชกาลนี้มีผู้เรียนวิชาหนังสือไทยกันแพร่หลายขึ้น มีการคัดลอกตำรับตำราและขนบธรรมเนียมแบบแผนตลอดจนคำพิพากษาต่าง ๆ ลงในสมุดไทยกันมากขึ้นกว่าแต่ก่อน วรรณกรรมไทยเริ่มแพร่หลายมากในรัชกาลนี้ ในการเรียนภาษาต่างประเทศนั้นเคยเฟื่องฟูในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ครั้งหนึ่ง แต่ได้หยุดชะงักไปเพราะราชการสัมพันธ์กับฝรั่ง พึ่งมาเริ่มเรียนภาษาอังกฤษกันขึ้นในรัชกาลที่ ๓ อีก แต่ว่าในรัชกาลที่ ๓ ผู้เรียนภาษาฝรั่งถึงกับใช้การได้นั้นมีน้อยคนนัก ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อ พ. ศ. ๒๔๐๕ โปรดให้จ้าง หม่อมเจียวโนเวน ผู้ศรัทธาอังกฤษซึ่งเป็นครูสอนลูกผู้ที่อยู่ที่เมืองสิงคโปร์เข้ามาเป็นครูสอนที่ พระที่นั่ง ทรง ขรรคมในพระบรมมหาราชวัง ต่อมาได้จ้าง หม่อมจันตฤ ชาวอเมริกันมาเป็นครูต่อจากหม่อมเจียวโนเวนขึ้นในรัชกาล โปรดให้พระเจ้าลูกเธอได้เรียนทุกพระองค์ตลอดจนเจ้านายทั่วไปด้วย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงศึกษาเป็นพื้นมาแต่ครั้งนั้น ส่วนบุตรหลานข้าราชการ ถ้าผู้ใดอุตสาหะเรียนภาษาต่างประเทศก็ทรงพระกรุณาตั้งให้มีศักดิ์ ครั้นนั้นคนชั้นสูงเริ่มเห็นประโยชน์ในการรู้ภาษาต่างประเทศ สำหรับการเรียนรู้ภาษาไทยก็ดึกาษาต่างประเทศก็ดึกหาได้จัดตั้งเป็นโรงเรียนไว้ให้คนทั่วไปเรียนไม่ คงจ้างครูมาสอนกันอยู่ในสกุล เพราะฉะนั้นพลเมืองสามัญทั่วไปและข้าราชการชั้นต่ำจึงไม่มีใครมีผู้รู้ภาษาและขนบธรรมเนียมฝรั่งกัน.

การสัมพันธ์ไมตรีกับต่างประเทศในยุโรป

ทรงพระราชดำริเห็นว่าในเวลานั้น

ราชการที่เกี่ยวกับต่างประเทศตะวันตกเป็นของสำคัญกว่าอย่างอื่น เพราะชาติฝรั่งมามีอำนาจในทิศตะวันออกยิ่งขึ้นทุกที ทั้งในเวลานั้นอังกฤษก็มีเมืองขึ้นติดต่อกันใกล้ติดกับดินแดนสยามเข้ามาแล้ว สงครามที่เคยมีกับพม่าบ้างญวนบ้างก็เป็นอันสงบ เครื่องอาวุธยุทโธปกรณ์และยุทธวิธีอย่างเก่าก็เป็นอันพ้นสมัย อุปายในทางจัดการปกครองรักษามันเมืองตามที่เคยปฏิบัติก็เป็นการล้าหลัง เมื่อรวมกล่าวก็คือ ทรงพระราชดำริเห็นว่าควรจะเปลี่ยนแปลงแก้ไขวิธีการปกครองบ้านเมืองและขนบธรรมเนียมบางอย่างให้เหมาะสม และจำเป็นต้องมีการติดต่อกับประเทศตะวันตก การที่พระองค์ทรงยังเห็นการณ์ไกลได้อย่างประหลาดเช่นนั้น อาศัยด้วยพระองค์ทรงรอบรู้ภาษาละตินและภาษาอังกฤษทั้งขนบธรรมเนียมต่างประเทศ.

ใน พ.ศ. ๒๓๘๘ สมเด็จพระนางวิจิตรวาทราช พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษโปรดให้เซอร์รอนเบาริงเป็นทูตเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างประเทศที่มีอธิปไตยเสมอกัน ทรงพระราชดำริเห็นว่า การซึ่งจะรักษามันเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุขนั้นต้องอาศัยผ่อนผันผ่อนยาว ถัดเอาแต่การซึ่งจะเป็นความเจริญปราศจากอันตรายเป็นประมาณ การที่อังกฤษเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีนั้นก็เพื่อผลประโยชน์ในการค้าขายอย่างเดียว มิได้เป็นอุปายที่จะคิดร้ายพระนครในชั้นนั้น ครั้นจะติดกันกันไปเหมือนอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ ก็จะเป็นที่หมองหมางกันขึ้น ไม่เป็นประโยชน์อันใด การค้าขายเมื่อมีติดต่อกันขึ้นแล้วประโยชน์ก็มีด้วยกันทั้งสองฝ่าย ทรงพระราชดำริด้วยพิจารณาปัญญาอันสูงส่งเช่นนี้แล้วจึงทรงรับทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษใน พ.ศ. ๒๓๘๘ หนังสือ

สัญญาฉบับนี้มีใจความอันอังกฤษปรารถนาอยู่ว่า ชนชาติอังกฤษทุกคนที่เข้ามาอยู่ในสยามจะได้รับความคุ้มครองบ่งกันและการช่วยเหลือของรัฐบาลสยามเกี่ยวกับหลักการค้าขายและความสะดวกทุกประการ ยอมให้คนในบังคับ อังกฤษมีเคหะสถานตั้งมั่นคงได้ ในกรุงเทพมหานคร หรือภายในเขตที่จำกัด สิทธิในการซื้อขายที่ดินก็ยอมให้อยู่ในเขตที่จำกัดใด ๆ พระนคร ทั้งยังไว้ชัดด้วยว่า ชนชาติบังคับอังกฤษไม่ว่าชาติใดภาษาใดในประเทศสยามจะไม่ต้องขึ้นศาลไทยไปขึ้นต่อศาลกงสุลอังกฤษ และประเทศสยามจะไม่เก็บภาษีแก่สินค้าของอังกฤษให้สูงกว่าร้อยละ ๓ สัญญาฉบับนี้ไม่ได้กำหนดเวลาดำเนินอายุสัญญา และเนื่องด้วยสัญญาฉบับนี้เองที่เปิดช่องให้อังกฤษและคนในบังคับอังกฤษมีสิทธิสภาพนอกอาณาเขต คือไม่ต้องขึ้นศาลไทยกับทั้งไม่ต้องอยู่ใต้กฎหมายไทย และผูกมัดเราให้เก็บภาษีอากรเข้าได้ไม่เกินร้อยละ ๓ ในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๘ ถึง พ.ศ. ๒๔๓๓ ประเทศ ส.ป. ร. อเมริกา ฝรั่งเศส เคนมารก โปรตุเกศ ฮอลแลนด์และเยอรมันก็ได้แข่งกันเข้ามาทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีเป็นลำดับกัน ภายหลังโปรดให้เซอร์ยอนเบาริง ซึ่งได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระสยามนุกุลกิจ ฯ ทำหนังสือสัญญากับประเทศ นอร์เวย์ สวีเดน เบลเยี่ยมและอิตาลี ประเทศเหล่านี้ทั้งหมดได้ร่างสัญญาเคิรตามแบบอย่างอังกฤษอย่างใกล้ชิดที่สุด และต่างก็ได้รับสิทธิสภาพนอกอาณาเขตอย่างเดียวกับอังกฤษ สัญญาทุกฉบับมิได้ผูกมัดจำกัดเวลา ดังนั้นจึงต้องเป็นสัญญาที่คงใช้อยู่เรื่อยไปไม่มีที่สิ้นสุด นอกจากทั้งสองประเทศจะพร้อมกันตกลงยกเลิกหรือแก้ไขกันใหม่ สยามได้แข่งกันออกไปเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนยังประเทศอังกฤษในรัชกาลพระนางเจ้าวิกตอเรียครั้งที่หนึ่ง และประเทศฝรั่งเศสในรัชกาลพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ คราวหนึ่ง

พระเจ้านโปเลียนที่ ๓ ถือโอกาสที่จะบำรุงทางพระราชไมตรีให้สนิทยิ่งขึ้น ได้
สร้างพระแสงกระบี่ขึ้น ๒ องค์ ส่งมาถวายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๐ แต่พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าฯ องค์ ๑ สมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ องค์ ๑ ทางไมตรี
ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสซึ่งได้ขาดตอนกันมาตั้งแต่ต้นรัชกาล สมเด็จพระ
นารายณ์ก็กลับประจักษ์กันอีกครั้งหนึ่ง.

เรื่องรัชทายาท

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวรวันโรครภายใน
ในเรือรงฆาหลายปี สวรรคตเมื่อเดือนยี่ พ.ศ. ๒๔๐๘ ที่พระบาทสมเด็จพระ
พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตเป็นเหตุสำคัญในเรื่องพระราชประวัติของพระ
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ก่อนด้วยราชย์ ด้วยก่อนนั้นมาพระบาท
สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จอยู่ในฐานะเป็นรัชทายาท ถ้าหากว่า
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ สวรรคตลง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ คง
เสด็จขึ้นครองแผ่นดินโดยไม่มีปัญหา แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็
ให้ทรงเตรียมการไว้อย่างนั้นโดยไม่ทรงประมาท การที่โปรดให้สร้างพระ
ราชวงษ์นันทอุทยาน ก็ด้วยทรงพระราชปรารภว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระ
พระปิ่นเกล้าฯ ได้ครองราชสมบัติ ถ้าพระราชโอรสธิดาของพระองค์ประทับ
อยู่ในพระบรมมหาราชวังบางทีจะกีดขวาง จึงทรงกะแผนผังพระราชวงษ์นันท
อุทยานให้สร้างตึกเป็นพระที่นั่งหมู่หนึ่งต่างหาก หมายจะพระราชทานให้เป็น
ที่ประทับของ พระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ กับ สมเด็จพระกนิษฐา และ
พื้นที่ต่อออกไปในเขตคั่นนันทอุทยานโปรดให้สร้างคาน้ำหนักช้างในอีกหลายหมู่
หมู่หนึ่ง ๆ หมายจะพระราชทานให้เป็นที่พักประทับของพระเจ้าลูกเธอในเจ้าจอม
มารดาคนหนึ่ง การสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ เปลี่ยนฐานะ
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ มาอยู่ในรัชทายาท ด้วยเป็นพระราช

โอรสองค์ใหญ่ ความที่ทรงยินดีด้วยสมเด็จพระมหาราชโอรสจะเป็น
 รัชทายาทนั้นดูเหมือนจะใกล้เคียงกับพระปรีชาญาณที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
 เกดฯ ยังทรงพระเยาว์อยู่ เพราะพระองค์เองนั้นพระชันษากว่า ๖๐ เข้าเขตต์
 ทรงพระชราแล้ว เห็นจะได้ทรงตกลงพระราชหฤทัยแต่แรกว่า ถ้าพระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จะทรงปกครองแผ่นดินได้โดยมั่นคง จึงจะมอบแวน
 ราชสมบัติให้ ถ้าหากจะไม่ทรงสามารถปกครองแผ่นดินได้มั่นคงก็ควรจะ
 รั้งรอไว้ก่อน แต่ในเวลานั้นยังไม่จำเป็นจะต้องประกาศสถาปนาตำแหน่ง
 รัชทายาท จึงเป็นแต่ทรงเตรียมการต่อมาโดยลำดับ.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ทรงประสูติหนักร้อยหนึ่ง วันหนึ่งพระ
 บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จขึ้นไปเยี่ยม พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ
 กราบทูลเป็นความลับว่า พระองค์จะไม่ดำรงพระชนม์อยู่ไปได้ก็วันแล้ว จะ
 ขอถวายปฏิญาณว่า การที่ทรงเสด็จดำรงท้าวเธอเครื่องยศตราอุษุทธ
 ภัณฑ์ไว้เป็นอันมากนั้นใช่จะคิดร้ายต่อพระจอมเกล้าฯ ก็หาไม่ แต่ไม่ไว้ใจ
 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เกรงว่าถ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จสวรรคต
 ลงเมื่อใดเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะกำเริบขึ้น จึงได้เตรียมกำลังไว้บ้องกัน
 พระองค์ เมื่อพระองค์สวรรคตแล้วขอให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ
 ทรงระวังต่อไปให้จงดี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ก็พระราชทานปฏิญาณ
 ว่า มิได้เคยระแวงสงสัยในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ แต่เรื่องเจ้าพระยา
 ศรีสุริยวงศ์นั้นหาได้ทรงตอบว่าอะไรไม่ นอกจากนั้นยังมีข้าราชการในราชสำนัก
 หลายคนซึ่งไม่ไว้ใจเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ คบคิดกันเป็นพวก นัยว่าเพื่อจะ
 บ้องกันพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ
 หาได้ทรงสงสัยมิ อันความที่เกิดขึ้นนี้ไม่ไว้ใจเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ครั้ง
 นั้นแม้ชาวต่างประเทศก็ทราบ เช่น เซอร์แฮร์รีออกเจ้าเมืองสิงคโปร์ที่เข้า

มาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เมื่อเสด็จไปทอดพระเนตร สุริยุปราคาที่
ตำบลหว้ากอเป็นต้น.

พระองค์ทรงพระปรีชาญาณอยู่หนักหนาว่า ถ้าหากพระองค์สวรรคตก่อนพระ
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ มีพระชนชาติสมบูรณ์ ถึงจะได้ทรงรับรัช
ทายาทก็จะต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ที่ปรากฏในเรื่องราชพงศาวดาร
ครั้งกรุงศรีอยุธยาเคยมีพระเจ้าแผ่นดินทรงพระเยาว์ที่ ต้องมีผู้สำเร็จราชการ
แทน ๕ ครั้ง พระเจ้าแผ่นดินถูกปลงพระชนม์บ้าง ถูกกำจัดจากราชสมบัติ
บ้าง ไม่เคยอยู่ยั่งยืนเลยสักพระองค์เดียว พระองค์ก็ไม่ทรงประมาณค่า
เหตุการณ์ ได้ทรงพระราชดำริป้องกัน ด้วยทรงทราบโดยแน่ชัดว่า ถ้าหาก
ว่าพระองค์สวรรคตลงในเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ยังหย่อนพระ
ชันษา มีเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์คนเดียวที่สามารถจะเป็นผู้สำเร็จราชการ
แผ่นดิน ถ้าให้คนอื่นเป็นหรือท่านไม่ยอมเป็นก็อาจจะเกิดความลำบากขึ้นอัน
จะประมาณผลมิได้ เพราะฉะนั้นจึงทรงปรึกษากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
ตามตรง ให้ช่วยคิดอ่านรักษาอสังสราพของประเทศไทยในเมื่อมีเหตุการณ์
เช่นนั้นเกิดขึ้น และเมื่อใกล้จะสวรรคตได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้
พระราชวงศ์และเสนาบดีปรึกษาร่วมกันแล้วแต่จะเลือกเจ้านายพระองค์ใดให้
รับราชสมบัติ เหตุที่โปรดให้เลือกรัชทายาทนั้นน่าจะเป็นด้วยทรงพระราช
ดำริเป็น ๒ ประการ คือ ประการที่ ๑ ทรงเห็นแก่ความมั่นคงของประเทศไทยเป็น
สำคัญ ประการที่ ๒ ถ้าหากให้พระราชวงศ์กับเสนาบดีพร้อมใจกันถวาย
แก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ แล้ว พระราชวงศ์และขุนนางทั้งหลาย
ซึ่งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์รวมอยู่ด้วยก็จะรู้สึกเป็นหน้าที่และรับผิดชอบ ที่จะ
ต้องช่วยกันอุปถัมภ์ค้ำชูพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เพราะได้พร้อม
ใจกันเลือกสรรเอง.

รบเมืองเชียงตุง

ประเทศพม่าตั้งแต่ทำสงครามแพ้งอังกฤษแล้ว บ้านเมืองก็ระส่ำระสาย ทั้งพระเจ้าอังวะจักกายเมงก็ทรงมีพระสติวิปลาสไม่สามารถจะว่าราชการได้ ราชการบ้านเมืองจึงต้องตกอยู่กับคนอื่น แต่ผู้ที่ปกครองพม่าต่อมาก็ถ้วนแต่หย่อนความสามารถไปตามๆกัน ชุนนางข้าราชการทั้งหลายต่างประพฤติกการเหลวไหล บรรดาหัวเมืองมอญที่ยังขึ้นอยู่กับพม่าต่างก็พากันกะด้างกะเดื่อง ความเหลวเหลวกของผู้ครอบครองแผ่นดินและชุนนางข้าราชการพม่าเป็นชนวนให้ต้องเกิดสงครามกับอังกฤษเป็นครั้งที่ ๒ ใน พ. ศ. ๒๓๘๕ การรบครั้งนี้อังกฤษได้บรรดาหัวเมืองที่อยู่ทางปากน้ำตงแต่เมืองหงสาวดีลงมา แต่หาได้ครุฑขึ้นไปจนถึงเมืองอมระปุระอันเป็นราชธานีของพม่าไม่ ขณะที่พม่ากำลังบอบช้ำเนื่องด้วยรบพ่ายแพ้แก่อังกฤษ และพวกหัวเมืองไทยใหญ่กำลังกะด้างกะเดื่องนั้น ทางเมืองเชียงรุ่งได้เกิดจลาจลขึ้น เนื่องแต่พลเมืองพากันรู้สึกเคียดแค้นที่ต้องถูกเจ้านายเจ็ดยี่สิบโรเรียกเงิน เพื่อจะเอาไปให้แก่พม่าสำหรับที่จะใช้เป็นสินไหมให้แก่อังกฤษ จึงพากันอพยพมาอาศัยอยู่ในพระราชอาณาเขตคัสยามเป็นอันมาก ขอพระบารมีเป็นทพแก่เมืองเชียงรุ่ง จะขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมาต่อไป ทรงพระราชดำริเห็นว่าเมืองเชียงรุ่งและแคว้นคัสยามสืบต่อกันมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาและกรุงเทพฯ มาแต่ก่อน ครั้นพวกตนได้รับความเคียดแค้นสมัครจะขอขึ้นไทย ถ้าจะไม่รับก็เหมือนกับดลพม่า ที่พม่ามีอำนาจในเชียงรุ่งก็เพราะพม่าได้อาศัยเมืองเชียงตุงอันอยู่ต่อแดนสืบต่อกันมาทางด้านตะวันตก ถ้าไม่ได้เมืองเชียงตุงเป็นที่อาศัยแล้ว ก็จะต้องปล่อยเชียงรุ่งและสืบต่อกันมา และในขณะนี้พวกเจ้านายทางเชียงใหม่มีเหตุวิวาทกับเจ้านายทางเชียงตุงซึ่งขึ้นกับพม่า

อยู่ จึงกราบทูลขออาดาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปรบเมือง
 เชียงตุง พระองค์ทรงเห็นชอบด้วย โปรดให้เกณฑ์กองทัพเมืองเชียงใหม่
 เมืองนครลำปางและเมืองลำพูน รวมจำนวนพล ๖,๕๐๐ จัดเป็น ๒ ทပ်
 ยกไปใน พ.ศ. ๒๓๖๒ แต่ทပ်เชียงใหม่ตีเชียงตุงไม่สำเร็จ เนื่องจากพืด
 กับเจ้านายเมืองเชียงใหม่ที่ยกกองทัพไปไม่ปรองดองกัน จึงต้องเลิกทัพกลับ
 ด้วยกันทั้ง ๒ ทပ် ประจวบกับเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ประชวรหนักครวญจะเสด็จสวรรคต การรบเมืองเชียงตุงจึงค้างมาจนสิ้น
 รัชกาลที่ ๓.

ในรัชกาลที่ ๔ นั้น ทางเมืองเชียงรุ่ง เจ้าคำละวัน เจ้าเมืองเชียงรุ่ง
 ซึ่งไปเมืองพระมอ เพื่อขอทำสัญญาปราบปรามพวกกบฏ และขอฝัคนเงิน
 ที่รับจะช่วยพระมอ ได้กลับมาครองเมืองเชียงรุ่งตามเดิม ครั้นบ้านเมือง
 เรียบร้อยแล้วจึงแต่งทูตให้เชิญสุภอักษรและเครื่องราชบรรณาการมาถวาย
 ขอพระราชทานมรดกและ ญาติพี่น้องกับท่ง พวกลี้ภัยที่ได้อพยพมาพึ่งไทย
 ในเวลาที่บ้านเมืองเป็นจลาจลกลับไปบ้านเมืองตามเดิม และขอตั้ง
 มณฑลขึ้นเป็นเมืองขึ้นไทย ที่ประชุมเสนาบดีลงความเห็นกันว่า ควรรับไว้
 เป็นเมืองขึ้น ถ้าไม่รับไว้เกรงว่าจะเสียพระเกียรติยศ คนทั้งหลายจะ
 เห็นว่ารัชกาลใหม่อ่อนแอไม่กล้าหาญแข็งแรงเหมือนรัชกาลก่อน ทั้ง
 เห็นว่าควรจะให้ ไปตีเมืองเชียงตุงอีก ด้วยจะตีเมืองเชียงตุงได้ไม่ยากนัก
 กองทัพเมืองเชียงใหม่ยกไปโดยลำพังในรัชกาลที่ ๓ ก็เกือบจะได้เมืองเชียง
 ตุงแต่หารกว่าพวกลี้ภัยไปแก่งแย่งกันเสียจึงไม่สำเร็จ ในขณะนั้นพระมอกำลัง
 เกิดสงครามครั้งที่ ๒ กับอังกฤษจะมาช่วยรักษาเมืองเชียงตุงไม่ได้.

อาศัยเหตุที่ท่งปวงนี้ที่ทรงอนุมัติตามความเห็นของที่ประชุมเสนาบดี จึง
 โปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เป็นแม่ทัพใหญ่

เจ้าพระยามรราช (นุช) เป็นทัพหน้ายกขึ้นไปบรรจบทัพเมืองเชียงใหม่ ขึ้น
ไปตีเมืองเชียงตุง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๕ ทางเมืองเชียงตุงได้รับมือกันบ้าน
เมืองเป็นสามารด กองทัพไทยขัดสนด้วยอาวุธยุทโธปกรณ์และเสบียงอาหาร
ที่เมืองเชียงตุงไม่สำเร็จ ต้องเลิกทัพถอยลงมาพักค้างฤดูฝนอยู่ที่จังหวัด
อุตรดิตถ์ ครั้นใน พ.ศ. ๒๓๑๖ โปรดให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิท และ
เจ้าพระยามรราชยกกองทัพไปตีเมืองเชียงตุงอีกครั้งหนึ่ง กองทัพไทยตี
เมืองเชียงตุงไม่สำเร็จอีก ต้องเลิกทัพถอยกลับนคร ^{๒๕} ครั้นผู้คนและ
พาหนะป่วยเจ็บล้มตายเป็นอันมาก และเสียทรัพย์สินแก่ข้าศึกหลายอย่าง.

เรื่องประเทศเขมร

เขมรด่วนนอกซึ่งเป็นส่วนที่มีเจ้าปกครองได้มาเป็นประเทศราชของ
ไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ไทยกับญวนได้รับเหตุพิพาท
กันในแดนเขมรด้วยเรื่องเมืองเขมรเป็นเวลาดิถีมีเศษ ผัดกันแพ้ผัดกัน
ชนะ การไม่สำเร็จไปอย่างหนึ่งอย่างใดได้ กองทัพทั้งสองฝ่ายและพล
เมืองเขมรจึงได้รับความลำบากเป็นเวลานาน ไทยกับญวนจึงตกลงกัน
สงบสงคราม ฝ่ายไทยจึงให้กองค้างเป็น สมเด็จพระท้าวสุทนต์ มาขึ้นต่อ
กรุงกัมพูชา แล้วสมเด็จพระท้าวสุทนต์ให้กองราชวงศ์ซึ่งเป็นบุตรใหญ่
เข้ามารับราชการของพระเดชพระคุณอยู่ณกรุงเทพฯ สมเด็จพระท้าวสุทนต์
ตั้งเมืองหลวงอยู่ที่เมืองอุดงยาชัย.

ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ สมเด็จพระนโรดม (นักของราชวงศ์) ได้
สืบราชสมบัติครองประเทศเขมร ออกญามหาฤทธิรงค์ (โสร) และ

ออกญามหาโยธา (แก้ว) คบคิดกันก่อนการกบฏขึ้น ต่ให้หัวเมืองใหญ่น้อย
และเมืองอุดงภักขัย ส้มเด็จพระนโรดมเสด็จหนีไปประทับที่เมืองพระตะบอง
เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงทราบดังนั้น จึงโปรดให้พระยาราช
วรานุภูไปเชิญเสด็จให้มาประทับอยู่ที่กรุงเทพฯ ส้มเด็จพระนโรดมมาประทับ
อยู่ที่กรุงเทพฯ ได้ ๓๐๕ วัน แล้วโปรดให้ข้าหลวงพากลับออกไปเมืองอุดง
ภักขัย และมีทัชตราสั่งให้เจ้าพระยามุนษิมนตรี และพระยาราชวรานุภู
ซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองพระตะบอง ให้คุมกองทัพลงไปปราบพวกออกญามหาฤทธิ
รงค์ (โสร) พวกกบฏแตกพ่าย ตัวออกญามหาฤทธิรงค์หนีเข้าแดนฝรัง
เศส ไทยให้ไปขอตัว ฝรังเศสว่าเป็นนักโทษการเมืองมิใช่โจรจึงไม่ยอม
ส่งตัว เป็นแต่จะระงับมิให้กลับมาทำร้ายได้อีก เชมรส่วนนอกจึงอยู่ใน
ความดูแลของไทยและญวนร่วมกัน ต่อมาถึงรัชกาลนี้ประจวบกับเวลานั้น
ฝรังเศสได้ปกครองประเทศญวนได้แล้ว และตั้งที่บัญชาการที่เมืองไซ่ง่อน
ในพ.ศ. ๒๔๐๖ ฝรังเศสที่เมืองไซ่ง่อนได้ใช้อำนาจบังคับให้สมเด็จพระนโรดม
ทำสัญญายอมให้เชมรอยู่ในความดูแลของฝรังเศส ครั้น พ.ศ. ๒๔๐๘ ฝรังเศส
จึงเจรจาว่ากล่าวกับไทยว่า เมืองเชมรเคยอยู่ในความบำรุงของไทยและ
ญวนทั้งต้องฝ่ายมาแต่ก่อนบัดนี้ญวนได้ยกอำนาจของเขาในเชมรให้แก่ฝรังเศส
แล้ว เพราะฉะนั้นคงแต่กันไปเชมรจะ ต้องอยู่ในความดูแลของฝรังเศส
และไทยร่วมกัน ในเวลานั้นสมเด็จพระนโรดมยังมีได้ทำพิธีราชาภิเษก
โปรดให้ พระยามนตรีสุริยวงศ์เป็น ข้าหลวง ออกไป พร้อมด้วย ข้า ราชการ
ฝรังเศสจัดการอภิเษกสมเด็จพระนโรดมเป็นเจ้ากรุงกัมพูชา ตั้งแต่นั้นมา
อำนาจของไทยในเชมรส่วนนอกก็เสื่อมคลายลงเป็นลำดับ ส่วนอำนาจของ
ฝรังเศสกลับทวียิ่งขึ้น ในที่สุดเชมรส่วนนอกก็ตกเป็นประเทศราชของ
ฝรังเศสโดยดีพิธีราชาภิเษกแต่ฝ่ายเดียวในรัชกาลนี้เอง.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว .

พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุล
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ทรงสมภพเมื่อวัน
อังคารเดือน ๓๐ แรม ๓ ค่ำ บิด ๒๒ กรกฎาคม ๒๔๐๖ ก็นายม พ.ศ. ๒๓๘๖
ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ ได้ทรงรับสถาปนาเป็น
กรมหมื่นพิฆเนศวรสุรสังกาศ เมื่อพระชนม์ได้ ๘ พรรษา และต่อมา
อีก ๕ ปีได้ทรงรับสถาปนาเป็น กรมขุนพิษณุโลกประชานาถ ได้ถึงถวัลย์
ราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ ขณะนั้นพระชนม์ได้ ๓๖ พรรษา เสด็จ
สวรรคตเมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ พระชนม์ได้ ๕๘ พรรษา รวม
เวลาอยู่ในราชสมบัติ ๕๒ ปีเศษ ทรงมีพระราชโอรสและธิดารวมทั้งสิ้น
๗๗ พระองค์.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชปิโยรสของสมเด็จพระ
พระบรมชนกนาถมาแต่ยังทรงพระเยาว์ โปรดให้เสด็จใกล้ชิดติดพระองค์
อยู่เสมอ ถึงแม้เวลาเสด็จประพาสหัวเมืองจะเป็นทางไกลหรือไกลก็โปรด
ให้โดยเสด็จทุกครั้ง เช่น ใน พ.ศ. ๒๔๐๘ พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าฯ เสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือถึงพิษณุโลก โปรดให้พระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าฯ เมื่อยังทรงผนวชเป็นสามเณรโดยเสด็จไปด้วย เมื่อ
ขึ้นเรือพระที่นั่งกลไฟจักรข้างตงปล่องยาว ๓๐ วาเข้าปากน้ำเกษียณชนทาง
ด้านน้ำเมืองพิศตรเกา (เดี๋ยวนี้ด้านน้ำด้านนี้ต้นคัน เรือเดินไม่ได้เสียแล้ว)
ถึงเมืองพิษณุโลก แต่ซากถนัดของทางคลองเวียง ที่เป็นด้านน้ำเมืองพิศตร

ทุกวันนี้ (เดี๋ยวนี้กลายเป็นด้าน้ำใหญ่) เมื่อข้าเสด็จขึ้นไปนั้นเสด็จประทับ
 ทอดพระเนตรวัดโพธิ์ประทับช้างในด้านน้ำเมืองพิศตรเก่า ซึ่งเป็นวัดของพระ
 เจ้าเสือทรงสร้างไว้แต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา กล่าวกันว่าพระเจ้าเสือเสด็จสมภพ
 ณที่นั้น อาศัยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เป็นสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี
 พัตร์ จึงมีรับสั่งให้ทรงพระราชนิพนธ์ต่างพระองค์ และโปรดให้ข้าราชการ
 หน้าตามเสด็จเหมือนกระบวณเสด็จพระราชดำเนิน และเมื่อสมโภชพระ
 พุทธขึ้นราชชนเมืองพิษณุโลกนั้น โปรดให้ทรงกำกับมหาดเล็กซึ่งเป็นพนักงาน
 การมหรสพด้วย ในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้
 ทรงพระราชดำริท้าวสร้างวิหารพระเหลือที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ และโปรด
 ให้ทำศาลาจารึกติดไว้ที่วิหารนั้น ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้.

พระองค์ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ได้รับการศึกษาเป็นอย่างดี คือ เมื่อ
 ทรงเจริญพระชันษาพอแก่การศึกษา ก็ทรงศึกษาอักษรสมัย โบราณราช
 ประเพณี รัฐประศาสน์ โบราณคดี ภาษาบาลี ภาษาอังกฤษ วิชา
 บินไฟ วิชามวยปล้ำ วิชากระบี่กระบองและวิชาอัศวกรรม สำหรับ
 ภาษาอังกฤษนั้นในชั้นต้นพระองค์ทรงเรียนกับนางเลี้ยวโนเวนซ์(ชาวอังกฤษ)
 ต่อมาทรงเรียนกับหมอจันตูละ (ชาวอเมริกัน) คอนเสวราชสมบัติแล้ว
 ได้ทรงศึกษากับนายแปดเตอรุณต่อมาอีก แต่เรียนอยู่ไม่นานเท่าใด เพราะ
 ไม่มีเวลาว่าง ที่พระองค์ทรงทราบภาษาอังกฤษดีสู้ใคร ๆ ที่เรียนในเมือง
 ไทยได้นั้น เป็นด้วยทรงพระอุตสาหะศึกษาโดยดำพิงต่อมา อาจกล่าว
 ได้ว่าพระองค์ได้ทรงรับการ ศึกษาอบรมไว้ทุก อย่างสำหรับ ที่จะเป็นพระมหา
 กษัตริย์อันประเสริฐ.

เซอร์เฮริฮอดเจ้าเมืองสิงคโปร์เข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ
 เมื่อเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่ตำบลหว้ากอ ได้มารู้จักพระบาท

สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้ทราบความเรื่องที่จะทรงรับรัชทายาท กล่าวไว้ในจดหมายเหตุ ดังนี้:-

“สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ พระชนมพรรษา ๓๕ ปี เป็นที่เข้าใจกันอยู่ว่า เจ้าฟ้าพระองค์นั้นจะเป็นรัชทายาทสืบพระวงศ์ เพราะในเวลานี้ไม่มีพระมหาอุปราช แต่ไม่เป็นการแน่ทีเดียวที่เจ้าฟ้าพระองค์นั้นจะได้ราชสมบัติ ด้วยตามประเพณีไทย ถึงการรับราชสมบัติย่อมสืบค้อยู่ในพระราชวงศ์อันเดียวกัน ราชสมบัติไม่ได้แก่พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของพระเจ้าแผ่นดินเป็นแน่นอน.....สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์องค์นี้ฉลาดหลักแหลม ถักทอโดยพระชนมายุเพียงเท่านั้นพระรูปอยู่ข้างสูง และพระทริยาธยาสัยก็เป็นผู้ใหญ่”.

ฝ่ายฝรั่งซึ่งเห็นจะเข้าใจอย่างเดียวกัน พระเจ้านโปเลียนที่ ๓ จึงถือเอาเป็นโอกาสที่จะบำรุงทางพระราชไมตรีให้สนิทยิ่งขึ้น ให้สร้างพระแสงกระบี่ ๒ องค์ ส่งมาถวายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ พระแสงกระบี่องค์ใหญ่จารึกอักษรว่า “ของราชาธิราชกรุงฝรั่งเศสถวายพระเจ้าแผ่นดินสยาม” พระแสงกระบี่องค์น้อยจารึกว่า “ของพระยุพราชกุมารฝรั่งเศสถวายยุพราชกุมารสยาม”.

ต่อมาในปีเดียวกันนั้น พระเจ้านโปเลียนที่ ๓ ทรงตั้งให้มอติเออร์ แบตักัวดีเป็นราชทูตพิเศษเข้ามาแลกเปลี่ยนหนังสือสัญญาซึ่งพระยาสุรสงครามวิวัฒน์ได้ไปทำที่นครปารีส เมื่อราชทูตเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บอกรมท้าวว่าจะขอไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แทนที่ทูตเคยเฝ้าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่หนหลัง ก็โปรดให้เฝ้าตามประสงค์ เมื่อเสร็จการเสด็จเยี่ยมคอบแล้ว ราชทูตฝรั่งเศสมาพบกับ

เดนมบัติว่ามีค่าความเสียสละที่รวดเร็วไป ไม่มีเวลาจะจัดการรับเสด็จให้
 สมเกียรติยศ ขอเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรเรือรบแก่พระองค์เดี่ยวก
 ครั้งหนึ่ง เพื่อจะได้มีโอกาสจัดการรับเสด็จ พระบาทสมเด็จพระจอม
 เกด้าฯ ก็พระราชทานพระบรมราชานุญาตตามประสงค์ ในการเสด็จลงไป
 ครั้งหลังนั้นจึงเสด็จจัดการรับเสด็จอย่างเต็มยศใหญ่ ชักของบริวารและให้
 ทหารขึ้นยืนประจำแถวเรือรบ แล้วยังเป็นส่งสุดตามพระเกียรติยศรัชทายาท
 ทุกประการ.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระ
 พระเจ้าลูกเธอประทับที่พระตำหนักสวนกุหลาบนั้น มีแพเป็นที่พักเสด็จประพาส
 ด้วยในสมัยนั้นในกรุงเทพฯ ยังมีถนนใช้รถได้ไม่กี่สาย สโมสรของ
 ผู้ดียัง อยู่ในแม่น้ำ และมักชอบเที่ยวเตร่กันทางเรือ ตามแบบโบราณ
 ผู้มีบรรดาศักดิ์จึงมักมีแพเป็นที่พักและที่พบปะมิตรสหาย แต่ที่ตำหนัก
 สวนกุหลาบในสมัยนั้นก็เป็นที่ประชุมของเจ้านายและข้าราชการ ค่าย
 เป็นสโมสรสถานแห่งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ มีพระราช
 อธิษาศัยโอบอ้อมอารี โปรดการสมาคมกับผู้อื่นมาตั้งแต่สมัยนั้นแล้ว
 บรรดาพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ซึ่งประสูติภายหลัง
 สมเด็จพระบรมชนกนาถเสวยราชย์ ล้วนเคยรักใคร่สนิทถ้อยและอยู่ในโอวาท
 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ มาตั้งแต่ทรงจำความได้ทุกพระองค์
 พอพ้นเวลาแล้ว สมเด็จพระบรมชนกนาถต่างก็ติดตามเสด็จไป พระตำหนัก
 สวนกุหลาบแล้วแห่นัดหัว และตามเสด็จประพาสไม่ขาด ส่วนเจ้านาย
 ชั้นผู้ใหญ่ซึ่งยังไม่ทรงพระชนาในสมัยนั้น ก็โปรดเสด็จไปที่พระตำหนัก
 สวนกุหลาบ ด้วยชอบพระอิริยาบถของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ

แม่หม่อมเจ้าต่างกรมทั้งชั้นผู้ใหญ่และชั้นที่ยังเยาว์ก็พากันไปเฝ้าไม่ขาด แต่ข้าราชการที่หมั้นไปคำหนักสวนกุหลาบในสมัยนั้นมักเป็นพวกข้าราชการในพระราชสำนักเป็นพน.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแรกเสด็จด้วยราชสมบัตินั้น พระองค์ยังทรงพระเยาว์อยู่มาก พระชันษาเพียง ๑๖ พรรษาเท่านั้น เหตุการณ์บ้านเมืองก็กำลังอยู่ในที่คับขัน มีชาวยุโรปเข้ามาเกี่ยวข้องกับทางการบ้านเมืองทำให้เกิดอุปสรรคสำคัญ ๆ แก่ประเทศหลายอย่าง ในระหว่างนั้นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งภายหลังได้เป็นสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ต้องรับตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน และได้เป็นหัวแรงในพระราชนิพนธ์กิจต่างๆของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านได้เป็นผู้จัดการเงินของประเทศเช่นเก็บภาษีอากรทั้งปวง มีภาษีฝิ่นเป็นต้น ซึ่งเป็นประมุขทหารเรือด้วย ทำให้ท่านมีข้าราชการอยู่ได้บังคับบัญชามาก เมื่อเด็กๆ ท่านเคยเป็นผู้ช่วยสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์บิดาท่านในงานคอเรือ ท่านใฝ่ใจศึกษาวิชาจนอย่างจริงจัง เพราะฉะนั้นท่านจึงเป็นผู้ชำนาญในการคอเรือมาก บรรดาชาวอังกฤษที่เข้ามาทำการค้าขายและเกี่ยวข้องกับทางการเมืองก็ทำการติดต่อกับท่านโดยตรง ในเวลานั้นชาวอังกฤษมีเสียงแข็งมาก จึงเป็นกำลังหนุนอำนาจของท่านให้เฟื่องฟูยิ่งขึ้น.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงเจริญพระชันษาแล้ว ทรงเห็นว่าพระองค์ทรงมีพระปัญญาสามารถพอที่จะปกครองประเทศโดยพระองค์เองได้ จึงทรงพระราชดำริจะรวบรวมอำนาจการปกครองมาไว้ในพระองค์ทั้งหมด ทั้งมีพระราชประสงค์ใคร่จะปลดทุกความนิยมนับถือในหัวใจของไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ ด้วยเวลานั้นราษฎรพากันเลื่อมใสรักใคร่สมเด็จพระเจ้า

พระยาฯ มาก แต่ยังไม่ทรงเห็นช่องทางใดที่จะทำได้ เพราะในเวลานั้น
สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ยังกำอำนาจการปกครองทั้งปวงเข้าไว้ แต่เป็นเคราะห์
ที่ประจวบเหมาะในเวลานั้นพระบัญชาของพระองค์ครบที่จะทรงผนวชได้ จึง
เสด็จออกทรงผนวช เมื่อทรงดาผนวชแล้วจึงทรงพระราชปรารภกับสมเด็จพระ
เจ้าพระยาฯ ว่า เมื่อพระองค์เสด็จออกทรงผนวชนั้น ตามพระพุทธบัญญัติพระองค์
ได้สั่งเสด็จซึ่งสิ่งทั้งมวลในฆราวาสด้วย มีราชสมบัติเป็นต้น เพราะฉะนั้นเมื่อ
พระองค์เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ พระองค์ควรจะต้องทรงทำพระราชพิธีราชา
ภิเศกใหม่อีกครั้งหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มีความเห็นพ้องด้วยจึงได้อนุ
โลมตามพระราชประสงค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จึงทรงกระทำ
พระราชพิธีราชาภิเศกอีกครั้งเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗.

พระราชพิธีครั้งที่๒ นั้นบังเกิดผลอย่างใหญ่หลวง คือชาวตะวันตกที่เคย
ทำการติดต่อกับไทย ก็เลิกติดต่อกับสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ถือว่าท่านเป็นผู้
ดำรงราชการนอกตำแหน่ง และความเชื่อถือในท่านก็ลดน้อยลงด้วย ชาว
ต่างประเทศจึงหันมาทำการติดต่อกับในทางการเมืองกับพระองค์โดยตรง โดย
คิดเห็นว่า การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงกระทำพิธีราชาภิเศก
ใหม่นี้^{๕๕} เป็นการแสดงว่า พระองค์ทรงพระเจริญด้วยสมควรที่จะปกครอง
บ้านเมืองเองได้ ด้วยพระราชกุศโลบายอัน^{๕๖} จึงทรงสามารถรวบรวมอำนาจ
การปกครองมาได้ ในท่าพระหัตถ์ได้ ในลำดับต่อไปพระองค์ทรงดำเนิน
พระราชโบายที่จะรวมกำลังทหารและการเงินมาได้ ในเงื้อมพระหัตถ์ให้จงได้
ด้วยพระปรีชาสามารถก็สมพระราชประสงค์ ในที่สุดพระองค์ก็ทรงอำนาจ
ในการบ้านเมืองอย่างไพบูลย์.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดหาครูสอนภาษาอังกฤษ
มาเป็นครูสอนพระราชโอรสของพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัวทรงดำริการสืบออกไปอีก คือทรงส่งพระราชโอรสเกือบทุกพระองค์ออกไปศึกษาวิชาต่าง ๆ ณ ทวีปยุโรป เมื่อพระราชโอรสกลับเข้ามาได้นำเอาวิชาหลายอย่างเข้ามาเป็นประโยชน์แก่ประเทศสยาม.

ทรงวางระเบียบการปกครอง

อันประเพณีการปกครองของประเทศสยามนั้น

พระเจ้าแผ่นดินทรงจัดการปกครองเองทุกอย่างตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นต้นมา ต่อมาเมื่อบ้านเมืองเจริญขึ้นภาระแห่งการปกครองก็ทวีมากขึ้น เหลือมือที่พระเจ้าแผ่นดินจะทรงรวบรวมจัดการแต่ผู้เดียว สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งเป็นกษัตริย์ครองกรุงศรีอยุธยาพระองค์หนึ่งจึงทรงจัดแบ่งการปกครองออกเป็นสองแผนกคือ ฝ่ายทหารแผนกหนึ่ง และพลเรือนแผนกหนึ่ง เสด็จมาตั้งผู้ดำรงตำแหน่งราชการสองแผนกนั้นยกเป็นอัครมหาเสนาบดี ฝ่ายทหารเรียกว่า สมุหพระกลาโหม ฝ่ายพลเรือนเรียกว่า สมุหนายก ฝ่ายพลเรือนนั้นจัดแบ่งหน้าที่ราชการออกเป็นกระทรวง คือ เวียง วัง คลัง นา ซึ่งเรียกว่า จุลศุภตมภ์ ผู้เป็นหัวหน้ากระทรวงทั้งสี่ยกเป็นเสนาบดี.

ระเบียบซึ่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ทรงตั้งขึ้นนี้ ได้ใช้ตลอดมาจนถึงต้นรัชกาลที่ ๕ ในกรุงรัตนโกสินทร์ แต่การบางอย่างได้เลื่อนไปจากเดิม เช่นราชการฝ่ายทหารและพลเรือนได้ประปนกันอยู่ไปหมด ไม่สามารถจะแยกแยะออกได้ว่าฝ่ายนั้นฝ่ายนี้หน้าที่ชัดขึ้นเพียงใด ถึงคราวมีสงครามข้าราชการฝ่ายพลเรือนก็ต้องไปทัพเช่นเดียวกับข้าราชการฝ่ายทหาร ฝ่ายกลาโหมกลายเป็นเจ้าหน้าที่จัดการปกครองเฉพาะหัวเมืองปากน้ำใต้ ฝ่ายมหาดไทยคงปกครองเฉพาะหัวเมืองฝ่ายเหนือ และในกระทรวงคลังมีราชการแผนกต่างประเทศ (กรมท่า) เพิ่มขึ้นอีก กิจการของกระทรวง

ทบวงการในครั้งนั้นก็ไม่เป็นระเบียบเรียบร้อย บางกระทรวงต้องมีการเกี่ยวข้องในการงานแทบทุกอย่าง เช่นการปกครอง การศาล การต่างประเทศ การทหาร การค้าขาย ฯลฯ บางกระทรวงก็มั่งงานน้อย บางกระทรวงเสนาบดีมีผลประโยชน์มาก แต่บางกระทรวงเสนาบดีมีผลประโยชน์น้อย.

เนื่องด้วยเหตุดังกล่าวแล้ว จึงได้ทรงพระราชอุทิศ หน้าที่ราชการระเบียบการปกครองขึ้นใหม่แบ่งแยกหน้าที่การงานออกเป็น ๓๐ กระทรวง คือ:-

๑. กระทรวง กตาทิโหม.
๒. ,, การต่างประเทศ.
๓. ,, มหาไทย์.
๔. ,, นครบาล (เวียง).
๕. ,, อัง.
๖. ,, พระคลังมหาสมบัติ.
๗. ,, เกษตรธิการ (นา).
๘. ,, ยุติธรรม.
๙. ,, ขรรคมการ.
๑๐. ,, โยธาธิการ.

เมื่อได้จัดตั้งกระทรวงขึ้นใหม่แล้ว จึงโปรดให้เสนาบดีเกียรติยศเสมอกันหมด ไม่ถือว่าเป็นอัครมหาเสนาบดีหรืออัครมุขมนตรีเช่นที่เดิมาแล้ว.

อนึ่งได้ทรงแก้ไขวิธีปกครองหัวเมืองในพระราชอาณาจักร รวมหลายหัวเมืองจัดเข้าเป็นมณฑลหนึ่ง ทรงตั้งข้าหลวงเทศาภิบาลให้เป็นผู้สำเร็จราชการมณฑล มีหน้าที่เป็นผู้แทนเสนาบดีเจ้ากระทรวงดูแลบังคับบัญชาหัวเมืองทั้งปวงที่รวมอยู่ในมณฑล ในหัวเมืองหนึ่งมีผู้ว่าการเมืองเป็น

ผู้ได้รับผิดชอบ และแบ่งอาณาเขตคี่เมืองออกเป็นอำเภอตำบลและหมู่บ้านตามสมควรแก่ความสะดวกแห่งการปกครอง มีเจ้าหน้าที่รักษาราชการทั่วทุกแห่ง.

ทรงทำนุบำรุงบ้านเมือง การทหารนั้น ในรัชกาลที่ ๔ ทหารที่ฝึกหัดตาม

แบบยุโรปก็มีแค่ทหารรักษาพระองค์เหล่าเดียวเท่านั้น นอกนั้นฝึกหัดตามแบบเก่า ทรงพระราชดำริเห็นว่า การทหารเป็นของจำเป็นอย่างยิ่งที่จะคงจิตตามรูปและฝึกหัดยุทธวิธีตามแบบยุโรป จึงส่งพระราชโอรสออกไปศึกษาวิชาทหารณทวีปยุโรป เพื่อถ่ายเอาความรู้ทางทหารมาวางโครงการทหารขึ้นในเมืองไทย ครั้น พ.ศ. ๒๔๒๘ ก็ทรงพระราชดำริจัดการทหารบกทหารเรือขึ้นให้เป็นระเบียบเรียบร้อย ปี พ.ศ. ๒๔๓๐ ได้ตราพระราชบัญญัติจัดการทหารขึ้น ก็มีการก่อกำเนิดเป็นลำดับ พ.ศ. ๒๔๓๘ ทรงตั้งกระทรวงกลาโหมขึ้น และได้ตราพระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหารขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๔๘ ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ จึงได้ตราพระราชบัญญัติฉบับใหม่ขึ้นเพื่อให้เหมาะแก่กาลสมัย ในการเปลี่ยนแปลงการทหารอย่างทำให้เป็นอย่างใหม่ พระองค์ต้องแก้ไขรัชชกิจอย่างหลายประการ.

แต่ก่อนข้าราชการรับเบี้ยหวัดเป็นจำนวนเงินเพียงเล็กน้อย ทรงเปลี่ยนเป็นให้รับเงินเดือนเงินบำเหน็จ เพิ่มมากกว่าเก่าเป็นหลายเท่า เพื่อเป็นกำลังรักษาเกียรติยศและหนุนน้ำใจให้ปฏิบัติหน้าที่ราชการโดยแข็งขัน และผู้มีความดีความชอบยังได้รับพระราชทานเบี้ยบำนาญเป็นเครื่องเลี้ยงชีวิตในเวลาที่ยังราชการไม่ได้แล้ว.

การศาสนัน ได้เริ่มจัดขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๒๕ และปี พ.ศ. ๒๔๓๔ ตั้งกระทรวงยุติธรรมขึ้น พ.ศ. ๒๔๓๕ ให้ตราพระราชบัญญัติจัดการในสนามสถิตยคดี

บรมชนเป็นหลัก พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้จัดตั้งศาลโปติศตภาณ ครั้น พ.ศ. ๒๔๕๑
ให้ตรา พระบรมมณูศาลยุติธรรม กับ พระราชบัญญัติ พิจารณาความ แพ่งขึ้น
และสรรพคตที่พิจารณาอยู่ในศาลต่าง ๆ ให้รวบรวมมาพิจารณายังศาลสถิต
ยุติธรรม อันเป็นหลักฐานมาจนทุกวันนี้ จึงเป็นอันยกเลิกวิธีพิจารณาโดย
จารีตนครบาล และการลงโทษที่น่าสมเพชด้วยประการต่างๆ โดยสิ้นเชิงใน
รัชกาลนี้.

พระองค์ได้ขยายหน้าที่ตำรวจพระนครบาลให้มีตำรวจมากขึ้น พอ
ที่จะตรวจตราโจรผู้ร้ายได้ทั่วถึง และตั้งตำรวจภูธรขึ้นใหม่ให้มีหน้าที่จับ
โจรผู้ร้ายตามหัวเมือง ซึ่งอยู่ในความปกครองของกระทรวงมหาดไทย.

การใช้ทาสเป็นประเพณีมาแต่โบราณไม่เฉพาะแต่ในประเทศสยาม ทรง
พระราชดำริเห็นว่า เป็นการบั่นทอนความสามารถและเสรีภาพของพลเมือง
จึงตราพระราชบัญญัติปลดปล่อยทาสให้เป็นไทย ให้ราษฎรทั้งปวงมีสิทธิเสมอกัน.

ทรงพระราชดำริว่า การที่ข้าราชการ ต้อง หมอบเฝ้าอันเป็นประเพณี
สืบมาแต่โบราณนั้น เป็นการยากลำบากตรากตรำแก่ผู้เฝ้าอยู่นาน จึง
โปรดให้เลิกธรรมเนียมนี้เสีย ให้ใช้อย่างที่ปฏิบัติอยู่เดี๋ยวนี้.

แต่โบราณมาการนับวันเดือนมีใช้ตามจันทรคติ ทรงเห็นว่าการใช้
ประติทินตามจันทรคตินั้นในเวลานั้นไม่เหมาะแก่กิจธุระของมหาชน เพราะ
ไม่ลงรอยกับประติทินของสากล จึงโปรดให้ ใช้ประติทินตามสุริยคติใน
ราชการทั่วไป เว้นไว้แต่กำหนดวันพระราชพิธี ซึ่งควรทำตามคติจันทรคติ
เยี่ยงโบราณราชประเพณี.

การเก็บภาษีอากรนั้น แต่เดิมมาจำนวนเงินย่อมคงค้างและว่างโหลไปโดย
ทางตรงบ้างทางอ้อมบ้าง ได้เงินไม่เต็มตามจำนวนที่แท้ จึงทรงแก้ไข

ระเบียบการเก็บภาษีเสียใหม่ ไม่ปล่อยให้เงินไปตามอำนาจของบุคคล จัด
การวางแผนพัฒนาโดยลำดับ มีวิธีรับและจ่ายเป็นหลักฐานมั่นคง เงินราย
ได้แผ่นดินจึงเพิ่มพูนทวีขึ้นเป็นลำดับ โปรดให้ลดจำนวนบ่อนเบี้ยลง
เพราะสถานที่เหล่านอกจากจะเป็นที่เกิดของอบายมุขอย่างร้ายกาจแล้ว ยัง
เป็นที่พักการวิวาทกันเสมอ เป็นการไม่สงบสุขแก่ประชาชน.

ทรงตั้งพระราชประเพณีมีมิ่งกุฎราชกุมารเป็นรัชทายาท แทนตำแหน่ง
กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในเมื่อสมเด็จพระบรมราชวังบรมมหาวิชัยชาญ
สิ้นพระชนม์ลง เพื่อกันความดั่งกันไม่เรียบร้อย ซึ่งเป็นเหตุก่อการณียุก
หยิกในพระบรมราชวงศ์ดังที่เคยมีมาในปางหลัง.

โปรดให้กระทรวงคลังออกหมายบัตรใช้เป็นหลักฐานเพื่อส่งทรัพย์สิน
ไปมาถึงกันได้ โดยสะดวกและระมัดระวังอันตรายง่าย โปรดให้จัดการทำแผน
ที่ที่ดินให้แน่นอนแล้วออกโฉนดให้ยึดถือเป็นสำคัญ.

ในส่วนการบริหารความผาสุกของพลเมืองนี้ ทรงตั้งคณะกรรมการ
ขึ้นคณะหนึ่ง เพื่อดูแลจัดการตั้งโรงพยาบาลสำหรับบำบัดความป่วยเจ็บของ
ราษฎร คณะกรรมการจัดตั้งโรงพยาบาลขึ้นหลายแห่ง เช่น โรงพยาบาล
วังหลัง (ศิริราช) โรงพยาบาลบางรัก โรงพยาบาลโรคจิต กับตั้งโรง
เลียงเด็กด้วยอีกโรงหนึ่ง นอกจากนั้นยังได้ส่งแพทย์ไปเที่ยวปลุกใช้ทรัพย์สิน
และบำบัดข้อผิดพลาดโรคในคราวที่ระบาศุภชัม ทรงตั้งกรมสุขาภิบาลมีหน้าที่
ดูแลการปลูกสร้างและรักษาความสะอาดในพระนครขึ้น ทรงจ้างชาวฝรั่งเศษ
มาเป็นนายช่างสุขาภิบาล เริ่มจับการสร้างการประปาขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๕๕
แต่เพิ่งมาสำเร็จเปิดใช้ได้ ใน พ.ศ. ๒๔๕๗ ในรัชกาลที่ ๖.

การสถาปนาขึ้นนั้นเดิมเรียกว่า สภาอุณาโลมแดง ได้มีพระบรมราช
านุมัติให้จัดตั้งขึ้นเพื่อบรรเทาทุกข์ทหารไทยที่เจ็บป่วย ภายหลังเมื่อพระ

องค์สุวรรณคตแล้ว พระราชโอรสพระราชธิดาได้รับรักษาที่โรงพยาบาล
บาดสภากาชาด ซึ่งเป็นอนุสรณ์ถวายเฉลิมพระเกียรติ มีนามว่า โรงพยาบาล
จุฬาลงกรณ์ เปิดเมื่อ พ. ศ. ๒๔๕๗.

ใน พ. ศ. ๒๔๕๗ โปรดให้รวมหอพระสมุทวชิรญาณ หอพระมนเทียร
 ธรรมและพระพุทธรูปองค์หนึ่งเป็นหอสมุดใหญ่สำหรับพระนคร พระราชทาน
 นามว่า หอสมุทวชิรญาณ เป็นหอสมุดสำหรับพระนคร ซึ่งขึ้นตรงต่อราช
 มณฑลเทศาภิบาลในรัชกาลปัจจุบัน ใน พ. ศ. ๒๔๓๗ ทรงตั้ง พิพิธภัณฑสถาน
 สำหรับพระนครที่หอสมุทวชิรญาณ ต่อมาใน พ. ศ. ๒๔๓๐ จึงได้ทรงย้ายมา
 ตั้งที่พระราชวังบวร.

การรถไฟ นั้น โปรดให้สร้างทางรถไฟสายนครราชสีมา ได้ทรง
 เปิดทางตอนแรกระหว่าง พระนครกับอยุธยาเมื่อ พ. ศ. ๒๔๓๘ เป็น ครั้งแรกใน
 กรุงสยาม สร้างเสร็จตลอดเปิดใช้ได้ ใน พ. ศ. ๒๔๔๓ สายเพ็ชรบุรีสำเร็จ
 บริบูรณ์และเปิดใช้ ใน พ. ศ. ๒๔๔๖ สายเหนือเปิดใช้แล้วถึงชุมทางบ้านคาง
 จังหวัดอุตรดิตถ์ สายตะวันออกถึงเมืองฉะเชิงเทรา ได้พระราชทาน
 อำนาจพิเศษแก่บริษัทให้จัดการเดินรถทางในกรุงและจังหวัดพระประแดงกับ
 รถไฟในแขวงพระพุทธรบาท ทั้งให้จัดการเดินรถไฟระหว่างกรุงเทพฯ กับ
 จังหวัดสมุทรสงคราม.

การโทรเลข ได้เริ่มจัดขึ้นใน พ. ศ. ๒๔๓๒ เป็นครั้งแรก ใน พ. ศ. ๒๔๒๖
 จึงตั้งกรมโทรเลขขึ้น ส่วนการไปรษณีย์นั้นได้เริ่มจัดการเป็นครั้งแรกเมื่อ
 พ. ศ. ๒๔๒๔ ใน พ. ศ. ๒๔๒๖ โปรดให้ตั้งกรมไปรษณีย์ขึ้น ครั้น พ. ศ. ๒๔๔๓
 จึงได้โปรดให้รวมกรมไปรษณีย์กับกรมโทรเลขเป็นกรมเดียวกัน ภาย
 หลังได้ขยายการออกไปตามหัวเมืองและมณฑลต่าง ๆ ใน พ. ศ. ๒๔๒๗
 ได้ตั้งผู้แทนไปเข้าประชุมสากลไปรษณีย์เป็นครั้งแรก.

ในส่วนถาวรวัดนั้น โปรดให้สร้างขึ้นหลายอย่าง คือ พระราชมังคลาภิเษก
พระที่นั่งอนันตสมาคม ศาลาว่าการกระทรวงต่าง ๆ เช่น กระทรวงกลาโหม
เป็นต้น วัดเบญจมบพิตร (ทรงปฏิสังขรณ์แต่เก่าแก่ดูเหมือนสร้างใหม่)
วัดราชบพิธ วัดเทพศิรินทราวาส กับทรงซ่อมแซมบรมมหาราชวัง และทรงประดิษ
ฐานพระบรมธาตุที่รัฐบาลอังกฤษส่งมาถวายจากประเทศอินเดียไว้ในชั้นบน
ยอดด้าย.

โปรดให้สร้างถนนเขาวราช ถนนราชดำเนินกลาง ถนนราชดำเนินนอก
ถนนดินสอ ถนนบรมพาและถนนอนุสาวรีย์ สะพานข้ามคลองสำหรับถนน
สายต่าง ๆ นั้น ก็ได้โปรดให้สร้างขึ้นเป็นอันมาก เช่น สะพานมัสวาน
วังสระปทุม สะพานผ่านพิภวงศ์ สะพานเทวกรรมวังราชฯ ต่อมาถึงคราว
เฉลิมพระชนมพรรษาที่โปรดให้สร้างสะพานขึ้นทุกคราวไป เริ่มแต่พระชนม
ครบ ๔๒ พรรษา และพระราชทานนามสะพานว่า 'เฉลิม' เป็นคำนำหน้า เช่น
สะพานเฉลิมศรี ๔๒ เป็นต้น.

ยังการพระศาสนาได้ทรงทำนุบำรุงตามพระราชประสงค์ เป็นต้นว่า
โปรดให้สร้างพระมณีไตรปิฎกพิมพ์ทั้งพิมพ์ และให้จัดการสอบไล่พระ
ปริยัติธรรมเป็นการประจำปีไป จัดการปกครองสังฆมณฑลให้เป็นระเบียบ
อันดี.

พอเสวยราชย์ได้ ๔ ปี โปรดให้ตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นในพระบรมมหา
ราชวัง ให้มีหมายประกาศชักชวนพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการให้ส่ง
บุตรหลานเข้าเล่าเรียน โรงเรียนหนังสือไทยที่โปรดให้ตั้งขึ้นนี้เป็นโรงเรียน
หลวงแรกที่เริ่มขึ้น โปรดให้พระยาสุรสีห์ธาดา (น้อย) แต่เมื่อครั้ง
เป็นหลวงดำรงประเสริฐเป็นอาจารย์ใหญ่ ครั้นต่อมาโปรดให้ตั้งโรงเรียน
หลวงสำหรับสอนภาษาอังกฤษขึ้นอีกโรงเรียนหนึ่งในพระบรมมหาราชวัง

โปรดให้ โรงเรียนทั้งสองนั้นขึ้นอยู่กับกรมทหารมหาดเล็ก ครั้น พ. ศ. ๒๔๒๒
โปรดให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นใหม่แทนโรงเรียนเก่าที่เลิกไป และ
ให้มีกรรมการสำหรับจัดการ หาได้ ขึ้นอยู่ในกรมทหารมหาดเล็กไม่.

พ. ศ. ๒๔๒๔ โปรดให้เริ่มตั้งโรงเรียนสำหรับฝึกหัดสอนผู้ที่จะเป็นนาย
ร้อยนายสิบในกรมทหารมหาดเล็กขึ้น พ. ศ. ๒๔๒๕ พระราชทานพระตำหนัก
สวนกุหลาบให้ตั้งเป็นโรงเรียนนายทหารมหาดเล็ก ในปีเดียวกันนั้นโปรดให้
ตั้งโรงเรียนท่าแพที่ขึ้นอยู่กับกรมทหารมหาดเล็กอีกอย่างหนึ่ง ต่อมา
โปรดให้ขยายโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบให้กว้างขวางออกไป แล้ว
เปลี่ยนเป็นโรงเรียนพลเรือน คิดวางแผนฝึกสอนสำหรับที่จะรับราชการเป็น
สำคัญ ไม่ละกั๊กกันเสียด้วยหวังแต่ประโยชน์ของกรมทหารมหาดเล็กกรม
เดียวเท่านั้น.

พ. ศ. ๒๔๒๗ โปรดให้คิดแบบวิธีสอบไล่หนังสือไทยขึ้น และทรงตั้ง
ข้าหลวงสำหรับตัดสินการสอบไล่ด้วย และในขณะโปรดให้พระองค์เจ้า
ทิศวรกุมาร (สมเด็จพระยาธำรงราชานุภาพ). ซึ่งทรงจัดการโรงเรียน
พระตำหนักสวนกุหลาบอยู่แล้ว จัดการตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรขึ้น
ตามวัด ได้ตั้งขึ้นทั่วชมพูทวีปมาก่อนหน้านี้ พอตั้งขึ้นก็เกิดความ
ขัดข้องด้วยคนพากันตื่น โดยความเข้าใจผิดว่ารัฐบาลจะเก็บเอาเด็กนักเรียน
ไปทหาร ถึงกับต้องมีหมายประกาศชี้แจง.

ครั้น พ. ศ. ๒๔๓๐ โปรดให้แยกโรงเรียนทั้งปวงออกจากกรมทหาร
มหาดเล็ก จัดตั้งขึ้นเป็นกรมหนึ่งเรียกว่า กรมศึกษาธิการ โปรดเกล้าฯ
ให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงบัญชาการการศึกษา พ. ศ. ๒๔๓๓ โปรด
ให้รวมกรมธรรมการสังฆการี กรมศึกษาธิการ กรมพยาบาล กรมแผนที่

และพิพจน์กันมา รวมอยู่ในบังคับบัญชาอันเดียวกัน ^{๕๙} จึงเป็นกระทรวง
ธรรมการ แต่ยังไม่ได้ประกาศชื่อว่าเป็นกระทรวงเสนาบดี ครั้น พ. ศ. ๒๔๓๕
 จึงโปรดให้ตั้งกระทรวงธรรมการเป็นกระทรวงเสนาบดี และใน ^{๕๙}นั้นเอง
 ได้ตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูชั้นเป็นครั้งแรก อาศัยโรงเรียนเด็ก (โรงเรียน
 เบญจมารชุกีต ^{๕๙}เดียวกัน) เป็นที่เรียน มีครูใหญ่เป็นชาวอังกฤษ.

พ. ศ. ๒๔๓๘ โปรดให้จัดการสอบได้นักเรียนเพื่อรับพระราชทานทุน
 เถ้าเรือนหลวงสำหรับไปศึกษาวิชาต่อณต่างประเทศเป็นครั้งแรก ครั้น
 ได้คัดเลือกส่งออกไป ๖ คน รุ่งขึ้น พ. ศ. ๒๔๔๐ การสอบได้ประจำปี
 เพื่อรับพระราชทานทุนเถ้าเรือนหลวงที่เรียกว่า คิงดอมลารชิป จึงได้มีขึ้น
 เป็นครั้งแรก.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จกลับจากยุโรปใน พ. ศ. ๒๔๔๐
 นักเรียนและครูได้แสดงกริยาถวายทอศพระเนตรที่ท้องสนามหลวง ^{๕๙} ตั้งแต่
 นั้นมา โรงเรียนทั้งหลายจึงได้ รวมกันเข้า เถ่นการ กริยาประจำ ^{๕๙}เสมอทุก ปี
 ตลอดมา.

ครั้น พ. ศ. ๒๔๔๔ ได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติกรรมสิทธิ์ ^{๕๙}ผู้แต่งหนังสือ
 ซึ่งเป็นประโยชน์แก่การศึกษาเป็นอันมาก.

การเกี่ยวข้องกับต่างประเทศ

ตั้งแต่มารุโคโปโลได้นำเอาข่าวความมั่งคั่งของประเทศจีนไปเผยแพร่ให้
 ชาวยุโรปทราบแล้ว ชาติด้าขายทั้งหลายต่างก็พากันเร่งรีบมาเดาะแสวงหา
 การค้าขายทางประเทศตะวันออก หาขายอย่าง ^{๕๙}ที่ระมัดเขาดลาดการค้าของ
 ประเทศตะวันออกได้ ใน ^{๕๙}เงื่อมนี้ ความพยายามของพ่อค้าอังกฤษประดัง

ความดำริในประเศจีน และบังเกิดความเจริญเต็มที่ในคราวสงครามฝิ่น
ประจวบกับสมัยนั้นประเทศจีนกำลังอ่อนแอ ไม่สามารถจะต้านทานแสน
ยานุภาพประเทศตะวันตก ต่อมาจีนก็ต้องถูกบังคับให้เปิดเมืองท่าสำคัญตาม
ริมฝั่งทะเลให้ชาวต่างประเทศเข้าไปค้าขายได้ ครั้นต่อมาอีกจีนก็ต้องถูก
บังคับให้ ทำสัญญายอมให้นานาประเทศในยุโรปและ ส.ป.ร. อเมริกามีสิทธิ
สถาปนากองอาณานิคมในเมืองจีน เพื่อให้ความคุ้มครองป้องกันแก่พ่อค้าต่าง
ประเทศ อันเป็นสัญญาที่จีนรู้สึกว่าเป็นภัยแก่ต่างประเทศอยู่มาก ส่วน
ประเทศญี่ปุ่นนั้นพึ่งค้นตัวขึ้นใหม่ ๆ ก็พอดีต้องถูกบังคับให้ยอมทำสัญญา
ทำนองเดียวกับจีน.

ส่วนกรุงสยามนั้นถึงแม้ว่าจะมีดินแดนเข้าไประหว่างประเทศอื่น
ค่อนข้างเป็นที่ซ่อนเร้น ชาวตะวันตกก็หาได้มองข้ามเลยไปไม่ ในรัชกาลที่ ๔
สยามต้องทำสัญญากับประเทศตะวันตกยอมให้ชาวตะวันตกมีสิทธิสถาปนากอง
อาณานิคมในเมืองไทย ทั้งถูกผูกมัดจำกัดเรื่องอิศราภักษ์ด้วย (ดังได้กล่าว
แล้วในรัชกาลที่ ๔) เช่นเดียวกับประเทศจีนและญี่ปุ่น ในเวลานั้นฝ่ายประ
เศสยามหารู้จักไม่ว่าสัญญานั้นเป็นการบีบบังคับอย่างไร และการเก็บภาษีร้อย
ชัก ๓ ก็ดูเหมือนว่าจะเป็นรายได้อันพอเพียงสำหรับประเทศสยามในเวลานั้น.

ในรัชกาลที่ ๕ นี้ ประเทศสยามได้ทำสัญญาทาง พระราชไมตรี กับ
ต่างประเทศอีกหลายประเทศ มีประเทศญี่ปุ่น ออสเตรเลีย อังกฤษ รัสเซีย
และสเปน เป็นต้น และได้ตั้งราชทูตออกไปประจำอยู่ตามเมืองหลวงของต่าง
ประเทศที่มีสัญญาทางพระราชไมตรี ฝ่ายประเทศเหล่านั้นก็ตั้งทูตเข้ามา
ประจำอยู่ในกรุงเทพฯ เหมือนกัน ในระหว่างรัชกาลนี้ประเทศสยามได้
เจริญก้าวหน้าไปมาก มีการเปลี่ยนแปลงอย่างฉะฉานใหญ่ เช่น ได้จัด
ระเบียบการศาลยุติธรรม มีคณะกรรมการร่างพระราชกำหนดกฎหมาย

โดยดำเนิรตามหลักที่นิยมแผนตะวันตก ๆ ๑ สภาพเดิมครั้งที่ทำสัญญากัน
นั้นส่วนมากจึงเป็นอันศูนย์กันไป สยามเตรียมพร้อมที่จะดำรงฐานะเสมอมา
เสมอไต่กับชาติที่เจริญก้าวหน้าไปนั้นแล้ว แต่หนังสือสัญญาอันไม่ให้ความ
เสมอภาคแก่สยามก็ยังคงเป็นอยู่อย่างเดิม สยามรู้สึกอึดอัดใจในสัญญานั้น
เป็นอย่างยิ่ง เพราะนอกจากชาวยุโรป อเมริกานี้และญี่ปุ่นทุกคนได้รับความ
ยกเว้นไม่ต้องขึ้นศาลไทยและไม่ต้องอยู่ใต้อภิญาไทยแล้ว บรรดาชาวเอเชีย
ซึ่งเป็นพลเมืองในเมืองขึ้นหรือคนในร่มธงของประเทศที่ตกต่ำแล้ว มีอังกฤษ
และฝรั่งเศสเป็นอาทิ ก็ได้รับการยกเว้นเช่นเดียวกันด้วย การได้
รับการยกเว้นเช่นนั้น ให้ประโยชน์และความสะดวกแก่บุคคลเหล่านั้นมาก
แต่เป็นผลร้ายและทำความยุ่งยากแก่ทางการปกครองของสยาม พระราช
กำหนดกฎหมายอันใดที่ประเทศสยามจะตราขึ้นใหม่ หากว่ามีผลกระทบ
กระเทือนถึงชาตินั้น ๆ แล้วย่อมจะได้รับความไม่สะดวกติดขัดอยู่เสมอ หรือ
บางทีก็ประกาศไม่ได้เสียด้วยซ้ำ ในส่วนอัครราชานั้นสยามก็ถูกมัดจำกัก
อยู่ตามเดิม ตกมาสมัยนี้สยามบังเกิดความต้องการภาษีอากรรายได้มากขึ้น
เพื่อจัดการดำเนิรโครงการเปลี่ยนแปลงอันจะนำไปสู่ความเจริญ ทั้งปรารภ
จะบำรุงดินคำพื้นเมืองให้เป็นด้าสัน แต่กษัตริย์ราชันไม่ได้ตาม ความ
ปรารภนั้น เมื่อเป็นที่ประจักษ์อยู่เช่นนั้นแล้ว สยามจึงมีความเรวร้อนใคร่
จะเลิกสัญญาเดิมเสียให้สิ้นเชิง เพื่อจะดำเนิรการปกครองให้เจริญก้าวหน้า
โดยความราบรื่นต่อไป.

ดินแดน ทางฝั่งตะวันออกของ แม่น้ำโขงมี จังหวัด เวียงจันทน์และนคร
จำปาศักดิ์เป็นจังหวัดสำคัญ ตกเป็นเมืองขึ้นของสยามมาตั้งแต่รัชกาลพระ
เจ้ากรุงธนบุรี ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ นี้ เมื่อฝรั่งเศสได้ญวนและเขมร

ส่วนนอกเป็นเมืองขึ้นแล้ว จึงเจรจาว่ากล่าวกับไทยว่าดินแดนลาวที่กล่าว
 แล้วเป็นเมืองขึ้นของเขมรและญวน เมื่อญวนและเขมรเป็นเมืองขึ้นของ
 ฝรั่งเศสแล้ว ดินแดนเหล่านั้นควรเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสด้วย ฝ่าย
 สยามขอให้ฝรั่งเศสแสดงหลักฐานประกอบกับข้อที่อ้างว่าดินแดนเหล่านั้น
 เป็นของญวนและเขมร ผลที่สุดไทยกับฝรั่งเศสก็เกิดวิวาทกันขึ้น ถึงกับได้
 เกิดการต่อสู้กันเล็กน้อยตามฝั่งแม่น้ำโขง ทั้งฝรั่งเศสได้ส่งเรือรบเข้ามาใน
 ลำแม่น้ำเจ้าพระยาแล้วถอยออกไปตั้งที่อำเภอสยาม ในเวลานั้นสยามยัง
 ขออนุญาตค้าส่งทหารและเครื่องศาสตราวุธ เห็นว่าถ้าจีนบ่มบ่มค้าส่งกับ
 ฝรั่งเศส คงจะเอาตัวไม่รอด จึงต้องยอมทำสัญญายกดินแดนทางฝั่งตะวันออก
 ของแม่น้ำโขงทั้งหมดให้แก่ฝรั่งเศสใน พ.ศ. ๒๔๓๖.

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๔๗ ได้เกิดโต้แย้งเรื่องพรมแดนกันอีก ซึ่งรัฐบาล
 สยามจำต้องยกเมืองหลวงพระบางและเมืองตราขให้แก่ฝรั่งเศส.

ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ สยามต้องทำสัญญากับฝรั่งเศสอีก ยอมยกพระตะบอง
 เขมราฐและศรีโสภณให้แก่ฝรั่งเศส แต่ได้เกาะตามริมฝั่งจันทบุรีและ
 ตราขกลับคืนมา สยามได้รับการตอบแทนในดินแดนที่เสียไปนั้น คือฝรั่งเศส
 ยอมให้ชาวอาเซียในบังคับฝรั่งเศสซึ่งลงทะเบียนภายหลัง พ.ศ. ๒๔๕๐ มาขึ้น
 ศาตไทย ซึ่งเรียกว่าชาวต่างประเทศ แต่ศาลกงสุลยังมีอำนาจที่จะเรียก
 คดีจากศาลไทยไปพิจารณาเอง ไม่ว่าพวกของเขาจะเป็นโจทก์หรือจำเลย
 อำนาจจะสุดสิ้นลงเมื่อประเทศสยามได้ประกาศใช้ประมวลกฎหมายครบ
 ถ้วนเป็นเวลา ๕ ปีแล้ว.

จังหวัดพระตะบอง เขมราฐ และศรีโสภณ ซึ่งรวมเรียกว่าเขมร
 รวมใน เป็นเมืองขึ้นของสยามมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ การที่ไทยยอมยก

คนแดนบางส่วนของลัทธิบางอย่างให้แก่ฝรั่งเศสนั้นต้องนับว่าเป็น การจำเป็น โดยแท้ เพื่อเป็นการผ่อนผันด้านยาวรักษาสันติภาพของกรุงสยามให้รอดพ้นปากเหยี่ยวปากกาไปได้ สยามจึงไม่ต้องตกเป็นประเทศราชของประเทศอื่นเหมือนประเทศใกล้เคียง.

ใน พ.ศ. ๒๔๔๒ สยามยอมตกลงทำสัญญากับอังกฤษอีก คล้ายกับที่ทำกับฝรั่งเศส คืออังกฤษยอมให้คนในบังคับอังกฤษซึ่งได้ลงทะเบียนไว้กับกงสุลก่อน พ.ศ. ๒๔๔๒ ไปขึ้นศาลพิเศษคือศาลต่างประเทศ ส่วนนอกนั้นไปขึ้นศาลสามัญทั้งหมด แต่ศาลกงสุลมีสิทธิจะเรียกคดีต่างๆของคนในบังคับอังกฤษไปพิจารณาเองได้เรื่อยไป จนกว่าสยามจะได้ประกาศใช้ประมวลกฎหมายครบถ้วนเป็นเวลา ๕ ปีแล้ว ชาวอังกฤษและพวกภรรยาได้รับสิทธิในการซื้อขายทรัพย์สินได้ทุกชนิดเช่นเดียวกับคนไทย สยามต้องยอมยกการปกครองเหนือมณฑลมะลายู คือ ตรัง กานู กะดินตัน ไทรบุรี และเปอรูติสให้แก่อังกฤษทั้งหมด สยามได้กู้เงินเพื่อประโยชน์ในการสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพ ฯ ไปสู่หัวมลายู และทางสู่หัวมลายูก็ต้องสร้างทางรถไฟมาให้คิดต่อกันด้วย.

แม้จะมีข้อบาดหมางกับบางประเทศด้วยเหตุที่ต่างจะรักษาประโยชน์ของตน แต่ในที่สุดก็ยอมปรานีประนีประนอมกันโดยฉันทไมตรี ดังได้กล่าวแล้วแต่ตอนต้น เกียรติยศของสยามจึงแผ่กว้างออกไป เมื่อมีการประชุมระหว่างประเทศด้วยเรื่องใด ๆ ประเทศสยามเป็นได้รับเชิญเสมอ ๆ มา เป็นต้นว่า การประชุมสภาดไปรษณีย์ที่กรุงเบอร์ลินและการประชุมเรื่องศาลระหว่างประเทศที่กรุงเฮก.

ในรัชกาลก่อน ๆ ยังไม่มีเจ้านายต่างประเทศเสด็จเข้ามาเยี่ยมเยียนถึงพระราชธานี ในรัชกาลนี้สมเด็จพระราชาธิบดีจิกอนดาสที่ ๒ แห่งประเทศศรีลังกา

เมื่อครั้งยังทรงดำรงตำแหน่งรัชทายาท และเจ้านายบางพระองค์ได้ตั้งประ
พาสมาทางบูรพประเทศ ก็ได้เสด็จเข้ามาเยี่ยมพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว.

พระองค์ทรงเสด็จพระราชดำเนินประพาสต่างประเทศถึงทวีปยุโรปเป็น
สองคราว คือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ คราวหนึ่ง และ พ.ศ. ๒๔๕๐ อีกคราว
หนึ่ง ทรงเยี่ยมพระเจ้าแผ่นดินและประธานาธิบดีผู้ครองประเทศนั้นๆ ที่เป็น
ราชสัมพันธ์มิตร ทรงได้รับความยกย่องนับถือของประเทศนั้นๆ เป็นพระ
เกียรติยศ ทั้งได้ทอดพระเนตรความเป็นไปของประเทศนั้นๆ เพื่อนำมาคิด
ในการทะนุบำรุงพระราชอาณาจักรสยามต่อไป.

การปราบฮ่อ คำว่าฮ่อนั้นเป็นนามที่พวกไทยฝ่ายเหนือเรียกกันที่มาจากบก เพราะ
ฉะนั้นพวกฮ่อที่ชุมนุมกันเป็นกองทัพนิกาย้ายเขตแดนไทยในครั้งนั้นแท้จริงก็
คือพวกจีนนั่นเอง ซึ่งเป็นพวกกบฏไท่เผิงที่แตกหนีกระจัดกระจายลงมาจาก
ประเทศจีน เนื่องแต่ถูกกองทัพรัฐบาลจีนปราบปรามไม่ได้ พวกกบฏ
ไท่เผิงนี้คือฮ่อมาคมลับเพื่อชาติ ได้ควบคุมกันขึ้นโดยมีความมุ่งหมายจะล้ม
ราชวงศ์แมนจูแล้วตั้งราชวงศ์เหิงขึ้นแทน ซึ่งเป็นต้นคอของ คณะฮ่อ ใน
เมืองไทยและกบฏเกิดเหิงในภาคต่อมา.

พวกฮ่อได้ยกทัพมาย้ายเขตแดนไทย ๔ ครั้ง คือ:-

ครั้งที่ ๑ เมื่อพวกฮ่อได้เมืองเชียงขวางและปราบปรามแดนพวกไว้ ในอำนาจได้
ทั้งหมดแล้ว จึงยกลงมาตั้งค่ายใหญ่อยู่ที่ทุ่งเชียงคำอันเป็นเส้นทางที่จะลงมา
ทางหัวเมืองริมแม่น้ำโขงและจะไปตีเมืองหลวงพระบางต่อไป ครั้น พ.ศ.
๒๔๓๗ ฮ่อเตรียมทัพที่ทุ่งเชียงคำหมายจะยกลงมาทางเมืองเวียงจันทน์ มา
หนองคายทัพ ๑ ยกไปทางเมืองหัวพันทั้งห้าทั้งหก ไปตีหลวงพระบางทัพ ๑
เมื่อทางกรุงเทพฯ ได้รับบอกแล้ว จึงโปรดให้พระยามหาอำมาตย์ (ขึ้น

กัณยาณมิตร์) เกณฑ์คนในมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร มณฑล
ร้อยเอ็ดและอุตรดิตถ์เข้ามาเป็นกองทัพหนึ่ง ยกขึ้นไปบ่อนกันจังหวัดหนอง
คาย ไปรบให้พระยาพิชัย (ติศ) เกณฑ์กำลังมณฑลพิษณุโลกจัดเป็นกอง
ทัพหนึ่ง ยกขึ้นไปบ่อนกันเมืองหลวงพระบาง และไปรบให้เจ้าพระยา
ภูธราภัย (นุช บุญยรัตพันธุ์) ที่สมุหนายกยกกองทัพกรุงขึ้นไปช่วยปราบปราม
ฮ่อทางเมืองหลวงพระบางทัพหนึ่ง เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเป็นแม่ทัพ
ยกขึ้นไปช่วยปราบฮ่อทางเมืองหนองคายทัพหนึ่ง เมื่อกองทัพไทยยกขึ้น
ไปถึงก็ตีกองทัพฮ่อแตกพ่ายหนีไป พวกฮ่อก็วิ่งบไปคราวหนึ่ง.

ครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๔๖๖ มีฮ่ออีกพวกหนึ่งยกเข้ามาตั้งค่ายอยู่ที่ทุ่งเชียงคำในเขต
ลาวพวน แล้วเที่ยวตีหัวเมืองขึ้นของหลวงพระบาง จึงไปรบให้พระยา
พิชัย (มิ่ง) กับพระยาสุโขทัย (ครูช) คุมกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นไปก่อน
แล้วให้เจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช (เอก บุญยรัตพันธุ์) แต่ครั้งยังเป็นพระยา
ราชวรานุฎเป็นแม่ทัพใหญ่ยกกองทัพขึ้นไป พอกองทัพไทยยกขึ้นไปถึง
หลวงพระบาง พวกฮ่อก็ถอยหนีไปตั้งมั่นอยู่ที่ทุ่งเชียงคำ พระยาราชวร
านุฎจึงยกกองทัพไปล้อมค่ายพวกฮ่อไว้ ฝ่ายไทยพยายามยกเข้าตีค่ายฮ่อ
หลายครั้งก็เข้าค่ายไม่ได้ เพราะพวกฮ่ออาศัยกอไม้เป็นที่กำบังตัวแทน
ระเนียดล้อมอยู่โดยรอบ และยังบ่นออกมา บ่นใหญ่ที่ไทยมีไปกำลังไม่พอ
ที่จะยิงดังขอไม่ได้ พระยาราชวรานุฎถูกอาวุธบนเขาคีตกชวดต้องบอยลง
ในที่สุดไทยก็ถอยทัพกลับ เพราะผู้คนเจ็บป่วยและขัดสนเสบียงอาหาร
เป็นอันว่าตีค่ายฮ่อที่ทุ่งเชียงคำไม่ได้.

ครั้งที่ ๓ ใน พ.ศ. ๒๔๖๘ เมื่อข่าวพระยาราชวรานุฎถูกอาวุธบนเขาคีตก
รุม้างถึงกรุงเทพฯ จึงไปรบให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์

คิดปาลม แต่ครั้งยังเป็นกรมหมื่นอยู่เป็นแม่ทัพยกขึ้นไปปราบฮ่อทางหัวเมือง
ลาวพวนทัพหนึ่ง และให้จ๋มโนวรายนาถ (จอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์
มนตรี) เป็นแม่ทัพยกขึ้นไปปราบฮ่อในแขวงหัวพันทั้งห้าทั้งหกอีกทัพหนึ่ง
กองทัพกรมหลวงประจักษ์ฯ ยกไปตั้งที่บัญชาการอยู่ที่หนองคาย แล้วจัด
ตั้งกองทัพไปตีพวกฮ่อที่ทุ่งเชียงคำ พวกฮ่อสู้รบจึงเผากำยของตนแล้วหนี
ไปเสียก่อน เมื่อจัดการบ้านเมืองเรียบร้อยแล้วจึงกลับ
กรุง ฝ่ายกองทัพของจ๋มโนวรายนาถเมื่อยกขึ้นไปถึงหลวงพระบาง เห็น
ว่าอยู่ห่างจากที่ตั้งมั่นของพวกฮ่ออยู่มาก จึงยกขึ้นไปตั้งที่บัญชาการอยู่ที่
จังหวัดซ็อน แล้วแต่งกองทัพไปตีพวกฮ่อซึ่งตั้งมั่นอยู่ในแขวงเมืองสบ
แอด เมืองจาด เมืองโส่ยและเมืองพุนแตกพ่ายไป ครั้นถึงฤดูฝนตกหนัก
ไพร่พลกองทัพไทยที่ตั้งมั่นอยู่ทุกที่ต่าง ๆ ได้บวญเป็นไข้มาเกือบหมดสิ้นทั้งค่าย
ทุก ๆ แห่ง ฝ่ายพวกฮ่อที่แตกหนีไปได้ไปจ้างพวกฮ่อขององมา ยกกลับมา
รบไทยที่ค่ายในเมืองสบแอดอีก พระเจ้าวิญจนาครัฏกรมการเมืองพิชัยกับ
นายร้อยโทเอือน ชูโต ถูกบั่นฆ่าก็ถึงแก่กรรมลง ภายหลังองมายอม
อ่อนน้อมต่อแม่ทัพไทย พวกฮ่อที่ยกกลับมาต่อสู้ไทยครั้งนั้นก็ต้องยอมอ่อน
น้อมด้วย.

ครั้งที่ ๔ เมื่อกองทัพไทยยกกลับมาแล้ว พวกฮ่อได้ยกกองทัพมาตีเมืองหลวง
พระบางได้ ทำลายบ้านเมืองเสียยับเยิน จึงโปรดให้พระยาสุรศักดิ์
(จ๋มโนวรายนาถ) ยกกองทัพขึ้นไปปราบปรามพวกฮ่ออีกครั้งหนึ่ง ครั้น
นี้พระยาสุรศักดิ์มนตรีจัดการปราบปรามพวกฮ่อจนราบคาบ และได้ทำนุบำรุง
เมืองหลวงพระบางให้เจริญขึ้นเป็นอันมาก แล้วจึงยกกองทัพกลับ.

การปราบเงี้ยว ใน พ.ศ. ๒๔๔๕ เจ้าน้อยเทพวงศ์ ผู้ปกครองนครแพร่ได้สมัครร่วม
คิดกับพวกเงี้ยวก่อการกบฏขึ้นในมณฑลพายัพ พวกเงี้ยวได้ฆ่าพระสุรราช

ฤๅชานนท์ข้าหลวงประจำจังหวัดแพร่กับข้าราชการและราษฎรไทยคายหลาย
สิบคน จึงโปรดให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีคุมกองทัพขึ้นไปปราบปราม
เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีกับปราบปรามพวกเงี้ยวที่ก่อการกบฏราบคาบ เมื่อ
จัดการบ้านเมืองเป็นที่เรียบร้อยแล้วก็เลิกทัพกลับ ตั้งแต่นั้นมาจึงโปรด
มิให้มั่วเจ้าผัครองแพร่ต่อไป.

รัชทายาทหรือยุพราชในรัชกาลที่ ๑-๕

รัชกาลที่ ๑	กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท (น้อง).
รัชกาลที่ ๒	„ „ มหาเสนานุรักษ์ (น้อง).
รัชกาลที่ ๓	„ „ มหาศักดิ์พลเดช (อา).
รัชกาลที่ ๔	พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (น้อง).
รัชกาลที่ ๕	กรมพระราชวังบวรมหาวิชัยชาญ (โอรสพระปิ่นเกล้า).

หมายเหตุ เลิกตำแหน่งพระมหาอุปราชเปลี่ยนเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
สยามมกุฎราชกุมารในรัชกาลที่ ๕.

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชโอรส

องค์ที่ ๒๗ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๒ ของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ประสูติณวันเสาร์ เดือนยี่ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีมะโรง ตรงกับวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๓ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายมหาวชิราวุธ ได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนเทพทวารวดี ใน พ.ศ. ๒๔๓๑ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๓๗ สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช เจ้าฟ้าชายมหาวชิรุณหิศ ซึ่งได้รับสถาปนาเป็น

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ดำรงตำแหน่งรัชทายาทเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ดำรงตำแหน่งรัช

ทายาทแทน พระองค์ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ ขณะนั้นพระชนมายุได้ ๓๓ พรรษา เสด็จดำรงราชสมบัติอยู่ได้ ๓๖ ปีก็สวรรคตเมื่อวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๗ เมื่อพระชนมายุได้ ๔๖ พรรษา พระองค์มีแต่พระราชธิดาพระองค์เดียว ทรงพระนามว่า สมเด็จพระราชภาติกาเธอเจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดาสิริโสภาพัณณวดี.

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นราชโอรสของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ที่เสด็จออกไปศึกษาวิชาในทวีปยุโรปเป็นรุ่นที่สอง ส่วนรุ่นแรกนั้นคือ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ กรมหลวงปราจิณกิติบดีและกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช พระองค์เสด็จจากกรุงเทพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ ซึ่งขณะนั้นพระชันษาได้ ๑๔

พรรษา เสด็จขึ้นบกที่ประเทศอิตาลี แล้วเสด็จผ่านประเทศอิตาลีและฝรั่งเศส ไปยังประเทศอังกฤษ เสด็จประทับเรียนภาษาอังกฤษเพื่อเตรียมเข้ามหาวิทยาลัยอยู่ที่แอดกอต ครั้นทรงมีความรู้ในภาษาอังกฤษพอสมควรที่จะ เข้ามหาวิทยาลัยได้แล้ว ก็ได้เข้าศึกษาวิชาฝ่ายพลเรือนในมหาวิทยาลัย ออกส่งฟอรุคและวิชาทหารที่โรงเรียนแอดมูเรลล์ เสด็จประทับศึกษา วิชาอยู่ในประเทศอังกฤษเป็นเวลา ๘ ปี เสด็จกลับประเทศสยามใน พ.ศ. ๒๔๔๕ ผ่านประเทศ ส.ป.ร. อเมริกาและญี่ปุ่น ในเวลานั้นพระองค์ มีพระชันษา ๒๒ พรรษา.

เมื่อพระองค์เสด็จนิวัติสู่พระนครแล้ว พระบาทสมเด็จพระชนกาธิราช ได้โปรดให้รับราชการฝ่ายทหาร ในไม่ช้าพระองค์ก็ได้รับยศเป็นนายพลเอก ตำแหน่งจเรทหารบกและทรงบัญชาการทหารมหาดเล็ก ในคราวที่พระบาท สมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จประพาสทวีปยุโรปครั้งที่ ๒ นั้นพระองค์ก็ได้ทรง เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน.

พระองค์เป็นกษัตริย์องค์แรกของประเทศไทยและทอปปาเซียที่ได้รับ การศึกษาเป็นอย่างดีทั้งในแผนผังเมืองและแผนตะวันตก พระองค์ทรงได้ พระราชหฤทัยในทางอักษรศาสตร์เป็นอย่างดีทั้งในฝ่ายภาษาไทยและภาษา ต่างประเทศ ทรงเป็นจันตกว่ นักนิพนธ์และปาฐกที่เปรีื่องปราศรัย ทรง พระราชนิพนธ์หนังสืออันเป็นจำนวนมาก ถ้วนแต่เป็นทนิมของประชาชน ทั้งหลาย.

ทรงทำนุบำรุงบ้านเมือง ใน พ.ศ. ๒๔๕๓ ทรงตั้งกองเสือป่าขึ้น ครั้นพ.ศ. ๒๔๕๔

ทรงตั้งกองลูกเสือขึ้น และในสัปดาห์หนึ่งโปรดให้ตราข้อบังคับกับลักษณะ ปกครองลูกเสือขึ้นไว้ สำหรับฝึกหัดนำใจชาวไทยให้เป็นลูกเสือแต่ยังเยาว์

ตามข้อบังคับนั้นให้มีกรรมการจัดการลูกเสือประจำมณฑล และมีกรรมการ
กลางอำนวยการทั่วไปตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงดำรงตำแหน่งเป็นนายกกรรมการกลาง.

ใน พ.ศ. ๒๔๕๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกโรงเรียนมหาดเล็ก
ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงตั้งขึ้นสำหรับฝึกหัดกุลบุตรเข้ารับ
ราชการในกระทรวงมหาดไทยและนครบาลเป็นโรงเรียนข้าราชการพลเรือน
พระราชนามว่า โรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุล
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้มีกรรมการสำหรับจัดการ และได้โปรดเกล้าฯ
พระราชทานเงิน ที่เหลือจากการเรียไรสร้าง อนุสรณ์ชัยยัมหาราช เป็นทุน
โรงเรียน โดยมีพระราชประสงค์จะจัดให้เป็นสำนักเรียนของผู้เข้ารับราชการ
ในทางพลเรือนทั่วไป ครั้น พ.ศ. ๒๔๕๘ โปรดให้สถาปนาโรงเรียนข้าราชการ
พลเรือนฯ ขึ้นเป็น จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ให้มารวมขึ้นอยู่ใน
กระทรวงธรรมการ ในแผนกกรมมหาวิทยาลัย และให้สมทบโรงเรียน
ราชแพทยาลัยเข้าในมหาวิทยาลัยด้วยแต่นั้นมา.

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ ได้ตราพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ขึ้นสำหรับ
ควบคุมโรงเรียนของเอกชนที่ได้จัดตั้งขึ้น เพื่อให้ดำเนินไปตามโครงการ
ศึกษาอันถูกต้อง ใน พ.ศ. ๒๔๖๒ ได้ออกพระราชบัญญัติประถมศึกษา
เพื่อให้กุลบุตรได้รับการศึกษาเบื้องต้นตามอัตราทั่วหน้ากันตลอดประเทศ
ส่วนเงินบำรุงนั้น ใช้บทบังคับให้บุคคลที่อยู่ในท้องถิ่นนั้นเสียเงินบำรุงประจำ
ปี เรียกว่าเงินศึกษาพลี.

ทรงออกพระราชบัญญัติชานานามสกุล เป็นต้นเหตุให้คนไทยมีนามสกุล
เหมือนชาติอื่น ๆ แต่รัชกาลนี้เป็นต้นมา ทรงพระกรุณาพระราชทานนาม

ดังกล่าวเป็นปฐมแก่พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาอำมาตย์ราชบริพาร ถึงพ่อค้า
คหบดีบางคนก็มีโอกาสได้ขอพระราชทานเป็นสวัสดิมงคลแก่ตน.

ทรงจัดระเบียบเรื่องกระทรวงขึ้นใหม่คือ:— ยกกรมทหารเรือขึ้นเป็น
กระทรวงทหารเรือ ตั้งกระทรวงมณฑลขึ้นใหม่ ตั้งกระทรวงพาณิชย์
ขึ้นใหม่ รวมกระทรวงนครบาลเข้ากับกระทรวงมหาดไทย เปลี่ยนชื่อ
กระทรวงโยธาธิการเป็นกระทรวงคมนาคม เปลี่ยนชื่อกระทรวงธรรม
การเป็นกระทรวงศึกษาธิการ และให้ย้ายการ พระพุทธศาสนาไปไว้ใน ราช
สำนักตามโบราณประเพณี กับได้แบ่งการปกครองมณฑลออกเป็นภาคๆ
มีอุปราชเป็นหัวหน้าภาค เพื่อให้การงานรัดกุมตามเหตุการณ์และกาลสมัย
ของบ้านเมือง.

สภาพาชาตที่ตั้งขึ้นแต่รัชกาลที่ ๕ นั้นยังหา มีโรงพยาบาลเป็นปึกแผ่น
ไม่ ครั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ สวรรคตแล้ว บรรดา
พระราชโอรสและพระราชธิดา ต่างทรงบริจาคทรัพย์สร้าง โรงพยาบาล สภาพา
ชาตขึ้นสำเร็จเรียบร้อยใน พ.ศ. ๒๔๕๗ เพื่อเป็นอนุสรณ์ถวายเฉลิมพระ
เกียรติคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถ แล้วทรงโปรดให้ชานนามโรงพยาบาล
ตามพระบรมนามาภิไธยว่า โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ครั้น พ.ศ. ๒๔๖๔

กรรมการ ดันนิบาต สภาพาชาตได้ รับ รอง สภาพาชาต สยาม เข้าเป็น สมาชิก
ครั้นต่อมาสภาพาชาตได้ตั้ง อนุสภาพาชาต ขึ้นสำหรับ เด็กตาม ข้อตกลงในที่
ประชุมใหญ่ที่เมืองเยเนวา ในรัชกาลนี้ ได้มีการประชุมแพทย์นานา
ชาติครั้งหนึ่งในกรุงสยาม เป็นที่เรียบร้อยดี.

การเกณฑ์ทหารเข้าประจำการตามพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร
ร.ศ. ๓๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๗) นั้น มีการผ่อนผันยกเว้นให้บุคคลบางเหล่าบางคน

ไม่ต้องเป็นทหาร ถึงสมัยอันสมควรที่จะต้องให้ชายฉกรรจ์ทุกคนเป็นทหาร ให้มีการผ่อนผันเป็นส่วนน้อยที่สุด จึงโปรดให้ตราพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหาร พ.ศ. ๒๔๖๐ ขึ้นใหม่.

ในรัชกาลนี้โปรดให้เลิกโรงบ่อนเบี้ยและหวย ก.ร. โดยสิ้นเชิง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ นับว่าเป็นการผดุงฐานะในการอาชีพของพลเมืองให้อยู่ในภาวะที่ถาวรแน่นอนขึ้น.

นอกจากสิ่งต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้ว ยังมีสิ่งอื่นๆ อีกเป็นอันมากที่ได้โปรดให้จัดทำหรือตั้งขึ้นในรัชกาลนี้ เช่น โปรดให้ขยายทางรถไฟให้ยาวออกไปเพื่อเชื่อมกับต่างประเทศ สร้างสะพานพระราม ๖ เชื่อมทางรถไฟสายเหนือกับสายใต้ ตั้งกรมอากาศยานขึ้น ตั้งกรมรักษาพันธุ์ปศุสัตว์ ตั้งคลังออมสิน ขยายการทศนา ตั้งกรมร่างกฎหมายขึ้น ตราพระราชบัญญัติแพทย์ รวบรวมกฎหมายแพ่งพาณิชย์ขึ้นเป็นประมวลกฎหมาย เปลี่ยนธงช้างเป็นธงไตรรงค์ เปลี่ยนใช้รัตนโกสินทรศกเป็นพระพุทธศักราช นับเวลา ก.ท. และ ต.ท. เทียบ A.M. และ P.M. ของต่างประเทศ และใช้เวลาอัตราให้ตรงกับเวลาของสหรัฐอเมริกา จัดตั้งค่านามานต์ศรีให้เป็นหลักฐาน.

ในต้นแห่งรัชกาลนี้ มีเหตุสำคัญเรื่องหนึ่งเกิดขึ้น คือ ทหารบกทหารเรือและข้าราชการพลเรือนคณะหนึ่ง ได้คบคิดกันเพื่อจะเปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองของประเทศ แต่ความลับของคณะนี้ได้รั่วรั่วไปถึงรัฐบาล จึงถูกปราบปรามลงอย่างราบคาบ ต่อมาการหนึ่งคือพิมพ์ได้แข็งกล้าไปในเชิงออกความเห็น ไม่เหมาะแก่ความสงบของบ้านเมือง ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติสมุดเอกสารและหนังสือพิมพ์ขึ้นใหม่ เพื่อให้มีเจ้าของและบรรณาธิการมีความรับผิดชอบใน

หนังสือพิมพ์นั้น และให้สิทธิอันควรแก่วิสัยของหนังสือพิมพ์ ในอันที่จะ
แสดงความคิดเห็นตามสมัยของบ้านเมือง.

ในตอนปลายแห่งรัชกาล ประชาชนพลเมืองต่างพากันได้มนต์ด้น
ตัดพระราชนิพนธ์อันสำคัญยิ่ง ที่ได้ทรงอภิเษกสมรสพระมเหสีให้เป็น
มิ่งขวัญแก่ประเทศชาติ เพิ่มความจงรักภักดีของพลเมืองยิ่งขึ้น ในสมัย
เดียวกันนี้ ได้โปรดให้ออกกฎหมายเทียบขนาดว่าด้วยการสืบสันตติวงศ์เพื่อเป็น
หลักประเทศสยามสืบไปด้วย.

ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ

พ.ศ. ๒๔๕๗ สมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษพระราชทานพระยศแก่ พระบาท
สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ ทรง เป็นนายพลเอก พิเศษในกองทัพบก
อังกฤษ และในโอกาสเดียวกันพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็พระ
ราชทานพระยศนายพลเอกพิเศษแห่ง กองทัพบกสยาม ถวายแก่ พระเจ้ากรุง
อังกฤษ การถวายพระยศคราวนี้ต้องนับว่าเป็นเกียรติยศยิ่งใหญ่แก่กรุง
สยามซึ่งเป็นครั้งแรกในตำนานการเกี่ยวข้องกับระหว่างไทยกับฝรั่ง.

กรุงสยามได้ประกาศสงครามในวันที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ เข้า
ข้างสัมพันธมิตรเพื่อพะยุงสิทธิและอิสรภาพของชาติเล็กๆ และในทันใดนั้น
สยามก็เริ่มทำการอย่างเฉียบขาดและดวงใจที่สุด สิ่งที่สยามทำไปนั้นเป็น
ประโยชน์แก่ฝ่ายสัมพันธมิตรเป็นอันมาก กล่าวคือสยามยึดบรรดาเรือสินค้า
และทรัพย์สินสมบัติของเยอรมันทั้งจับชาวเยอรมันทั้งปวง ที่เข้ามาอยู่ในอาณา
จักรสยามกักขังไว้ ในบั้นเองกรุงสยามได้ส่งทหารไทยจำพวกอาสาสมัครกิต
เดือกกระเพาะเหล่านักบินและกองรถยนต์ไปทำการยุทธในสมรภูมิจังหวัด
ต้องครั้ง ดังทยอยกันไปเป็นลำดับ การที่สยามมีส่วนในมหาสงครามนั้นเป็น

อันว่าได้เข้าเทียมมาเทียมใกล้กับนานาชาติ ชื่อเสียงของประเทศสยาม
ซึ่งอับเฉามาแต่ก่อนก็มีผู้รู้จักมากขึ้นนับตั้งแต่นั้นมา ประเทศเยอรมัน
และพรรคพวก ขอ อย่าทัพ ยอมแพ้แก่ สัมพันธไมตรี ในวันที่ ๓๑ พฤศจิกายน
พ. ศ. ๒๔๖๓.

ประโยชน์ที่สยามหวังจะได้จากผลแห่งมหาสงครามนั้นก็คืออิสรภาพ
อันใญ่บุลย์ของสยามซึ่งสยามต้องยอมเสียไปบางส่วน เนื่องแต่ความจำเป็น
บังคับให้ต้องทำสัญญาอันไม่เสมอภาคกับนานาประเทศใน รัชกาลก่อน ๆ
เพราะฉะนั้นในคราวประชุมสันติภาพที่เมืองแวร์ไซร์ จึงเป็นโอกาสอันดีแก่กรุง
สยามซึ่งได้ทำบุญคุณไว้แก่ชาติสัมพันธไมตรี ใน มหาสงครามที่จะขอรับรองเหล่า
ประเทศสัมพันธไมตรี ให้แก้ไขสัญญาเดิมที่ทำไว้กับกรุงสยาม รัฐบาลของ
ชาติ สัมพันธไมตรีก็ ยากที่จะ ปฏิเสธความ ประสงค์ของกรุงสยาม ผู้แทน
ฝ่ายสยาม คือ พระวรวงศ์เชอ พระองค์เจ้าจรัญศักดิ์กฤดากรและพระวรวงศ์
เชอ กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ ได้สืบโอกาสจึงทรงชี้แจงเรื่องนั้นต่อผู้แทน
ประเทศมหาอำนาจทางทิศตะวันตก ท่านประธานาธิบดีวิลสันแห่งสหประชา
อเมริกาได้สนับสนุนความประสงค์ของกรุงสยามอย่างเต็มที่ และได้รับว่า
จะทำสัญญาเสมอภาคฉบับใหม่ให้แก่สยาม.

ครั้นต่อมาหลังจากการเซ็นสัญญาสงบศึกเสร็จเรียบร้อยแล้ว ทรงพระ
ราชดำริเห็นว่า ในการที่จะพูดจาแก้ไขสัญญาใหม่กับต่างประเทศในยุโรปที่
กรุงเทพรานั้นเป็นการยากมาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จัดตั้งท่าน
คอกเคอร์เฟรนซิส บี. แลร์ ที่ปรึกษากระทรวงการต่างประเทศ เป็นทูตพิเศษ
ไปช่วยเหลืออัครราชทูตสยามในการเจรจาการเมืองขอทำสัญญาใหม่แก่ประเทศ
ต่างๆ ในยุโรป เพราะทรงเห็นว่าไม่มีวิธีอื่นจะอำนวยความสะดวกได้ดีเท่าการ

ดังบุคคลผู้สามารถเช่น ดร. แสง^๕ นี้ไปเจรจากับกระทรวงการต่างประเทศของ
นานาประเทศในยุโรป ดร. แสง^๕ เติรทางออกจากกรุงเทพ ฯ ใน พ.ศ. ๒๔๖๗
ได้ร่วมมือกับอัครราชทูตสยามพยายามเจรจากับคณะรัฐบาลแห่งประเทศต่างๆ
ในยุโรปเป็นผลสำเร็จเรียบร้อยสมความมุ่งหมายของกรุงสยาม พระบาท
สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จสวรรคตลงในระหว่างที่การแตกเปลี่ยน
สัตยาบันต่อกันในสัญญาฉบับใหม่เพิ่งสำเร็จลงเพียงสองประเทศเท่านั้น คือ
ส. ป. ร. อเมริกาและญี่ปุ่น ส่วนประเทศอื่นๆ นอกจากนั้นไปสำเร็จเรียบ
ร้อยจนกระทั่งได้แตกเปลี่ยนสัตยาบันต่อกันในรัชกาลที่ ๗ สำหรับประเทศ
ส. ป. ร. อเมริกา^๖ นั้นควรได้รับความชอบใจเป็นพิเศษจากกรุงสยาม เพราะ
ประธานาธิบดีวิลสันได้ยอมทำสัญญาฉบับใหม่กับกรุงสยามตลอดถึงได้แตก
เปลี่ยนสัตยาบันต่อกันตั้งแต่ พ. ศ. ๒๔๖๔ เพื่อเป็นตัวอย่างก่อนประเทศอื่น
ไม่รอให้ประเทศสยามต้องส่งทูตพิเศษไปเจรจา.

การไปเจรจา เพื่อเลิกสัมพันธภาพ^๕ กับเกาหลี ควรกล่าวได้ว่าเป็นงานที่
เหนื่อยยากเป็นที่สุด เพราะทุก ๆ ประเทศต่างไม่ค่อยเห็นชอบในการที่จะ
ยอมลงระสือพิเศษที่ตนมีอยู่ในกรุงสยาม อาศัยความมานะอดทนและ
ความสามารถของดร.แสง^๕ ผู้มีความยุติธรรมในใจเป็นประธาน รวมทั้งความ
สามารถของเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศและอัครราชทูตสยามกรุงสยาม
จึงประสพความสำเร็จในที่สุด ดร.ฟรานซิสบี. แสง^๕ เป็นบุตรเขยท่านประ
ธานาธิบดีวิลสัน เข้ามารับราชการเป็นที่ปรึกษากระทรวงการต่างประเทศ
ในปลายรัชกาลที่ ๖ เมื่อสำเร็จรัฐกิจอันเหนื่อยยากแล้วพระบาท
สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ปู่น้ำเห็น
ความชอบสถาปนาให้ ดร.แสง^๕ มีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาภักดียานไมตรี^๖ รับ

พระราชทานพานทอง พระยากัดยานไมตรีได้กราบบถถวายบังคมลาจากหน้า
ที่กดลงไปยังประเทศ ส.ป.ร. อเมริกา และเข้ารับหน้าที่เป็นอาจารย์กฎหมาย
ระหว่างประเทศในมหาวิทยาลัยฮาวาย แต่คงยอมตัวเป็นข้าราชการของ
ประเทศสยามอยู่โดยไม่รับพระราชทานเงินเดือนเลย เวลานพระยากัดยา
ณไมตรีมี ตำแหน่งเป็นคฤดาการสยามประจำศาลระหว่างประเทศในกรุงเฮก.

ประโยชน์อันยิ่งใหญ่ ที่กรุงสยามได้รับจากเยอรมันขอสงครั้น และยัง
การก็คือ ได้ลงล้างสัญญาเก่าที่ทำไว้กับประเทศทั้งสามซึ่งคดีอัสสัมชิต
กรุงสยาม สิทธิพิเศษมีสิทธิสภาพนอกอาณาเขตเป็นต้นของชาติที่กดว่า
แล้วซึ่งมีแก่กรุงสยามจึงเป็นอันยกเลิกทั้งต้นตั้งแต่วันที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ.
๒๔๖๐ เป็นต้นไป.

สัญญาฉบับใหม่ที่สยามได้ตกลงกับนานาประเทศนั้น มีข้อความอัน
สำคัญเป็นทำนองเดียวกันโดยมาก ซึ่งอาจสรุปกล่าวได้เป็นข้อ ๆ ดังนี้.

๑. สัญญามีกำหนดไม่เกิน ๑๐ ปี ต่อจากนั้นไปแล้วเป็นอันบอก
เลิกได้ทันที หรือมีฉันทันทีตกลงกันใหม่.

๒. ยกเลิกสิทธิพิเศษโดยสิ้นเชิง แต่ในระหว่างห้าปีที่สยามได้ประกาศ
กฎหมาย ออกไปแล้ว สยาม ยัง คงยอมให้คงอยู่ เรียกคดีระหว่างคนในบังคับ
ไปพิจารณาที่ศาลกงสุลได้อีก การกระทำเช่นนี้ก็ชั่วแต่ว่าคนในบังคับเป็น
จำเลยในคดีเท่านั้น.

๓. สยามตั้งพิกัตอัตราภาษีสำหรับสินค้าเข้าได้เองไม่มีขีดขึ้น นอก
จากสินค้าบางประเภทซึ่งแจ้งในสัญญากับอังกฤษและอิตาลีเป็นพิเศษ ซึ่ง
กำหนดไว้ไม่เกินร้อยละ ๑๐ แต่พิกัตอัตรานี้ก็ขึ้นแต่เพียงชั่วคราว.

๔. ในสัญญาทั้งหลายนอกจากสัญญากับ ส.ป.ร. อเมริกา รัฐบาล
สยามได้ ให้ชาวต่างประเทศหรือที่อยู่ในร่มธงของต่างประเทศมีสิทธิโดยตรง

ตามสัญญาที่ประเทศนั้นได้ทำไว้ หรือได้สิทธิอนุโลมตามประเทศอื่น ในการมีกรรมสิทธิ์เหนืออสังหาริมทรัพย์.

ในที่สุดเรื่องสัญญาทั้งหลายสรุปกล่าวได้ว่า สยามมีสิทธิทุกอย่างที่จะดำเนินการธุรกิจภายใน ส่วนที่ไม่เสมอภาคอันมีอยู่บ้างนั้นได้มีกำหนดเวลาจำกัด.

ภายหลังมหาสงคราม นานาชาติได้รวมความคิดกันตั้งสันนิบาตชาติขึ้น เพื่อ รักษา สันติภาพ ของโลก และ ทำให้ โลก เจริญ ขึ้น ด้วย ประการทั้งปวง สยามก็ได้เข้าเป็นสมาชิกแห่งสมาคมระหว่างชาตินี้ด้วย โดยมีสิทธิเท่าเทียมกับชาติอื่นๆที่อยู่ในฐานะเดียวกัน กล่าวคือ ประเทศสยามอาจถูกเลือกเข้าเป็น* สมาชิกไม่ประจำ ในกรรมสันปาทิสภา(‘สภาอำนวยการ’ ตรงกับศัพท์ อังกฤษ ว่า ‘Council’) เมื่อ ประเทศใดได้รับ เลือกในที่ประชุม สัมมนา (Assembly) แล้วก็ได้ดำรงอยู่ในตำแหน่งนี้ได้ ๓ ปี ผลัดออกกันปีละ ๓ ประเทศ ประเทศที่มีฐานะสูงกว่าสยามซึ่งได้เป็นสมาชิกประจำ ในกรรมสันปาทิสภามีอยู่ ๕ ประเทศ คือ อังกฤษ ฝรั่งเศส ญี่ปุ่น อิตาลี และ เยอรมัน.

* เวลาที่ (พ.ศ. ๒๔๗๕) สมาชิกไม่ประจำในกรรมสันปาทิสภาได้แก่ประเทศเหล่านี้ คือ—
 สเปน โปรตุเกส โปแลนด์ ยูโกสลาเวีย โอรุแอลกันด์ กัวเตมาลา ปานามา เปรู และจีน.
 ประเทศสำคัญที่ยังไม่ได้เข้ามาเป็นสมาชิกในสันนิบาตชาติ มีประเทศ ส.ป.ร. อเมริกา และรัสเซีย.

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระองค์ประสูติณวันพุธ เดือน ๓๓ แรม ๑๕ ค่ำ ปีมะเส็ง ตรงกับ
วันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๖ ทรงรับสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้า
กรมขุนธวัชชัยธรรมราชา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ ได้ทรงเลื่อนเป็นกรมหลวง
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ และได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเมื่อวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน
พ.ศ. ๒๔๖๘ ขณะนั้นพระชนมายุได้ ๓๓ พรรษา ทรงเป็นพระราชโอรส
ที่ ๗ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นที่ ๘ ใน
สมเด็จพระพันปีหลวง ทรงเป็นพระอนุชาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ ๖.

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ทรงได้รับการศึกษา
เป็นอย่างดี ทรงเรียนวิชาทหารเป็นเอกเทศจากประเทศฝรั่งเศส ได้
เสด็จประพาสนานาประเทศในยุโรปและอเมริกามาแล้วก่อนได้ครองราชสมบัติ
และเมื่อพระองค์เสวยราชสมบัติแล้ว ยังได้เสด็จประพาสประเทศต่าง ๆ ทั้ง
ใกล้และไกลอีกรวมเป็น ๓ ครั้งด้วยกัน คือครั้งที่ ๑ เสด็จประพาสเกาะ
ชวาใน พ.ศ. ๒๔๗๒ ครั้งที่ ๒ เสด็จประพาสประเทศอินโดจีนของฝรั่งเศส
ใน พ.ศ. ๒๔๗๓ ครั้งที่ ๓ เสด็จไปรักษาพระเนตรที่ประเทศ ส.ป.ร. อเมริกา
ใน พ.ศ. ๒๔๗๓-๒๔๗๔ และในโอกาสนี้ได้เสด็จประพาสประเทศญี่ปุ่น
และแคนาดา ทั้งได้เสด็จผ่านอินโดจีน ย่างกุ้งและเชียงใหม่ด้วย ใน
การเสด็จไปต่างประเทศทั้ง ๓ ครั้ง พระองค์ได้ประพาสการต้อนรับจากต่าง
ประเทศเป็นอย่างดี ทั้งเป็นประโยชน์แก่พระองค์และประเทศสยามใน
อนาคตมิใช่น้อย เพราะเป็นการเผยแพร่ชื่อเสียงของประเทศสยามประการ ๓
ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศสยามกับประเทศนั้น ๆสนิทสนมยิ่งขึ้น

ประการ ๓ และทำให้เกิดความรู้สึกและความคิดแก่พระองค์อันจะทรงนำมาปรับปรุงให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองประการ ๓ เพื่อเป็นการตอบแทนในการเสด็จประพาสเกาะชวาและอินโดจีนนั้น ผู้สำเร็จราชการชวาและเดนมาร์กกระทรวงการเมืองชั้นของประเทศไทยฝรั่งเศส ได้เข้ามาเยี่ยมเยียนประเทศสยามในภายหลัง.

เมื่อพระองค์เสด็จถึงกัวลาราสัมปัตต์แล้ว ทรงตั้งอภิรัฐมนตรีสภาขึ้นเพื่อปรึกษาราชการแผ่นดิน สภานี้มีสมาชิกเป็นมนตรี ๕ คน ผู้เป็นมนตรีแห่งสภาได้ทรงเลือกด้วยแต่เจ้านายชั้นผู้ใหญ่ผู้ซึ่งเป็นประมุขของชาวยุโรปอันมีความสามารถอย่างยอดเยี่ยม ในพ.ศ. ๒๔๗๐ โปรดให้ตราพระราชบัญญัติของมนตรีขึ้นใหม่ โดยทรงพระราชดำริว่าพระราชบัญญัติของมนตรี พ.ศ. ๒๔๓๗ (ในรัชกาลที่ ๕) ซึ่งเรียกว่าพระราชบัญญัติปรีวิเคาน์ชิลนั้นเป็นบทบัญญัติและระเบียบการอันดองสมัย ทรงเลือกสรรพระบรมวงศานุวงศ์กับข้าราชการทั้งในและนอกราชการ ซึ่งทรงคุณวุฒิและความสามารถและเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ตั้งขึ้นเป็นกรรมการของมนตรีมีจำนวน ๔๐ คน สำหรับรับโครงการพระราชดำริไปวินิจฉัย และเสนอความเห็นอันจะพึงเป็นประโยชน์แก่แผ่นดินแทนประชาชน ทั้งเป็นการฝึกหัดวิถีสภานิติบัญญัติแห่งชาติในอนาคตอีกด้วย ได้เริ่มเปิดการประชุมสภาขึ้นเป็นครั้งแรกที่ศาลาสดุทธานุภาพเมื่อวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๐ กรรมการของมนตรีได้ประชุมพร้อมกันเลือก ตั้งพระบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาดังกรณเป็นประธานายก.

ทรงวางระเบียบการปกครองใหม่ คือ:— ให้เด็กกระทรวงมูราซารไปรวมในกรมราชเลขาธิการ รวม กระทรวงคมนาคม เข้า กับกระทรวง

พานิชย์ เรียกว่ากระทรวงพานิชย์และคมนาคม เปลี่ยนชื่อกระทรวงศึกษาธิการเป็นกระทรวงธรรมการ และย้ายการพระพุทธศาสนาจากกระทรวงวังมาขึ้นกระทรวงธรรมการ เลิกภาคต่างๆ ที่แบ่งไว้แต่รัชกาลที่ ๖ โดยสิ้นเชิงเพื่อให้เหมาะแก่กาตสมัย รวมมณฑลพายัพ และมหาราชบุรีเข้าเป็นมณฑลเดียวกันเรียกว่ามณฑลพายัพ รวมมณฑลอุดรราชธานีกับมณฑลร้อยเอ็ดเข้ากับมณฑลนครราชสีมา รวมมณฑลสุราษฎร์ธานีเข้ากับมณฑลนครศรีธรรมราช.

ใน พ.ศ. ๒๔๗๔ ทรงปรับปรุงการปกครองให้เหมาะสมด้วยกาตสมัยและเหตุการณ์อีกครั้งหนึ่ง คือ โปรดให้รวมกระทรวงทหารเรือกับกระทรวงกลาโหมเข้าด้วยกันเรียกชื่อว่ากระทรวงกลาโหม เอาจรมเพาะปลูกกับกองรักษาสัตว์ กรมตรวจกสิกรรมจากกระทรวงเกษตรธิการไปรวมกันตั้งขึ้นในกระทรวงพานิชย์และคมนาคมให้ชื่อว่ากรมตรวจกสิกรรม ยุบเลิกมณฑลปัตตานีเข้ารวมกับมณฑลนครศรีธรรมราช ยุบเลิกมณฑลจันทบุรีเข้ารวมกับมณฑลปราจีน ยุบเลิกมณฑลนครชัยศรีเข้ารวมกับมณฑลราชบุรี ยุบเลิกมณฑลนครสวรรค์รวมจังหวัดต่าง ๆ เข้าไว้ในปกครองมณฑลอยุธยา เว้นแต่จังหวัดตากและจังหวัดกำแพงเพชรให้ยกไปขึ้นมณฑลพิษณุโลก นอกจากนี้ยังได้ยุบจังหวัดต่าง ๆ เข้ารวมกับจังหวัดอื่นอีก ๘ จังหวัด เช่น จังหวัดสุโขทัย หล่มสักดี ชัยภูมิ กาฬสินธุ์ หาดสองคอน กะกั่วป่า สายบุรี พระประแดงและมันบุรี แต่การยุบมณฑลและจังหวัดนั้นให้เริ่มแต่วันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นต้นไป.

พระบรมราชบุคโบายแรก ที่ ทรงกระทำ เป็น การ สำคัญใน ทาง รัฐประศาสน์กับต่างประเทศนั้น คือ โปรดให้แตกเปลี่ยนดัคยาบันและประกาศใช้หนังสือสัญญาฉบับใหม่ตามที่คณะทูตพิเศษกรุงสยามได้ไปเจรจา กับต่าง

ประเทศเป็นผลสำเร็จเรียบร้อยนั้นถ้วนหมดทุกประเทศ มีประเทศฝรั่งเศส อังกฤษ สเปน โปรตุเกส เนเธอร์แลนด์ สวีเดน นอร์เวย์ และอิตาลีเป็นต้น รวมทั้งเบดเยียมซึ่งเจรจากันในกรุงเพซด้วย เป็นอันว่าเรื่องสิทธิพิเศษซึ่งศักดิ์สิทธิและอิสรภาพกรุงสยามมาราว ๗๐ ปีก็สิ้นสุดไป ศาลกงสุลในเมืองไทยเป็นอันยกเลิก กรุงสยามมีอำนาจขึ้นพิทักษ์รักษาได้ตามใจชอบ และกรุงสยามก็มีอิสรภาพอย่างไพบูลย์ สัญญากับฝรั่งเศสยังหาสำเร็จลงโดยบริบูรณ์ไม่ เพราะมีเรื่องยุ่งยากเกี่ยวแก่อินโดจีน ใน พ.ศ. ๒๔๗๐ ต้องประเทศนั้นได้มีการเจรจากันในเรื่องอนุสัญญา ซึ่งจะให้เป็นไปอย่างสมเหตุสมผลในเรื่องพรมแดน ฝรั่งเศสได้เคยปกครองแม่น้ำโขงซึ่งเป็นเส้นพรมแดนทั้งหมด ด้วยอนุสัญญาใหม่นี้พรมแดนได้ชัดขึ้นลงแน่นอนคือแบ่งกันคนละครึ่งของแม่น้ำ นอกจากบางแห่งที่เป็นเกาะแก่งเท่านั้น ในเรื่อง^๕กรุงสยามได้แต่งตั้งข้าหลวงขึ้น คณะหนึ่งเพื่อดำเนินการกับนั้น เขตแดนนอกจากนี้ได้ โปรดเกล้าฯ ให้รัฐบาลสยามทำสัญญาฉบับใหม่กับประเทศเยอรมันหลังจากที่ได้เลิกขาดต่อกันแต่คราวมหาสงคราม สัญญาฉบับใหม่กับเยอรมันนั้นก็คงมีข้อความร่วมกับสัญญาที่กรุงสยามได้กระทำกับ นานาประเทศมาแล้วทุกประการ.

ในระหว่างใกล้จะสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น รายจ่ายของประเทศสูงกว่ารายได้ และฐานะการเงินของประเทศ ตกอยู่ในความขัดข้องผิดเคื่อง ครั้นพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว พระองค์ก็ทรงมีพระราชดำริแก้ไขฐานะความขัดข้องทางการเงินนั้น ในการหาหนทางแก้ไขแทนที่จะกู้เงินจากต่างประเทศหรือเพิ่มอัตราดอกเบี้ยสาอากรให้สูงขึ้น กลับดำเนิรพระบรมราชกุโสดบายอัน

งาม กล่าวคือคัตติรายจ่ายที่ฟุ่มเฟือยและไม่จำเป็นนั้นโดยสิ้นเชิง พระองค์
มีพระราชประสงค์ให้ทุก ๆ กระทรวงพึงคัตติคองรายจ่ายที่ไม่เป็นประโยชน์
คัตติข้าราชการที่เหลื่อเพื่อจากหน้าที่ ยุบกรมกองที่ไม่เป็นประโยชน์ทำให้
เปล่าเปลืองพระราชทรัพย์โดยใช่เหตุ อนึ่งพระองค์เองก็ทรงประหยัดเงิน
แผ่นดินให้เป็นตัวอย่าง กล่าวคือ รายจ่ายส่วนพระองค์ซึ่งรัฐบาลถวาย
ปีละ ๘ ด้านบาทนั้น ก็โปรดให้ประหยัดลงทรงยินดีรับเพียงปีละ ๖ ด้านเท่านั้น
ผลของการที่พระองค์ทรงดำเนินพระบรมราชกุศโลบายนี้ จนประมาณของกรุง
สยามซึ่งมีรายได้ ไม่พอรายจ่ายก็กลายเป็นเหลื่อจ่าย ต่อมาในพ.ศ. ๒๔๗๔
รายได้กลับไม่พอกับรายจ่ายอีก ทั้งนี้เป็นเพราะเศรษฐกิจตกต่ำ นานา
ประเทศแทบทั่วโลก ก็ได้รับความกระทบ กระเทือนจากภัยอันนี้ อย่างเดียวกับ กรุง
สยาม จึงต้องมีการคัตติคองกันอีกครั้งหนึ่ง โปรดให้คัตติจำนวนข้าราชการ
ทั้งยุบกรมกองมณฑลและจังหวัดลงเดี่ยบบ้าง เพื่อประหยัดเงินรายจ่ายแผ่นดิน
(การยุบมณฑลและจังหวัดให้เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๕).

ต่อไปนี้เป็นข้อความตอนหนึ่งแห่งพระราชดำรัสแก่นายทหารที่กระทรวง
กลาโหมเรื่องการเงินฝืดเคือง เมื่อวันที่ ๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๕.

“ตัวข้าพเจ้าเองรู้สึกเหมือนว่าเกิดมาสำหรับคัตติคน ตั้งแต่ต้นกัต์ตมาแล้ว คราวนี้
คัตติคัตติอีก จนไม่ทราบว่าจะเป็นอย่างไรต่อไป รู้สึกว่าเป็นเคราะห์กรรมของตัวที่ต้องทำเช่นนั้น
เสมอ แม้ในขณะที่ได้พยายามทุกอย่างที่จะไม่คัตติ แต่ก็พ้นวิสัย ที่จริงการที่จะปลดจะคัตติ
คราวนี้รู้สึกหนักใจกว่าคราวก่อนมาก ไม่อยากจะทำเลย เพราะคราวก่อนนี้รู้สึกอยู่ว่ามีคนเกิน
กว่างาน เพราะฉะนั้นเป็นการถูกควรทำแต่ไม่เป็นของหนักใจ และเวลานั้นการทำมาหากินข้าง
นอกก็ยังไม่ฝืดเคือง ให้ออกไปหากินทางอื่นก็ไม่ยากนัก เวลานั้น จึงไม่สู้จะหนักใจเหมือนคราว
นี้ คราวนี้ข้าพเจ้ารู้สึกว่าถ้าการคัตตินั้นต้องอุปจนลง ทหารเป็นต้นเวลานี้ก็มีอยู่น้อยแล้ว กลับต้อง
คัตติลงไป อาจต้องเสียงานก็ได้ เช่นกระทรวงอื่น ๆ ที่เหมือนกัน ต้องอุปจนลง เสียงานลงบ้าง”

ในด้านการศึกษานั้น พระองค์พระราชทานทุนส่วนพระองค์แก่ผู้สอบแข่งขันทุนเล่าเรียนหลวงได้ปีละคน สำหรับไปเรียนวิทยาศาสตร์ ณ ต่างประเทศ โปรดให้มีการชุมนุมลูกเสือทั่วพระราชอาณาจักร ๓ ปีต่อครั้ง เริ่มแต่ พ.ศ. ๒๔๗๐ เป็นต้นมา ทรงพระราชทานเงินปีละ ๓,๐๐๐ บาทไว้สำหรับพระราชทานรางวัลแก่ผู้แต่งหนังสือได้ดีถึงขนาด มอบให้ราชบัณฑิตยสภาเป็นผู้ตัดสิน เริ่มแต่ พ.ศ. ๒๔๗๐ พ.ศ. ๒๔๗๔ โปรดให้ยกเลิกการบังคับเก็บเงินค้ำศึกษาพลจากพลเมือง พระราชทานเงินแผ่นดินสำหรับบำรุงการศึกษาประชาชนทดแทนเงินค้ำศึกษาพลปีละ ๓ ล้านบาท.

โปรดให้เพิ่มหน้าที่กรรมการหอสมุดสำหรับพระนครให้มีหน้าที่จัดการพิพิธภัณฑสถานและการบำรุงวิชาศิลปกรรมซึ่งยกมาแต่กรมศิลปากร ให้เปลี่ยนนามกรรมการหอสมุดสำหรับพระนคร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ใช้นามว่า ราชบัณฑิตยสภา แบ่งหน้าที่ออกเป็น ๓ แผนก คือ (๑) แผนกวรรณคดี เป็นเจ้าพนักงานจัดการหอสมุดสำหรับพระนคร และสอบส่วนพิจารณาวิชาอักษรศาสตร์ (๒) แผนกโบราณคดี เป็นพนักงานจัดการพิพิธภัณฑสถาน ตรวจรักษาโบราณวัตถุสถาน (๓) แผนกศิลปากร เป็นเจ้าพนักงานจัดการบำรุงรักษาวิชาศิลปกรรม และโปรดให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ดำรงตำแหน่งสถานายก.

ใน พ.ศ. ๒๔๖๘ โปรดให้ตราพระราชบัญญัติคุกกลางขึ้น ใน พ.ศ. ๒๔๗๐ โปรดให้ตั้งกรมตรวจคนเข้าเมือง และตราพระราชบัญญัติ คนเข้าเมืองขึ้น สำหรับป้องกันบุคคลไม่พึงปรารถนาเข้ามาสู่ดินแดนสยาม ในปีเดียวกันนั้น โปรดให้ตราพระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการพลเรือน และ คุกกลาง ทั้ง

กฎข้อบังคับว่าด้วยการสอบไล่เข้าเป็นข้าราชการพลเรือนชั้นราชบุรุษ และ
โปรดให้ตราพระราชบัญญัติสมุทเอกจากและหนังสือพิมพ์ขึ้นใหม่ เพื่อกควบคุม
การหนังสือพิมพ์ให้เหมาะแก่การ และด้วยพระราชประสงค์จะให้หนังสือ
พิมพ์มีฐานะดีขึ้นและมั่นคงอยู่ในศีลธรรมอันดีงาม.

ในปีหลัง ๆ ค่อมาโปรดตราพระราชบัญญัติต่าง ๆ อีกหลายอย่าง เช่น
พระราชบัญญัติการพนัน พระราชบัญญัติฝิ่นเพิ่มเติมและพระราชบัญญัติ
วรรณกรรมและศิลปกรรม.

เมื่อต้น ๆ รัชกาล ภายหลังจากเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว
ได้โปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราโชวาท แก่คณะหนังสือพิมพ์ในกรุง
สยามทั่วกัน และต่อมา ก็ทรงพระกรุณาแก่คณะหนังสือพิมพ์เป็นลำดับ
จนเมื่อเสด็จกลับจาก ส.ป.ร. อเมริกา ก็ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ราชเลขาธิการ
แจ้งข่าวประพาสอเมริกาแก่บรรดาคณะหนังสือพิมพ์ทั่วหน้ากัน.

ใน พ.ศ. ๒๔๗๓ สยามคมแพทยทางภาคบูรพทิศได้เข้ามาประชุมเรื่อง
เวชกรรมเมืองร้อนในกรุงสยาม และ พ.ศ. ๒๔๗๔ ได้มีการประชุมขึ้น
ในอุปการะของสันนิบาตชาติ พุทธิกิจวัณได้เป็นไปโดยเรียบร้อย นับ
ว่าเป็นพระราชกรณียกิจส่วนใหญ่แห่งรัชสมัยของพระองค์ด้วย.

นอกจากที่ได้บรรยายมาแล้ว ยังมีสิ่งอื่น ๆ อีกหลายอย่างที่โปรดให้จัด
ทำหรือวางโครงการขึ้น เป็นต้นว่า ให้สร้างสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์
บูรณะวัดพระศรีรัตนศาสดารามและพระบรมมหาราชวัง ขยายทางรถไฟ
ให้เจ้าหน้าที่แห่งกระทรวงบาง กระทรวงร่วมมือ กับ ด็อกเตอร์ ชิมเมอร์แมน
ทำการสำรวจฐานะและความ เป็นอยู่ของพลเมืองตามชนบท ตั้งกรมพาณิชย์

ขึ้นใหม่ในกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม เป็นกรมชั้นเอก เพื่อจะ
ได้วางนโยบายสืบแสวงหาตลาดในเมืองต่างประเทศ เพื่อสินค้าของ
สยามจะได้ออกไปจำหน่ายได้ โดยความสะดวก และให้กรมกองต่างๆ ค่อย
ไปนี้ กองจดหมายเหตุด้านพาณิชย์ กองสืบความรู้เอกชนมิกัด
และกองรวมข่าวการค้ามาวมขึ้นกับกองพาณิชย์ด้วย ผู้บังคับบัญชากรม
นี้ให้เรียกว่า ข้าหลวงใหญ่พาณิชย์.

หมายเหตุ สำหรับการพิมพ์ครั้งนี้ผู้เรียบเรียงเรื่องต้องการให้จบลงเพียงแค่นี้ แต่สำหรับการ
พิมพ์ครั้งต่อไปผู้เรียบเรียงทั้งใจจะบรรจุเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปี (พ.ศ. ๒๔๓๕) และในปีต่อไป.

